

UNIwersytet Szczeciński
Instytut Historyczny

Andrzej Puławski

**Uzbrojenie elity feudalnej Pomorza XVI i pierwszej
połowy XVII wieku w świetle źródeł
ikonograficznych**

Tom I

Praca doktorska napisana
pod kierunkiem
prof. dr hab. Radosława Wojciecha Gazińskiego

Szczecin 2025

OŚWIADCZENIE O AUTORSTWIE

Dotyczy: postępowania w sprawie nadania stopnia naukowego na Uniwersytecie Szczecińskim na podstawie rozprawy doktorskiej pod tytułem:

Uzbrojenie elity feudalnej Pomorza XVI i pierwszej połowy XVII wieku w świetle źródeł ikonograficznych

Oświadczam, że przedkładaną pracę doktorską napisałem samodzielnie. Oznacza to, że przy pisaniu pracy poza niezbędnymi konsultacjami nie skorzystałem z pomocy innych osób, a w szczególności nie zleciłem opracowania rozprawy lub jej części innym osobom, ani nie odpisałem rozprawy lub jej części z innych źródeł. Ponadto cytaty z obcych prac zostały wyczerpująco oznaczone oraz wskazane w przypisach i w bibliografii mojej pracy. Przedkładana praca nie narusza przepisów ustawy z dnia 4 lutego 1994 roku o prawie autorskim i prawach pokrewnych (tekst jednolity Dz. U. z 2019 r., poz. 1231 z późn. zm.) także w inny sposób.

Jednocześnie przyjmuję do wiadomości, że w przypadku, gdyby powyższe oświadczenie okazało się nieprawdziwe, to wszczęte zostanie postępowanie zmierzające do uchylenia decyzji o nadaniu stopnia naukowego doktora.

Szczecin, dnia

.....

(podpis autora)

SPIS TREŚCI

Wstęp.....	5
1. Przedmiot i cel pracy.....	5
2. Pytania i metody badawcze.....	6
3. Granice terytorialne i chronologiczne.....	8
4. Stan badań nad uzbrojeniem elity feudalnej Pomorza i wykorzystana literatura.....	8
5. Podstawa źródłowa pracy.....	11
6. Struktura pracy.....	15
 Rozdział 1. Uzbrojenie elity feudalnej Europy XVI i pierwszej połowy XVII wieku.....	17
1.1. Średniowieczne korzenie nowożytnego oręża elity feudalnej.....	17
1.1.1. Zmiany w prowadzeniu walki na polach bitew późnego średniowiecza.....	17
1.1.2. Powstanie pełnej zbroi płytowej i jej wpływ na uzbrojenie zaczepne.....	20
1.1.3. Powstanie turnieju rycerskiego i jego wpływ na uzbrojenie.....	23
1.2. Wielotorowy rozwój uzbrojenia elity feudalnej w renesansie i baroku (do połowy XVII w.).....	25
1.2.1. Charakterystyka rozwoju wojskowości.....	25
1.2.2. Niebojowe czynniki ewolucji uzbrojenia elity feudalnej.....	29
1.2.3. Uzbrojenie ochronne.....	33
1.2.3.1. Konstrukcja.....	33
1.2.3.2. Dekoracje.....	39
1.2.4. Uzbrojenie zaczepne.....	42
1.2.4.1. Broń sieczna i kolna.....	42
1.2.4.2. Broń obuchowa i drzewcowa.....	45
1.2.5. Oporządzenie jeździeckie.....	46
1.3. Podsumowanie.....	48
 Rozdział 2. Analiza uzbrojenia ochronnego i oporządzenia jeździeckiego.....	51
2.1. Zbroje płytowe.....	51
2.1.1. Zbroje z napierśnikiem bombiastym (kolistym).....	51
2.1.2. Zbroje z napierśnikiem z tapulem.....	56
2.1.3. Zbroje z napierśnikiem z gęsim brzuchem.....	59
2.1.4. Zbroje z napierśnikiem mniej wypukłym i bardziej czworobocznym.....	61

2.1.5. Zbroje o niepewnej identyfikacji.....	63
2.2. Helmy.....	64
2.3. Tarcze.....	67
2.4. Oporządzenie jeździeckie.....	68
2.5. Podsumowanie.....	69
 Rozdział 3. Analiza uzbrojenia zaczepnego.....	74
3.1. Broń sieczna i kolna – długa.....	74
3.2. Broń sieczna i kolna – krótka.....	79
3.3. Broń obuchowa i drzewcowa.....	80
3.4. Sposoby noszenia uzbrojenia zaczepnego.....	83
3.5. Podsumowanie.....	86
 Rozdział 4. Analiza dekoracji uzbrojenia.....	89
4.1. Motywy dekoracji.....	89
4.1.1. Motywy ornamentalne i bryły geometryczne.....	89
4.1.2. Przedstawienia figuralne i symbole.....	92
4.2. Sposoby wykonania dekoracji.....	94
4.3. Oznaki władzy i elementy strojów towarzyszące uzbrojeniu.....	96
4.4. Podsumowanie.....	97
 Rozdział 5. Pochodzenie uzbrojenia elity feudalnej Pomorza XVI i pierwszej połowy XVII wieku.....	100
5.1. Możliwe sposoby zaopatrywania.....	100
5.2. Konstrukcja uzbrojenia jako proveniencja pochodzenia.....	102
5.3. Podsumowanie.....	108
 Zakończenie.....	110

WSTĘP

1. Przedmiot i cel pracy

Uzbrojenie zajmowało szczególne miejsce w życiu ludzi. Jego użycie bywało dla nich konieczne do zapewnienia ochrony, walki, czy okazania prestiżu. Przedmiotem niniejszej pracy jest uzbrojenie, którym posługiwała się elita feudalna Pomorza. Konstrukcja i dekoracje tych przedmiotów uzależnione były od sposobów ich zastosowania oraz podlegały wpływom kulturowym i stylistycznym epoki. Źródłem poznania tego wycinku kultury materialnej człowieka są wizerunki postaci historycznych na zabytkach sztuki, monetach i pieczęci. Innymi źródłami, wykorzystanymi w pracy są obiekty muzealne oraz ikonografia na której uzbrojenie występuje (zabytki sztuki, pieczęcie). Pod pojęciem elity feudalnej rozumiana jest tu rodzina książęca (Gryfici) oraz rycerstwo wyższe, w przypadku Pomorza tzw. zamkowe, które zaczęło wykształcać się wraz z upowszechnieniem prawa lennego w XIII w.¹ Znikoma ilość zachowanego do dnia dzisiejszego oręża Gryfitów oraz szlachty pomorskiej uzasadnia sięgnięcie po źródła ikonograficzne w celu rekonstrukcji arsenału jakim posługiwała się ta grupa społeczna.

W renesansie członków elit często portretowano w pełnym rynsztunku, co miało podkreślić ich wysoki status społeczny, pozycję polityczną i majątkową. Dotyczy to również osób nie pełniących funkcji wojskowych². Najlepszym tego przykładem są figuralne nagrobki. Były to przedstawienia męskie w typie rycerskim (funkcjonowały również patrycjuszowskie i duchowne)³, gdzie oddawano uzbrojenie luksusowe, takie jak pełna zbroja płytowa. Należy również zaznaczyć, że ekwipunek ten w rzeczywistości nie musiał należeć do upamiętnionego⁴. Tendencja portretowania członków elity feudalnej na płytach nagrobnych i epitafiach utrzymała się także w baroku, choć już tylko na prowincji. W centrach ówczesnej Europy chętniej wówczas uwieczniano sceny batalistyczne podkreślające znaczenie zwycięstw⁵. Wizerunki oddawane na monetach i pieczęciach pełniły podobną rolę⁶. Ukazane na numizmatach i odciskach pieczętnych uzbrojenie podkreślało majestat władcy (pana menniczego, czy wystawcy dokumentu) i jego naczelną pozycję.

¹ Zdrenka J. 2004a, s. 345.

² Żygulski Z. 1982a, s. 169.

³ Krzemińska-Szołtysek S. 2017, s. 61.

⁴ Cieśla M. 2008, s. 6.

⁵ Żygulski Z. 1982a, s. 231.

⁶ Szymański J. 1983, s. 579, 639.

Celem prezentowanej pracy jest przegląd tych wizerunków, udokumentowanie stanu uzbrojenia elity feudalnej księstwa pomorskiego w badanym okresie, scharakteryzowanie go oraz ocena zapóźnienia lub innowacji w tym zakresie. Wyniki tej analizy pozwolą na umiejscowienie pomorskiej elity pod kątem poziomu jej zasobności w stosunku do elit innych krain historycznych. Oprócz klasyfikacji uzbrojenia, która dotyczy typologii i przeznaczenia, analiza obejmie także jego dekoracje oraz sposoby noszenia.

2. Pytania i metody badawcze

Ikonografia, obok źródeł historycznych i archeologicznych, często brana jest pod uwagę zarówno w trakcie badań bronioznawczych, jak i szeroko pojętej historii wojskowości. Źródła ikonograficzne przedstawiają uzbrojenie z każdej epoki historycznej. Do dziś zachowało się wiele obiektów kultury materialnej, np. numizmatycznych, sfragistycznych, heraldycznych czy wizerunków na zabytkach sztuki, które dokumentują stan ówczesnego rynsztunku. Należy jednak zaznaczyć, że poziom oddania uzbrojenia jest różny. Na podstawie analizy bronioznawczej badacz bywa uprawniony do wysuwania odpowiednich wniosków, np. klasyfikacji ukazanego uzbrojenia, prześledzenia jego ewolucji, stwierdzenia zapóźnienia lub innowacji. Bywa, że dany przekaz ikonograficzny stanowi jedyną zachowaną dokumentację konkretnego, niezachowanego oręża⁷. Do wspomnianych źródeł ikonograficznych należy jednak podejść krytycznie, np. dobrze określić ich datę i wziąć pod uwagę ewentualne późniejsze przeróbki. Istotna jest także, podparta znajomością autentycznego uzbrojenia epoki, ocena uproszczeń, błędów lub celowych przesadnych wybujałości (np. antykizowania). W oparciu o analizę ikonografii powstał szereg prac opisujących uzbrojenie historyczne⁸. Trzeba jednak pamiętać, że w badaniach bronioznawczych najważniejsze jest oryginalne uzbrojenie. Po ikonografię sięga się wówczas gdy brakuje oryginalnych obiektów i jest to sytuacja charakterystyczna dla Pomorza.

⁷ Czyżewski K.J. 2022, s. 28.

⁸ Choćby w ostatnich latach zaprezentował to Tobias Capwell w swojej pracy dotyczącej uzbrojenia rycerstwa angielskiego w pierwszej połowie XV w. (Capwell T. 2015). Spośród prac polskich bronioznawców, powstałych na podstawie źródeł ikonograficznych, należy w tym miejscu wymienić publikacje: Leszka Kajzera opisującą uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce (Kajzer L. 1976), Zdzisławy Wawrzonowskiej o uzbrojeniu i ubiorze rycerskim Piastów śląskich od XII do XIV w. (Wawrzonowska Z. 1976), Mariusza Cieśli o broni renesansowej na Śląsku (Cieśla M. 2008) czy Rafała Stanisława Nawrockiego o rycerskim pomniku nagrobnym w sztuce polskiej XVI w. (Nawrocki R.S. 2021). Warto nadmienić, że wśród polskich znawców uzbrojenia w ikonografii pionierem jest Bronisław Gembarzewski, historyk, muzealnik oraz malarz, a także wieloletni dyrektor Muzeum Narodowego i Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Uczony ten jest autorem ważnych publikacji (np. Gembarzewski B. 1903; 1905; 1923a; 1923b; 1939; 1960-1966), Siewierski T. 2018; Ważną postacią wśród znawców broni w ikonografii jest Zdzisław Żygulski jr. Jego dokonania w tej dziedzinie dokumentuje wiele prac (np. Żygulski Z. 1953; 1972; 1982a; 1982b; 1988; 1996).

Główne pytanie badawcze pracy brzmi: jakim uzbrojeniem posługiwała się elita feudalna Pomorza w XVI i pierwszej połowie XVII w.? Aby na nie odpowiedzieć należy znaleźć odpowiedzi na szereg pytań dodatkowych:

- Jakie konkretne typy oręża zostały ukazane w analizowanych źródłach?
- Czy wachlarz przedstawionego uzbrojenia pokrywa się z uzbrojeniem elit innych krain historycznych?
- Czy jest różnica czasowa między przedstawieniem uzbrojenia na konkretnych źródłach ikonograficznych a okresem życia występujących w nich osób?
- Czy istnieją różnice, a jeśli tak to jakie, pomiędzy ramami czasowymi występowania danego typu broni w źródłach a okresami jego występowania przyjętymi w literaturze?
- Jakiego typu ornamenty dekorują uzbrojenie i jakie towarzyszą mu elementy stroju oraz oznaki godności?
- W jakim stopniu uzbrojenie zostało oddane wiernie w porównaniu z zachowanymi obiektami muzealnymi?

Ostatnie z powyższych pytań rzutuje na ocenę stopnia wiarygodności źródeł. Poziom zasobności Gryfitów i szlachty pomorskiej również jest jednym z zagadnień, które autor spróbuje rozwinąć.

Na podjęte badania składa się także próba poruszenia kolejnej kwestii. Czy oryginalne egzemplarze uzbrojenia, które zostały oddane w przekazach ikonograficznych, mogły się zachować? Na ile ikonografia jest przydatna w rozpoznaniu tych obiektów? Nie dotyczy to tylko szczątków broni wyciągniętych z krypt, ale również oręża rozsianego po muzeach, którego pochodzenie nie zostało ustalone. Rozwiązanie tego problemu może doprowadzić do weryfikacji błędnie ustalonych proveniencji konkretnych przedmiotów. Ukazane w ikonografii uzbrojenie pomorskiej elity feudalnej może być także wymienione w źródłach pisanych, np. książących inwentarzach pośmiertnych, które szczegółowo wymieniają ilość, wygląd a czasami pochodzenie oręża zmarłych Gryfitów.

W trakcie analizy źródeł zastosowano głównie dedukcyjną i porównawczą metodę badawczą. Uzbrojenie ukazane w ikonografii sklasyfikowano pod kątem konstrukcji, stylu i przeznaczenia na podstawie literatury przedmiotu. Następnie przedstawienia te skonfrontowano z oryginalnymi zabytkami opublikowanymi i omówionymi w katalogach muzealnych oraz pracach syntetycznych. Dostosowanie się do ram typologii, terminologii i datowania, jakie zastosowano w tych wydawnictwach, było kluczem do osiągnięcia celu pracy. Do istotnych elementów porównań należało też studiowanie konstrukcji i dekoracji broni. Ponadto podczas porównania uzbrojenia ukazanego w badanych źródłach

z autentycznym orężem, skonfrontowano je również z ryszunkiem używanym w innych krajach.

3. Granice terytorialne i chronologiczne

Przyjęte w niniejszej pracy ramy terytorialne wpisują się w granice Pomorza, które rozumiane jest tu jako księstwa pomorskie (w interesującym nas okresie: zjednoczone księstwo pomorskie (1478-1531, 1625-1648), księstwo szczecińskie (1532-1625), księstwo wołogoskie (1532-1625) i księstwo biskupie (od 1557 r. z Gryfitami wybieranymi na biskupów kamieńskich))⁹. W centrum tak rozumianego Pomorza znajdowało się ujście Odry, a w interesującym nas okresie księstwa te sąsiadowały na wschodzie z Polską, na południu z Brandenburgią, zaś na zachodzie z Meklemburgią. Na północy Moze Bałtyckie oddzielało Pomorze, od Danii i Szwecji. Obecnie obszar ten znajduje się w Polsce (woj. zachodniopomorskie i pomorskie) oraz w Niemczech (Meklemburgia-Pomorze Przednie).

Ramy chronologiczne obejmują okres ok. 150 lat. Początkiem objętego badaniem przedziału czasowego jest przełom XV i XVI w., kiedy na Pomorzu, po zakończeniu okresu rozdrobnienia feudalnego i dwóch wojnach o sukcesję szczecińską, doszło do względnej stabilizacji. Był to też czas, kiedy po wyprawie księcia Bogusława X na niemiecki dwór królewski, a następnie do Ziemi Świętej i Rzymu w latach 1496-1498 Pomorze otworzyło się szerzej na Europę. Uczestnicząca w tym przedsięwzięciu pomorska elita feudalna zetknęła się z kulturą innych krajów co nie mogło pozostać bez wpływu na architekturę i sztukę księstwa oraz używany oręż¹⁰.

Górną granicę niniejszej pracy stanowi zakończenie wojny 30-letniej i zawarcie pokoju westfalskiego w 1648 r., oraz ostateczny podział Pomorza na mocy recesu separacyjnego z 1653 roku pomiędzy Szwecję i Brandenburgię¹¹. Okres chronologiczny pracy obejmuje zarówno w sztuce, jak i uzbrojeniu czasy renesansu i pierwsze dekady baroku.

4. Stan badań nad uzbrojeniem elity feudalnej Pomorza i wykorzystana literatura

Dotychczas podjęto niewiele prób syntetycznego opracowania uzbrojenia elity feudalnej księstw pomorskich na podstawie źródeł ikonograficznych. Pewne działania w tym

⁹ Okresowo z tych księstw wydzielano mniejsze (księstwo bardowskie (1569-1625), księstwo darłowskie (1569-1625), ziemia lęborsko-bytowska (w strukturach Pomorza do 1637 r.)), jednak książęta nimi władający nie posiadali realnej władzy o zasięgu państwowym, Wachowiak B. 1976, s. 836-838; Rymar E. 2005, s. 449.

¹⁰ Rymar E. 2004b, s. 205.

¹¹ Szultka Z. 2003, s. 234-235.

kierunku podjął Dariusz Wybranowski. Opublikował on kilka prac, w których przedmiotem badań było uzbrojenie i wyposażenie rycerskie książąt pomorskich, ukazane na średniowiecznych (do 1523 r.) pieczęciach¹². Ponadto badacz ten omówił uzbrojenie jako motyw zdobniczy w architekturze Szczecina¹³. Warto też zwrócić uwagę na badania Macieja Maciejowskiego, które również opierają się na źródłach sfragistycznych, a dotyczyły one hełmu garnczkowego¹⁴. Z kolei Bogdan Wojciech Brzustowicz opisał uzbrojenie Wolfa von Borcke przedstawione na płycie nagrobnej tego rycerza¹⁵. Tematem uzbrojenia rycerstwa i książąt pomorskich zajmuje się od jakiegoś czasu również autor niniejszej pracy¹⁶.

Tytułowy temat marginalnie pojawia się w innych publikacjach, głównie inwentarzach zabytków¹⁷, a także w pracach badaczy interesujących się zagadnieniami, które stykają się z problemem uzbrojenia w ikonografii. Są to prace Marii Glińskiej, dotyczące plastyki kamiennej¹⁸, Marcina Wiślockiego zajmującego się sztuką protestancką¹⁹ czy Marcina Majewskiego piszącego o płycie nagrobnej Petera von Kameke, będącej dziełem ludwisarskim²⁰. Militaria odnotowywane były w publikacjach wielu autorów, którzy za przedmiot badań obrali monety wybijane w XVI i XVII w. przez książąt pomorskich²¹. Wreszcie odwołania do ikonografii pojawiają się w pracach archeologów zajmujących się analizowaniem autentycznego uzbrojenia²². Należy również odnotować, że swój komentarz do broni wymienionej w *Inwentarzu spuścizny księcia Jana Fryderyka z 1600 roku* zgłosiła Maria Łopuch²³. Uzbrojenie pomorskiej elity feudalnej nie cieszyło się dużym zainteresowaniem niemieckich badaczy. O zbrojach Gryfitów wspominał historyk sztuki Hellmuth Bethe²⁴. Oporządzenie jeździeckie na terenie Niemiec, w tym Pomorzu Przednim (Vorpommern) omówił Norbert Goßler²⁵. Poza tym uzbrojenie pojawiało się w pracach dotyczących przekazów ikonograficznych na zabytkach²⁶. W swoich badaniach bronioznawczych

¹² Wybranowski D. 1987; 1993; 2004c.

¹³ Wybranowski D. 2020. Badacz opublikował również prace poświęcone wojskowości i rycerstwa państwa Gryfitów np. Wybranowski D. 2004a; 2004b; 2006.

¹⁴ Maciejowski M. 2000.

¹⁵ Brzustowicz B.W. 2006, s. 211.

¹⁶ Puławski A. 2016a; 2016b; 2017; 2019; 2012a; 2021b; 2022.

¹⁷ Np. inwentarz Hugo Lemckego.

¹⁸ Np. Glińska M. 1973.

¹⁹ Np. Wiślocki M. 2005.

²⁰ Majewski M. 2005b.

²¹ Np. Pawłowski M. 2004; Horoszko G. 2010.

²² Np. Janowski A. 2020. Ponadto badacz ten w dniu 5 czerwca 2024 r., podczas kolokwium bronioznawczego imienia Profesora Andrzeja Nadolskiego, wygłosił referat na temat uzbrojenia ochronnego w świetle szesnastowiecznej dekoracji kamienicy Loitzów w Szczecinie. Materiał z tego wystąpienia jest w druku.

²³ Łopuch M. 2022, s. 225-227.

²⁴ Bethe H. 1961, s. 159.

²⁵ Goßler N. 2011.

²⁶ Np. Krüger J. 2004; Olding M. 2006.

informację o zamówieniu zbroi, która miała być darem dla księcia pomorskiego Jerzego I opublikował austriacki badacz Ortwin Gamber²⁷.

Z uwagi na zastosowaną podczas badań metodę porównawczą, w pracy wykorzystano literaturę bronioznawczą niezwiązaną z obszarem księstwa pomorskiego. Fundamentalne znaczenie miała tu praca Mariusza Cieśli dotycząca broni renesansowej na Śląsku, której autor oparł swoje badania głównie na analizie nagrobków rycerstwa śląskiego²⁸. Ponadto wykorzystano inne publikacje tego autora, w których przedmiotem badań było oryginalne uzbrojenie, głównie ochronne²⁹. W trakcie prowadzonych badań korzystano z prac innych bronioznawców, zarówno polskich, jak i zagranicznych, badających uzbrojenie, które znajduje się w kolekcjach muzealnych oraz pozyskane w trakcie badań archeologicznych lub ukazane w ikonografii. Prace te są monografiami³⁰, artykułami opublikowanym w czasopismach naukowych³¹ lub rozdziałami w pracach wieloautorskich³². Podejmując zagadnienie uzbrojenia elity feudalnej księstwa pomorskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w., należało sięgnąć do literatury dotyczącej historii wojen i wojskowości, jak i również innych sfer życia człowieka z nimi powiązanymi³³.

W trakcie poszukiwań rozsianych po Pomorzu zabytków sztuki, nieocenione okazały się katalogi zabytków (inwentarze). Spośród opracowań, które ukazały się przed II wojną światową korzystano z prac autorstwa Hugo Lemckego³⁴, Ernsta Haselberga³⁵ i Ludwiga Böttgera³⁶. Publikacje te są niezwykle istotne, ponieważ niejednokrotnie dokumentują (zdjęciem lub rysunkiem) zabytki utracone w latach 1939-1945, np. kamienną płytę nagrobną z wizerunkiem Reimera von Wolde i jego żony, która znajdowała się w kościele pw. św. Marii w Anklam (nr kat. 51). Nie mniejsze znaczenie miały inwentarze opublikowane po 1945 r. zarówno polskie³⁷, jak i niemieckie³⁸. Cennymi materiałami na temat wykorzystywanych

²⁷ Gamber O. 1975, s. 9.

²⁸ Cieśla M. 2008.

²⁹ Cieśla M. 2011; 2014; 2015a; 2015b; 2016; 2018.

³⁰ Np. Żygulski Z. 1982a; Blair C. 1958; Swaryczewski A. 1987; Oakeshott E. 2000; Marek L. 2008; Patterson A. 2009; Capwell T. 2015; Krause S. 2017.

³¹ Np. Gamber O. 1975; Swaryczewski A., Fuiński Z. 1964; Nadolski A., Wawrzonowska Z. 1982; Fuiński Z. 1988; Chodyński A.R. 1990; Terjanian P. 2012; 2014; Krause S. 2012a; 2012b; Janowski A. 2020.

³² Np. Nowakowski A. 1990; 1994; 2003; Głosek M. 1984; 2003a; 2003b; Kwaśniewicz W. 1993; Krause S. 2013; 2022a; Terjanian P. 2019b; Capwell T. 2022; Viallon M. 2022.

³³ Np. Sikorski J. 1975; Plewczyński M. 1997; Contamine P. 2004; Bołdyrew A. 2005; Brzustowicz B.W. 2003a; 2003b; Majewski W. 1993; Parker G. 2008; Bachrach B. 2008; Allmand Ch. 2008; Kubiacyk F. 2010.

³⁴ Lemcke H. 1898; 1899; 1900a; 1900b; 1901; 1902a; 1902b; 1906; 1908; 1909; 1910; 1911; 1912; 1914; 1919.

³⁵ Haselberg E. 1881; 1885; 1888; 1897; 1902.

³⁶ Böttger L. 1889; 1890; 1892; 1894.

³⁷ Majewski M. 2010a; 2010b; Bartosz D., Słomiński M. 2013.

³⁸ Badstübner E., Dehio G., Becker B. 1968; Baier Gerd. 1982; 1995; Baier G., Beyer K. 1992; Feldmann Hans-Christian., Baier G., Dehio G., Gall E. 2000; Ohle W., Baier G. 1963.

źródeł były również katalogi wystaw i zbiorów³⁹. Za szczególnie przydatne należy tu uznać publikacje Marcina Wiślockiego, dotyczące sztuki protestanckiej na Pomorzu, gdyż w swoich pracach badacz ten dokonał przeglądu imponującej liczby źródeł z XVI i XVII w., z obszaru całego Pomorza⁴⁰.

Do przeprowadzenie badań porównawczych niezbędne było wykorzystanie katalogów muzealnych prezentujących i omawiających uzbrojenie ochronne oraz broń białą. Znaczenie tych wydawnictw było istotne z tego względu, że umożliwiły one włączenie do badań eksponaty muzealne rozsiane po całej Europie i Stanach Zjednoczonych Ameryki⁴¹. Ponadto korzystano ze stron internetowych z opublikowanymi źródłami⁴². Podstawą terminologiczną przy opisie uzbrojenia historycznego, oprócz wcześniej wspomnianych publikacji, był słownik autorstwa Michała Gradowskiego i Zdzisława Żygulskiego jun⁴³.

5. Podstawa źródłowa pracy

Wobec szczątkowej ilości oryginalnego uzbrojenia z epoki należącego niegdyś do pomorskiej elity feudalnej w niniejszej pracy analizie poddano źródła ikonograficzne zaliczane do zabytków sztuki a także monety i pieczęcie. Poprzez zastosowanie tych źródeł autor podjął próbę chociaż częściowego zapelnienia wyżej wymienionej luki w historiografii pomorskiej. Dobór analizowanych źródeł miał na celu ukazanie przez nie postaci historycznych należących do elity feudalnej tj. książąt pomorskich z dynastii Gryfitów (nr kat. 1-14), szlachty pomorskiej (nr kat. 15-57) oraz, w dwóch przypadkach, dowódców, stacjonującej na Pomorzu podczas wojny trzydziestoletniej, armii szwedzkiej (nr kat. 58-59). Większość wizerunków powstała za życia osób odwzorowanych, bądź krótko po ich śmierci. Wyjątkami są kamienna płyta z 1543 r. przedstawiająca Barnima III (nr kat. 1), żyjącego w latach 1344-1368, oraz

³⁹ Filipowiak W., Gieysztor A., Januszkiewicz B., Kruszewska E. 1986; Makala R. 2013a; Majewski M. 2003;

⁴⁰ Wiślocki M. 2002; 2003a; 2003b; 2005.

⁴¹ Atzbach R., Lüken S., Ottomeyhem H. 2010; Chodyński A.R. 1978; 2018; Czyżewski K., Ochęduszek R. 2022; European Helmets 2000; Schöbel J. 1973; Stefańska Z. 1968; Terjanian P. 2019a; Żygulski Z. 1984; Krause S. 2022b.

⁴² <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/> [dostęp 30.04.2024]; <https://www.europeana.eu/pl> [dostęp 30.04.2024]; <https://www.flickr.com/people/98015679@N04/> [dostęp 30.04.2024]; <https://www.backsteinkirche.de/index.php/bildergalerie.html> [dostęp 10 grudnia 2015]; https://de.wikipedia.org/wiki/Matthias_Budde [dostęp 10 grudnia 2015]; https://de.wikipedia.org/wiki/Dorfkirche_Kummerow [dostęp 10 grudnia 2015]; https://de.wikipedia.org/wiki/Dorfkirche_Quilow [dostęp 10 grudnia 2015]; <https://de.wikipedia.org/wiki/Berglasen> [dostęp 19 Maja 2024]; <https://digital.wlb-stuttgart.de/sammlungen/sammlungsliste/werksansicht> [dostęp: 20 grudnia 2023]; Jagiellonian Digital Library – Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent> [dostęp: 20 grudnia 2023].

⁴³ Gradowski M., Żygulski Z. 2010.

epitafium z 1621 r. przedstawiające Godeka von der Osten (nr kat. 40), który zmarł w 1534 r. Sposób odwzorowania uzbrojenia na badanych przekazach ikonograficznych jest bardzo wierny, co pod względem metodologicznym uzasadnia przeprowadzone badania.

Część zabytków sztuki, wykorzystanych w niniejszej pracy zachowała się do dziś. Znajdują się one w miejscach, gdzie pierwotnie zostały umieszczone (najczęściej w kościołach) lub zmieniono ich lokalizację w czasie późniejszym⁴⁴. Dostęp do tych zabytków w celu wykonania dokumentacji fotograficznej nie zawsze był możliwy. Natomiast w przypadku obiektów niezachowanych posługiwano się dokumentacją powstałą podczas inwentaryzacji zniszczonych zabytków⁴⁵. W poszukiwaniu zbiorów numizmatycznych oparto się na kwerendzie Manfreda Oldinga, oddającej aktualny stan wiedzy na temat monet emitowanych przez Gryfitów w analizowanym okresie⁴⁶. Dobór źródeł sfragistycznych także oparty jest o literaturę przedmiotu⁴⁷. Ich niewielka ilość w katalogu wynika z faktu, że w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych na Pomorzu używano pieczęci herbowej⁴⁸. Wykorzystana w pracy wielka pieczęć konna Bogusława X była nawiązaniem tego księcia do dawnej średniowiecznej tradycji. Pieczęć ta została zastosowana już w 1479 r. przy tzw. Złotym Przywileju dla miast pomorskich i była używana przez kolejne lata panowania tego Gryfity⁴⁹.

Zrezygnowano z medali prezentujących podobizny książąt pomorskich, gdyż tylko powielały znane wizerunki Gryfitów⁵⁰. Pominięto również odwzorowania, których jakość lub rozmiary sprawiały, że źródła te okazały się nieprzydatne w badaniach bronioznawczych⁵¹. Nie

⁴⁴ Miejsca lokalizacji analizowanych zabytków sztuki ujęte są w katalogu.

⁴⁵ Np. Lemcke H. 1906, s. 404-407.

⁴⁶ Manfred Olding w swojej pracy wykorzystał zbiory: Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin; Demminer Regionalmuseum; Münzkabinett Dresden; Deutsche Bundesbank, Frankfurt; Historisches Museum Frankfurt; Münzgabinett des Schloßmuseums Schloß Friedenstein, Gotha; Pommersches Landesmuseum Greifswald; Nationalmuseet Kopenhagen; Staatliche Münzsammlung München; Historisches Museum Stralsund; Muzeum Narodowego w Szczecinie; The State Hermitage Museum, St. Petersburg. Photograph Konstantin Sinyavskiy, Olding M. 2016. Warto również zwrócić uwagę na wstęp do katalogu (Krüger J. 2016), oraz szereg innych publikacji zestawiających monety pomorskie w instytucjach muzealnych np. Ciechanowska D. 2004; Idzikowska B., Miehle D. 2004; Mielniczuk B. 2004; Murawska A. 2004; Horoszko G. 2010; 2011; 2013; 2015; Pawłowski M. 2021. Na temat archiwaliów dotyczących mennictwa i stosunków monetarnych na Pomorzu Zachodnim Gaziński R. 2004.

⁴⁷ Wybranowski D. 1987; 1993; 2004c; Bobowski K. 1989; Kozłowski K., Schoebel M. 1999; Werlich R.G. 2004; Schoebel M., Gut P., Rodig U., Horoszko G. 2012.

⁴⁸ Bobowski K. 1989, s. 90-97.

⁴⁹ Wybranowski D. 1987, s. 181; 1993, s. 24.

⁵⁰ Horoszko G. 2019.

⁵¹ Np. Drzewo genealogiczne Filipa I z ok. 1555 r., czy portret Bogusława X autorstwa Kaspara von der Borchta lub Josta von Hoff (lub ich warsztaty) powstały między 1570 a 1587 r. Makala R. 2013a, s. 144; Simiński R. 2021, s. 10. W pracy pominięto także płytę fundacyjną z wizerunkami Filipa II i Franciszka I, która obecnie znajduje się na zamku książęcym w Szczecinie. Autor w jednej ze swoich wcześniejszych prac brał pod uwagę ten przekaz ikonograficzny, Puławski 2016b, s. 208, 230. Po lekturze tekstu, dr Janina Kochanowska zwróciła uwagę autorowi, że w miejscu zamieszczenia płyty, pierwotnie znajdowała się inna płyta a obecna jest jedynie powieleniem wizerunku Gryfitów z mapy księstwa pomorskiego autorstwa Eilharda Lubinusa. Zrezygnowano również z wyobrażenia Bogusława X z zamku w Písku (Czechy). Wizerunek ten powstał w znacznej odległości od obszaru

ujęto także monet z wizerunkiem Bogusława XIV, emitowanych w 1654 r. z okazji jego uroczystego pogrzebu. W rzeczywistości powielaly one wizerunek księcia, oddany na podwójnych talarach z 1635 r. (nr kat. 12M)⁵².

Analizie poddano trzysta dwadzieścia dziewięć wizerunków, na których oddano pięćdziesiąt osiem lub pięćdziesiąt dziewięć postaci. Wśród analizowanych przedmiotów kultury materialnej znalazły się zabytki sztuki w tym: dziewiętnaście płyt nagrobnych, pięć płyt fundacyjnych, dwadzieścia jeden epitafiów, dwa ołtarze, jedna gloryfikacja, jeden konterfekt, jeden gobelin, jedno drzewo genealogiczne, oraz trzynaście portretów (w tym trzy na marach). Zbiór numizmatyczny to: dwadzieścia pięć typów dukatów, trzydzieści cztery typy guldenów i dwieście cztery typy talarów. Wykorzystany odcisk pieczętny to książęca pieczęć konna Bogusława X. Uwzględniając materiał, z jakiego wykonano analizowane obiekty znalazły się tu zabytki z kamienia, drewna, brązu, srebra, oraz złota, wosku, tkaniny, a także obrazy na płótnie i blasze miedzianej. Poddane badaniom wizerunki są trójwymiarowe, płaskorzeźbione lub wykonane na płaszczyźnie.

Płyty nagrobne i fundacyjne na Pomorzu nie występują tak licznie jak np. na Śląsku, mimo to dostarczają sporą ilość informacji źródłowych na temat omawianego zagadnienia. Płyty nagrobne powstawały z fundacji rodziny zmarłego (najczęściej wdowy) i pełniły funkcję nagrobka. Ukazywano na nich wyłącznie zmarłego, jak np. Petera von Küssow (nr kat. 32), lub parę małżeńską, jak np. Jobsta i Ottylia (z domu von Arnim) von Dewitz (nr kat. 23). Płyty fundacyjne, również dzieliły się na jednoosobowe, jak np. księcia Filipa I (nr kat. 3B), i małżeńskie, jak np. Ulricha I i Anny (z domu von Arnim) von Schwerin (nr kat. 47). Obiekty te powstawały najczęściej na pamiątkę jakiegoś wydarzenia, np. płyta fundacyjna z wizerunkiem księcia Ernesta Ludwika (nr kat. 6A) została zamówiona z okazji przebudowy siedziby książęcej w Wołogoszczy⁵³. Natomiast epitafia protestanckie stanowiły istotną część sztuki sepulkralnej. Do źródeł wykorzystanych w niniejszej analizie należą epitafia obrazowe, jak np. Heinricha von Bocke (nr kat. 20), których przykłady znane są od ok. połowy XVI w., oraz epitafia portretowe – pomniki epitafijne jak np. Christopha von Behr (nr kat. 15), szczególnie popularne od początku XVII w.⁵⁴ Pokazną grupą analizowanych źródeł są portrety. Poza podobiznami Stephana III von Dewitz (nr kat. 24) i Adama Rabacha (nr kat. 44) są to

objętego badaniami a autor wizerunku najprawdopodobniej księcia (i jego uzbrojenia) nigdy nie widział. O wątpliwej przydatności tego wizerunku dla niniejszych badań świadczy to, że Gyfita został oddany w koronie na głowie. Jak wiadomo Bogusław X nigdy nie dostąpił godności królewskiej, Czechowicz B. 2020, s. 28.

⁵² Olding M. 2016, s. 231.

⁵³ Krasnodębska K. 2013, s. 71.

⁵⁴ Z terenu Pomorza znane są również epitafia inskrypcyjne i heraldyczne, Wisłocki M. 2005, s. 197-208.

przekazy z wizerunkami rodziny książęcej. W zdecydowanej większości dzieła te powstały w pierwszej połowie XVII w. Spośród nich należy wyszczególnić przedstawienia zmarłych władców na marach (nr kat. 8, 9H, 10E), które pojawiły się na dworze Gryfitów po 1600 r.⁵⁵ Pozostałe zabytki sztuki, wykorzystane w badaniach, czyli ołtarze, gloryfikacja, konterfekt, gobelin i drzewo genealogiczne, należą do zdecydowanej mniejszości. Najczęściej miały one za zadanie upamiętnić i podkreślić zasługi przedstawionych postaci⁵⁶. W przypadku drzewa genealogicznego książąt pomorskich z 1598 r., autorstwa Corneliusa Krommeny (nr kat. 2B, 3D, 4D, 5, 6D), mamy do czynienia z upamiętnieniem dynastii Gryfitów⁵⁷.

Analizowane numizmaty należą do tzw. monety grubej, bitej głównie z takich kruszców, jak złoto i srebro. U progu czasów nowożytnych Bogusław X rozpoczął porządkowanie stosunków monetarnych w zjednoczonym przez siebie księstwie pomorskim, odbierając miastom uprawnienia do bicia monet⁵⁸. Od tego momentu mennice książęce w Szczecinie, Dąbiu i Gardzcu nad Odrą, biły monety jednolite pod kątem ikonograficznym, w których dominowała symbolika władcy i całego państwa⁵⁹. Następcy księcia kontynuowali ten wzorec, dlatego często wybijano na awersach tych numizmatów podobizny aktualnie panujących książąt pomorskich. Gryfici emitowali również monety z różnych, według nich istotnych, okazji, np. na pamiątkę śmierci któregoś z książąt⁶⁰, rozbudowy zamku w Szczecinie, powołania oddziałów wojskowych czy stłumienia zamieszek w Szczecinie po podwyżce cen piwa⁶¹. Wykorzystane w badaniach dukaty, guldeny i talary były nie tylko jednostką płatniczą, ale również atrybutem, który poprzez przekaz ikonograficzny służył do manifestacji władzy Gryfitów.

W pracy wykorzystano również inne źródła ikonograficzne, stanowiące uzupełnienie wizerunków ujętych w katalogu. Przykładem jest płyta fundacyjna Ernesta Ludwika z 1574 r. z zamku w Pudagli, gdzie oddano uzbrojenie w postaci panoplii⁶², czy pieczęcie herbowe pomorskiej elity feudalnej. Podczas analizy ukazanego uzbrojenia bazowano na oryginalnych zbiorach militariów, które publikowano we wspomnianych wcześniej wydawnictwach. W przeważającej części są to eksponaty takich instytucji jak: Muzeum Wojska Polskiego, Muzeum Narodowe w Krakowie, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Kunsthistorischen

⁵⁵ Bądkowska J. 2013, s. 55. Na temat ceremoniału pogrzebowego Gryfitów: Ogiewa M. 2013; Kościelna J. 2017.

⁵⁶ Na temat manifestowania poprzez sztukę poglądów Gryfitów: Makala R. 2013b.

⁵⁷ Bądkowska J. 2013, s. 53.

⁵⁸ Z wyjątkiem Stralsundu który z przerwami nadal bił swoją monetę, Horoszko G. 2010, s. 6.

⁵⁹ Horoszko G. 2015, s. 10.

⁶⁰ Np. talary na pamiątkę śmierci Franciszka I (nr kat. 10C), czy Ulryka (nr kat. 14).

⁶¹ Horoszko G. 2013, s. 8-9.

⁶² Krasnodębska K. 2013, s. 70.

Museum Wien, Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Deutsches Historisches Museum w Berlinie, Zamek Królewski na Wawelu, Muzeum Zamkowe w Malborku, Muzeum Militariów – Oddział Muzeum Miejskiego Wrocławia. Uzupełnieniem źródeł materialnych są również źródła pisane. Należą do nich inwentarze pośmiertne Gryfitów⁶³, kroniki⁶⁴, pamiętniki i relacje⁶⁵, i inne⁶⁶. W trakcie prac nad opisywanym zagadnieniem korzystano również z mapy Eilharda Lubinusa⁶⁷.

6. Struktura pracy

Kilka słów omówienia wymaga struktura pracy. Składa się ona z dwóch części: tekstu i katalogu. Każda część stanowi osobny tom. Część pierwsza dzieli się na pięć rozdziałów oraz posiada wstęp i zakończenie. Rozdział pierwszy zawiera dane o uzbrojeniu elity feudalnej Europy XVI i pierwszej połowy XVII w., a także opisuje proces jego kształtowania oraz czynniki mające na to wpływ począwszy od końca XV wieku. Pominęto tu broń palną i miotającą gdyż takowa w analizowanym materiale źródłowym nie występuje. Rozdział drugi stanowi bronioznawczą analizę uzbrojenia ochronnego ukazanego w zgromadzonym materiale źródłowym. Za klucz do opisanie i klasyfikacji zbroi płytowych, przyjęto formy napierśników. Są to kolejno: bombiasty (kolisty), tapul, gęsi brzuch i późniejszy, mniej wypukły i bardziej czworoboczny. Na przestrzeni omawianych ok. 150 lat zbroja płytowa przeszła ewolucję, która szła w parze ze zmianami w ubiorze. Przyjęta struktura opisu pozwala na dokładniejsze uchwycenie tych zmian. W tym rozdziale zdecydowano się również umieścić analizę oporządzenia jeździeckiego, co spowodowane jest niewielką ilością tego typu materiału i nie pozwala na opracowanie osobnego rozdziału. Następnie w rozdziale drugim przeprowadzono analizę hełmów i tarcz. W rozdziale trzecim opisano uzbrojenie zaczepne: broń sieczną i kolną-długą oraz krótką, następnie obuchową i drzewcową. W ostatniej części tego rozdziału zwrócono uwagę na sposoby noszenia tej broni. Czwarty rozdział opisuje wszelkie dekoracje uzbrojenia, towarzyszące mu elementy ubioru, a także oznaki władzy. Rozdział piąty jest próbą ukazania skąd pochodziło uzbrojenie, którym posługiwała się pomorska elita feudalna. Pytanie to stanowi pewnego rodzaju punkt wyjścia do dalszych badań nad zagadnieniem uzbrojenia pomorskiej elity feudalnej w XVI i pierwszych dekadach XVII wieku. Ostatnią kwestią

⁶³ Turek-Kwiatkowska L. 1992; Inwentarz 2022; Inwentarz 2023. O znaczeniu inwentarzy dla badań nad ruchomościami Gryfitów, por. Simiński R. 2021; Grzelak J. 2022; Łopuch M. 2022.

⁶⁴ Kantzow T. 2005; Friedeborn P. 2022a; 2022b; 2022c.

⁶⁵ Hainhofer P. 1834; Lindemann J. 1842; Schaumburg W. 1859; Biskup M., Janosz-Biskupowa I. 1977.

⁶⁶ Politische Correspondenz 1898.

⁶⁷ Lubinus E. 2013.

poruszaną w tym rozdziale jest ocena znaczenia dekoracji w identyfikacji oryginalnego uzbrojenia.

Katalog wizerunków stanowi znaczną część niniejszej pracy. Zestawiono w nim pięćdziesiąt dziewięć pozycji z których każda prezentuje inną postać historyczną. W przypadkach, gdy jedna postać została ukazana na kilku, różniących się od siebie przekazach, pozycję tą podzielono na podpunkty według wizerunków tej postaci. Jeśli natomiast ten sam, lub niemal identyczny, wizerunek danej osoby został oddany na kilku zabytkach, zostały one zebrane w jedną pozycję lub podpunkt (dotyczy monet). Prezentowane osoby zostały pogrupowane zgodnie z ich rodowym pochodzeniem. Na początku ujęto Gryfitów, a następnie, w kolejności alfabetycznej, szlachtę. Katalog w głównej mierze składa się z analizy bronioznawczej. Oprócz tych informacji zestawiono w nich noty biograficzne ukazanych postaci, daty powstania i miejsce przechowywania źródeł (lub informację o ich zaginięciu) oraz notę bibliograficzną.

Katalog uzupełnia zestaw fotografii i rysunki wszystkich analizowanych przekazów ikonograficznych. Ich kolejność odpowiada ułożeniu w katalogu. Oprócz nich zawarto tu inne ilustracje, do których umieszczono odnośniki w tomie pierwszym.

ROZDZIAŁ 1

Uzbrojenie elity feudalnej Europy XVI i pierwszej połowy XVII wieku

W okresie wczesno nowożytnym uzbrojenie, którym posługiwała się elita feudalna, było niezwykle zróżnicowane. Ilość typów i podtypów używanego wówczas oręża wynikała z jego rozmaitego zastosowania, a zastosowanie to wynikało z chęci osiągnięcia pożądanego celu jakim było wygranie walki lub godna prezentacja. Na rozwój uzbrojenia wpływ miało kilka czynników. Z oczywistych względów najsilniejszym bodźcem wpływającym na ewolucję oręża były konflikty zbrojne. Podczas tego typu działań zmieniały się sposoby walki będącej częścią założeń taktycznych, których zaplanowanie i wykonanie wymagało sporej inwencji twórczej. Innymi znaczącymi czynnikami stymulującymi rozwój uzbrojenia interesującą nas grupy społecznej był turniej rycerski i wszelkiego rodzaju ceremonie dworskie jak śluby czy koronacje. Nie należy także pomijać upodobań właścicieli uzbrojenia, co w wielu przypadkach mogło mieć decydujący wpływ na zastosowanie jego danego rodzaju. Wszystkie te czynniki miały decydujący wpływ na ewolucję oręża, stanowiącego część historii kultury materialnej człowieka.

1.1. Średniowieczne korzenie nowożytnego oręża elity feudalnej

1.1.1. Zmiany w prowadzeniu walki na polach bitew późnego średniowiecza

Sztuka wojenna należy do najszybciej rozwijających się dziedzin związanych z funkcjonowaniem człowieka. Na przestrzeni kilku tysiącleci dochodziło do licznych zmian w metodach prowadzenia walki, co przejawiało się między innymi zmianami w uzbrojeniu. Dla meritum omawianego zagadnienia istotne są zmiany zachodzące w ostatnich stuleciach średniowiecza (począwszy od rozpoczętych w 1296 r. powstań Szkotów) i na początku czasów nowożytnych (do zakończenia wojny trzydziestoletniej w 1648 r.). Do zmian tych należy wzrost znaczenia na polu bitwy broni drzewcowej, miotającej i palnej. Źródeł tych przemian należy doszukiwać się w XIII w., kiedy w Europie na polach bitew zaczęło wzrastać znaczenie piechoty. W okresie wcześniejszym pierwszorzędną rolę pełniła ciężka jazda konna, złożona z członków elity feudalnej i ich zbrojnych pachołków, co było konsekwencją zmian ekonomiczno-społecznych w postaci przeobrażania się chłopów wolnych w chłopów poddanych (należy nadmienić, że proces ten nigdy nie został zakończony, wolni chłopci nadal występowali np. w Szwecji czy Szwajcarii). Przywiązanie chłopów do ziemi miało osłabić ich

rolę w pospolitym ruszeniu i degradację złożonej z nich piechoty⁶⁸. Bernard S. Bachrach proponuje nowe spojrzenie na ten pogląd, zwracając uwagę na panujące dość powszechnie zniekształcenie rzeczywistego obrazu. Przyczyną tego miało być koncentrowanie uwagi badaczy głównie na: historii systemów prawnych i instytucji, w tym na lennie w ówczesnym systemie wartości. Istotnie są wreszcie zachowane źródła, które zostały pozostawione przez wywodzących się ze szlachty lenników lub za sprawą ich patronów⁶⁹.

W latach 1296-1328 miała miejsce pierwsza wojna o niepodległość Szkocji. Walcząc z Anglikami przywódcy szkockich powstańców William Wallace (1270-1305) i Robert Bruce (następnie Robert I (1274-1329, król Szkocji od 1306)) odnosili zwycięstwa, kierując wojskiem złożonym w znacznej części z piechoty, która idealnie sprawdzała się w górzystym terenie, stosując taktykę partyzancką⁷⁰. Anglicy wkrótce wykorzystali to doświadczenie i w obliczu zbliżających się wojen zwiększali liczbę pieszych, głównie łuczników. Początkowo na jednego rycerza przypadał jeden łucznik, następnie dwóch i więcej⁷¹. Wkrótce angielscy łucznicy stali się postrachem ówczesnej Europy, co zapoczątkowała bitwa pod Crécy w 1346 r., stoczona podczas tzw. wojny stuletniej o sukcesję we Francji. Siły francuskie, dowodzone przez Filipa VI (1293-1350, od 1328 król Francji), złożone w głównej mierze z konnicy przegrały z armią angielską, dowodzoną przez Edwarda III (1312-1377, od 1327 król Anglii) i sprzymierzonym rycerstwem, na cołożyło się w głównej mierze zasypanie strzałami przeciwnika. Należy również nadmienić, że angielscy łucznicy szybkością przewyższali francuskich kuszników⁷². W bitwie pod Courtrai, stoczonej w 1302 r. w trakcie powstania Flamandczyków, jazda francuska została pokonana przez piechotę złożoną z mieszczan i przyłączających się do powstania chłopów. Podobnie siły Szwajcarów wślawiły się jako dobrze zorganizowana piechota, najczęściej rekrutująca się z wolnych chłopów-górali⁷³. Szwajcarska piechota charakteryzowała się dużą ruchliwością, co było efektem rozczłonkowania sił w trzy rzuty: awangarda (siły osłaniające), siły główne (zasadnicza masa) i ariergarda (odwód). Dzięki

⁶⁸ Sikorski J. 1975, s. 161. Badania Dariusza Wybranowskiego nad organizacją wojskową księstwa pomorskiego od XII do połowy XIII w. oraz genezą i podstawami gospodarczymi rycerstwa tego kraju wykazały, że ograniczenia ludności wieśniaczej w obronie kraju wynikały z immunitetów dla tej grupy społeczeństwa. Zwolnienie chłopów dotyczyło obowiązku udziału we wznoszeniu grodów, budowie mostów, czy pospolitym ruszeniu. Znaczenie ludności wieśniaczej było większe w utrzymaniu rycerstwa, Wybranowski D. 2004a, s. 208-209; 2006, s. 181.

⁶⁹ Bachrach B.S. 2008, s. 100-101.

⁷⁰ Allmand Ch. 2008, s. 103.

⁷¹ Hooper N., Bennett M. 2004, s. 120.

⁷² Sikorski J. 1975, s. 174-176.

⁷³ W Szwajcarii pozycja wolnych chłopów była mocna o czym świadczy występowanie ich nazwisk obok nazwisk rycerzy na dokumentach. Sprzyjać temu miało małe rozprzestrzenienie większej własności ziemskiej i pastersko-handlowy charakter gospodarki, który sprzyjał rozwojowi niezależności, Wojtowicz J. 1976, s. 40-41.

odpowiedniemu zarządzaniu tymi formacjami, z powodzeniem mogły się one wspierać podczas ataku jazdy. Wkrótce Szwajcarów naśladować zaczęli Burgundczycy, czego efektem była wygrana przez nich bitwa pod Guinegate z 1479 r. z wojskami Francji, rozegrana w trakcie wojny o sukcesję burgundzką⁷⁴.

W rozwoju piechoty zdolnej stawiać czoło jeźdźcom nie wolno pominąć sztuki wojennej husytów. Zwolennicy Jana Husa (1370-1415), spalonego na stosie w Konstancji reformatora religijnego, realizowali założenia taktyczne Jana Žižki (ok. 1360-1424), wprowadzając do wojskowości znaczące nowinki. Najważniejszą było wykorzystanie taborów, złożonych z wozów bojowych. Początkowo służyły jako zaporę przeciwko kawalerii, by wkrótce stać się ruchomymi fortecami wykorzystywanymi do burzenia szyku i spychania przeciwnika z pola bitwy. Urządzenia te były niezwykle praktyczne również z tego względu, że przewożono na nich artylerię, a podczas starć ciężka broń palna przytwierdzana była do ich ram⁷⁵. Jazdy walczące z husytami, między innymi w bitwach na Witkowej Górze w Pradze w 1420 r. czy pod Ujściem w 1426 r. przegrywały ponosząc znaczne straty⁷⁶. Na wojskowości husytów wzorowano się w innych państwach, także w księstwie pomorskim. W 1478 r. podczas wojny pomorsko-brandenburskiej, toczonej w latach 1478-1479, wojsko Bogusława X (1454-1523, od 1474 książę szczeciński, 1474-1478 książę słupski, od 1478 książę wołogoski, od 1478 książę pomorski) wyposażone było w wozy, których użyto podczas wypadu do Nowej Marchii⁷⁷. Husyci prowadzili też działania militarne w sąsiedniej Nowej Marchii podczas czesko-polskiej wyprawy w 1433 r.⁷⁸

Zmiany w prowadzeniu walki na polach bitew Europy spowodowane były również rozwojem taktyki wojsk ze wschodu. Dobrym tego przykładem była armia Turków Osmańskich, której głównymi siłami oprócz ciężkiej jazdy i pieszych włóczników była piechota wyposażona w łuki, nazywana janczarami. Oprócz tego w łuki wyposażona była lekka jazda. Spójne działanie formacji wojsk tureckich dawało pozytywny efekt np. w bitwie pod Nikopolis w 1396 r., kiedy ciężkozbrojna jazda chrześcijańska została rozbita przez Turków

⁷⁴ Sikorski J. 1975, s. 245-249.

⁷⁵ Allmand Ch. 2008, s. 109.

⁷⁶ Borkowski W. 2016, s. 64-70. Mimo dominacji w wojskach husyckiej taborów należy nadmienić, że istniała również w jej strukturach ciężkozbrojna jazda kopijnicza, złożona z przedstawicieli drobnej szlachty, Ziółkowski K. 2014, s. 80.

⁷⁷ Schaumburg W. 1859, s. 42. Szczegółowy przebieg wojny opisuje Edward Rymar: Rymar E. 1989; Rymar E. 2003; Rymar E. 2004a, s. 26-27; Rymar E. 2012, s. 131-169.

⁷⁸ Szczegółowy przebieg kampanii opisuje Edward Rymar: Rymar E. 1993, s. 31-56; Rymar E. 2015, s. 626-640. Zagadnieniem wzmiankowanej kampanii zajmowała się również Anna Panek: Panek A. 2016, s. 90-94.

dowodzonych przez Bajazyda I (1354-1403, sułtan osmański 1389-1402). Głównymi siłami zwycięskiej armii byli janczarowie⁷⁹.

Piechota i jej uzbrojenie stawały się dla jazdy coraz bardziej groźne. Pociski łuków i kusz z łatwością przebijały zbroje kolcze. Ponadto broń ta była niezwykle praktyczna. Częstotliwość wypuszczania strzał z łuku wynosiła około dziesięciu na minutę, natomiast beltów z kuszy dwa na minutę. Długi łuk używany w pozycji pionowej wypuszczał strzały o sporym zasięgu i większej celności niż łuk krótki, używany w pozycji poziomej⁸⁰. Piesi uformowani np. w głębokie czworoboki, wyposażeni w piki i halabardy stanowili niezwykle trudną do pokonania przeszkodę. Ryzyko otrzymania ran przez jeźdźca i jego konia było wysokie. Należy do tego dodać rozwijającą się broń palną. Wprawdzie na początku jej funkcjonowania, który w Europie Zachodniej datuje się na XIII w.⁸¹ miała ona bardziej psychologiczne znaczenie niż niszczące, ale stopniowy postęp technologiczny doprowadził do wzrostu jej siły ognia i mobilności. Dochodzono do tego poprzez modyfikowanie luf dział oraz amunicji. Powstały działa o różnym przeznaczeniu, np. bombardy używane podczas oblężeń. Amunicje początkowo stanowiły metalowe strzały, które zastąpiono kulami: kamiennymi (niekiedy okutymi żelaznymi paskami), ołowianymi i żelaznymi⁸². W XIV w. obok artylerii zaczęto rozwijać ręczną broń palną. Początkowo były to miniaturowe armaty, które w XV w. przybrały kształt przypominający współczesną broń indywidualną. W użyciu były piszczele (wersje używane przez jeźdźców nazywana była petrynałem), rusznice, hakownice i garłacze⁸³. Rozwój broni palnej skutkował wzrostem jej popularności, która dla jeźdźcy była niezwykle niebezpieczna.

1.1.2. Powstanie pełnej zbroi płytowej i jej wpływ na uzbrojenie zaczepne

Opisane wyżej zmiany w sposobie walki spowodowały ewolucję wojennego ekwipunku elity feudalnej. Wiedza o tym, że wyposażeni w kolczugę rycerze nie byli dostatecznie chronieni, była impulsem do udoskonalania uzbrojenia ochronnego. Od ok. 1250 r. stopniowo zaczęto używać litych, płytowych osłon zakładanych na kolczugę⁸⁴. Początkowo z brązu lub mosiądzu, a ostatecznie z żelaza⁸⁵. Elementy płytowe, mające za zadanie chronić poszczególne

⁷⁹ Sikorski J. 1975, s. 176-178.

⁸⁰ Allmand Ch. 2008, s. 102-103.

⁸¹ Żygulski Z. 1982a, s. 121-122; Cieśla M. 2008, s. 51.

⁸² Strzyż P. 2011, s. 59-73.

⁸³ Żygulski Z. 1982a, s. 124.

⁸⁴ Allmand Ch. 2008, s. 102.

⁸⁵ W początkach wzmocniania zbroi kolczej oprócz płyt metalowych używano także utwardzonej skóry, rogu i fiszbinu, Brzustowicz B.W. 2003a, s. 161.

części ciała człowieka, stopniowo ewoluowały. W pierwszej kolejności miały wykształcić się osłony kończyn, a następnie tułowia⁸⁶. Proces ten doprowadził do powstania pełnej zbroi płytowej. Według Thomasa Richardsona miało to miejsce w połowie XIV w.⁸⁷ W księstwie pomorskim płytowe elementy ochrony ciała odnaleźć można w ikonografii na pieczęci księcia Kazimierza IV (1351-1377, od 1370 r. książę dobrzyński i inowrocławski, od 1374 r. książę słupski) z 1373 r.⁸⁸ Produkcja tego typu uzbrojenia wymagała przemysłowej sztuki płatnerskiej i dużego warsztatu (il. 2). Podczas wyrabiania zbroi używano różnego rodzaju młotów i kowadeł a także szczypiec czy pieca. W XV w. płatnerze wykorzystywali już narzędzia mechaniczne, jak wielkie młoty do kucia i wirujące tarcze do polerowania powierzchni płyt⁸⁹. Zbroje cały czas były udoskonalane, co było odpowiedzią na rozwój broni służącej do zadawania ran oraz na sposoby jej użycia.

Zwiększające się zapotrzebowanie na zbroje płytowe spowodowało rozwój płatnerstwa w Europie⁹⁰. Jeszcze w XV w. przodującym ośrodkiem był Mediolan, gdzie pracowało wielu specjalistów. Należeli do niej przedstawiciele rodziny de Negroni, da Ello, detto Missaglia (familia Missaglia). Wśród płatnerzy z tej ostatniej rodziny wzmiankowani są Thomas (czynny 1430-1452), Antonio (czynny 1441-1496), Giovanni Angelo (czynny 1496-1529) i Damian (czynny 1514-?). Mediolańscy płatnerze ok. 1450 r. stworzyli zbroję, określaną w literaturze przedmiotu jako „mediolańska”, „włoska” lub *quattrocenta*. Miała ona zaokrągloną sylwetkę, gładką powierzchnię. Za sprawą ostro zakończonych nałokcic i trzewików, zbroja była odbiciem ówczesnego ubioru⁹¹.

Jeszcze w ostatnich dekadach średniowiecza płatnerze niemieccy zagrozili swoim kunsztem mediolańczykom. Tak jak w Mediolanie królowała rodzina Missaglia, w Augsburgu panowała dynastia Helmschmidów (Colman). W XV w. jej przedstawicielami byli Lorenz (ok. 1445-1515 czynny od 1467) i jego syn Kolman (1470-1532). W Norymberdze swój warsztat miał Hans Grünewald (ok. 1440-1503), a w Insbruku Konrad Seusenhofer (1440/1450-1517) i Hans Seusenhofer (1470-1555)⁹². W połowie XV w. w pracowniach niemieckich powstała

⁸⁶ Nowakowski A. 2003, s. 84.

⁸⁷ Richardson T. 2016, s. 69. Według starszej literatury zbroja płytowa wykształciła się w drugiej dekadzie XV w. a ukształtowała się ostatecznie do ok. 1450 r. Blair C. 1958, s. 80; Żygulski Z. 1982a, s. 107; Nowakowski A. 1990, s. s. 60-61; Nowakowski A. 1994, s. 221; Cieśla M. 2008, s. 12.

⁸⁸ Wybranowski D. 1987, s. 158, 174.

⁸⁹ Żygulski Z. 1982a, s. 105.

⁹⁰ W Krakowie płatnerze wraz z innymi rzemieślnikami zajmującymi się wyrobami metalowymi, z wyjątkiem nożowników, należeli do jednego wspólnego cechu. Początkowo nosił on nazwę *fabrorum* i został wspomniany po raz pierwszy w 1400 r. Swaryczewski A. 1987, s. 151. Według Aleksandra Bołdyrewa w Polsce XVI w. czynnych było czterdziestu płatnerzy, Bołdyrew A 2005, s. 200.

⁹¹ Cieśla M. 2008, s. 12.

⁹² Cieśla M. 2008, s. 12-14.

zbroja gotycka, skonstruowana z białej, polerowanej stali. Swoją nazwę zawdzięczała charakterystycznemu stylowi, który przejawiał się w smukłej sylwetce, ostrości konturów, wydłużonych formach, krawędziach zdobionych w drobne, ale precyzyjne motywy oraz układzie żłobków. W literaturze przedmiotu, za okres jej największej popularności, przyjmuje się drugą połowę XV w.⁹³ W pomorskiej ikonografii, w tego typu zbroi ukazany jest Zybert Grantzin (?-1492), na swoim epitafium z 1492 r., znajdującym się w Bazylice Konkatedralnej NMP w Kołobrzegu⁹⁴.

Wraz z rozwojem zbroi płytowej malało znaczenie tarczy rycerskiej i zmniejszały się jej rozmiar. Pod koniec XV w. jeździec ze stanu szlacheckiego najczęściej posługiwał się tarczą czworoboczną, nieregularną z wyniesioną lewą stroną i wrębem na oparcie kopii po prawej⁹⁵. Przebieg zmian kształtu i znaczenia średniowiecznych tarczy w księstwie pomorskim odzwierciedlają pieczęcie książąt pomorskich⁹⁶.

Omawiając powstanie pełnej zbroi płytowej, należy nadmienić, że obok zbroi dla człowieka kształtowała się zbroja końska. Jej początki sięgają XIII w. gdy konia chroniła plecionka kolcza⁹⁷. Początkowo płytowe elementy chroniły łeb i piersi zwierzęcia. Z czasem dodawano osłony innych części ciała jak płyty boczne, ochronę zadu, by pod koniec XV w. stworzyć opancerzenie niemal całego konia (odsłonięte były jedynie kopyta)⁹⁸. Używanie przez rycerzy pełnej zbroi płytowej wymusiło zmiany w oporządzeniu jeździeckim, np. przez zwiększenie ciężaru jeźdźca strzemiona charakteryzowały się solidniejszą budową w stosunku do typów wcześniejszych⁹⁹, siodła natomiast musiały zapewnić jeźdźcowi stabilniejszą pozycję, chroniącą przed upadkiem.

W przeciwieństwie do uzbrojenia piechoty ekwipunek rycerski obejmujący broń zaczepną u schyłku średniowiecza nie zmienił się bardzo¹⁰⁰. Jeździec wciąż używał miecza, kopii, młota rycerskiego, maczugi rycerskiej, pugału czy koncerza¹⁰¹. Na uwagę zasługuje ostatnia z wymienionych broni. Koncerz używany był już pod koniec XIV w., ale jego świetność rozpoczęła się w drugiej połowie XV w., co było spowodowane rozpowszechnieniem, trudnej do przebiccia mieczem, pełnej zbroi płytowej. Głównia tej broni

⁹³ Żygulski Z. 1982a, s. 108; Nowakowski A. 2003, s. 85; Patterson A. 2009, s. 6.

⁹⁴ Puławski A. 2016a, s. 97-106; Puławski A. 2021a, s. 176-182. Na terenie Polski odnaleziono fragmenty takiej zbroi, Nadolski A., Wawrzonowska Z. 1982, s. 19-34.

⁹⁵ Żygulski Z. 1982a, s. 109.

⁹⁶ Wybranowski D. 1987, s. 158-159; Wybranowski D. 1993, s. 28.

⁹⁷ Cieśla M. 2008, s. 38.

⁹⁸ Blair C. 1958, s. 185; Cieśla M. 2008, s. 39. Obszernie o końskich zbrojach z późnego średniowiecza i wczesnych czasów nowożytnych Pyhrr S.W., La Rocca D.J., Breiding D.H. 2005.

⁹⁹ Żygulski Z. 1982a, s. 114.

¹⁰⁰ Głosek M. 2003a, s. 25.

¹⁰¹ Głosek M. 2003b, s. 42-54.

służyła do zadawania pchnięć poprzez szczeliny pomiędzy elementami płytowymi uzbrojenia ochronnego¹⁰². Zasadność wzrostu popularności koncerza była także impulsem do zmian konstrukcyjnych miecza. By skuteczniej walczyć z przeciwnikiem wyposażonym w chroniące elementy płytowe jego głownia stała się sztywna, w przekroju zbliżona do rombu i zwężająca się ku sztychowi, który stał się znacznie bardziej zaostrozony¹⁰³. Zmiany są przykładem wzrostu znaczenia pchnięcia w walce, a spadku przydatności cięcia. Zbroja płytowa spowodowała również zmiany w konstrukcji kopii. Takie czynniki jak masywniejszy grot i grubszy drzewiec spowodowały, że stała się ona cięższa. Popularność maczugi rycerskiej także wynikała z rozpowszechnienia zbroi płytowych. Broń ta była skuteczna w konfrontacji z elementami płytowymi uzbrojenia ochronnego¹⁰⁴.

1.1.3. Powstanie turnieju rycerskiego i jego wpływ na uzbrojenie

Jak wspomniano na początku rozdziału, działania militarne nie były jedynym bodźcem do ewolucji interesującego nas uzbrojenia. Wpływ na uzbrojenie elit miał także turniej rycerski, powstały z przekształcenia zawodów zręcznościowych w walkę o charakterze sportowym czy też jak napisał Marc Bloch w *pewien typ fikcyjnej bitwy, względnie regularnej, zwykle wieńczonej nagrodami i przede wszystkim zastrzeżonej dla zawodników konnych, wyposażonych w rycerski rynsztunek*¹⁰⁵. Za jego twórcę uważa się Gotfryda z Preuilly (?-1066)¹⁰⁶. Zawody rycerskie w XII w. były domeną rycerstwa Szampanii, Burgundii, Andegawenii, Normandii i Pikardii ale ok. 1200 r. rozszerzyły się one na sąsiednie kraje europejskie, a nawet dotarło do Królestwa Jerozolimskiego. Stopniowo turniej rycerski ewoluował. O ile w jego początkach istotnym elementem była zaprawa fizyczna, to pod koniec średniowiecza stał się widowiskiem dworskim z rozbudowanym ceremoniałem, mającym zabawić odbiorców¹⁰⁷. W szranki stawano podczas wszelkiego rodzaju ceremonii jak wesela czy koronacje, a nawet przed rozpoczęciem działań militarnych jak w niedzielę 16 sierpnia 1478 r., dzień przed oblężeniem pomorskiego zamku Szadzko przez armię brandenburską, dowodzoną przez Albrechta III Achillesa Hohenzollerna (1414-1486, od 1471 elektor

¹⁰² Głosek M. 2003a, s. 34.

¹⁰³ Głosek M. 1984, s. 30.

¹⁰⁴ Żygulski Z. 1982a, s. 109, 112-113.

¹⁰⁵ Bloch M. 1981, s. 460.

¹⁰⁶ Brzustowicz B.W. 2003b, s. 30.

¹⁰⁷ Brzustowicz B.W. 2003a, s. 55, 77.

Brandenburgii)¹⁰⁸. Turniej rycerski stał się uszlachetnieniem męskiej rywalizacji i okazją do pokazania dworności wobec kobiet¹⁰⁹. Rycerz podczas turnieju był uosobieniem etosu rycerskiego, według którego miał być silny, promieniować urodą i wdziękiem, a przede wszystkim być odważny¹¹⁰. W zaprezentowaniu takich cech rycerzowi miał pomóc wykwinny strój i uzbrojenie. Taka ewolucja turnieju rycerskiego była efektem przemian zachodzących w społeczeństwie feudalnym. Przeżywając w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności kryzys ekonomiczny społeczny i moralny rycerstwo próbowało uzasadnić swoją uprzywilejowaną pozycję poprzez przywiązanie do wspólnych wartości i stylu życia¹¹¹. Wpływ na to miał również kryzys rycerstwa jako głównej siły na polu walki.

Podczas turnieju rycerskiego, oprócz walk grupowych odbywały się walki indywidualne, zarówno pieszo jak i konno, z których największą popularnością cieszyły się gonitwy na kopie. Sportowy charakter turniejów rycerskich wpłynął na uzbrojenie. Już w XIII w. w celu zmniejszenia prawdopodobieństwa odniesienia groźnych ran stępiono niektórą broń turniejową. W przypadku kopii doprowadziło to do rozróżnienia walk „na tępe” i „na ostre”. Kopie turniejowe było bardziej rozwinięte od ich bojowych odpowiedników, np. tarczki do uchwytu była jednocześnie osłoną prawej ręki¹¹². Grot kopi turniejowej najczęściej był koroniasty, co dokumentują zachowane egzemplarze¹¹³. Rozwój używanego podczas turniejów uzbrojenia ochronnego był znacznie dłuższy. Początkowo podczas starć używano uzbrojenia bojowego. Na początku był to hełm tzw. normandzki, charakteryzujący się nosalem i stożkową formą. Następnie od końca XII używano hełmu garnczkowego, jednak wszystkie jego odmiany nie sprawdzały się należycie. Wgnieceniu ulegały płaskie zwieńczenia dzwonów a przez swoją wagę i rozmiary hełmy te były niewygodne¹¹⁴. Ochronę pozostałych części ciała początkowo stanowiła zbroja kolcza, którą wzmacniano dodatkowymi elementami, by lepiej zabezpieczyć ciało uczestnika starć¹¹⁵. Wreszcie obok płytowej zbroi bojowej w XV w. wykształciła się płytowa zbroja turniejowa. Charakteryzowała się ona grubszyimi płytami, redukcją niepotrzebnych w turnieju elementów jak naplecznik czy lewy naramiennik (wykonanie

¹⁰⁸ Oprócz turnieju odbyło się także pasowanie na rycerzy w tym syna Albrechta, Fryderyka (1460-1536) i Wilwolta von Schaumburg (1446-1510), Schaumburg W. 1859, s. 43-45. ; Brzustowicz B.W. 2003b, s. 43; Puławski A. 2010, s. 100.

¹⁰⁹ Żygulski Z. 1972, s. 65.

¹¹⁰ Ossowska M. 2000, s. 69-70.

¹¹¹ Le Goff J. 1994, s. 402.

¹¹² Brzustowicz B.W. 2003a, s. 47-48.

¹¹³ Chodyński A.R. 2018, s. 66-68; Terjanian P. 2019a, s. 100-101.

¹¹⁴ Wielkie hełmy wykorzystywane podczas turniejów szybko przenikły do herbów rycerskich, Breiding D.H. 2013, s. 18-35.

¹¹⁵ Zbroją kolczą określa się również turniejową pełną zbroję płytową służącą do gonitw kolczych tzn. pojedynków „na tępe” kopie, Chodyński A.R. 1994, s. 34.

z cieńszych płyt), a także specyficznymi osłonami rąk i nóg, używanymi podczas starć na koniu. Odpowiedniej ochrony doczekała się także głowa¹¹⁶. W hełmy turniejowe, w średniowieczu wyposażeni są niektórzy książęta pomorscy, ukazani na pieczęciach¹¹⁷. Turniej rycerski odcisnął swoje piętno na oporządzeniu jeździeckim. Podczas tego typu ceremonii konie szły w kropierzach¹¹⁸, które były dekorowane motywami heraldycznymi¹¹⁹. Wytwarzano również siodła o różnej konstrukcji, dostosowane do rodzaju starcia. Do gonitw (*Getsech*) używano siodła z dobrze wykształconym łękiem przednim, który miał za zadanie chronić uda i kibić natomiast zredukowanym łękiem tylnym by jeździec podczas wysadzania nie uszkodził bioder. Siodła używane podczas gonitw „przez płot” oraz starć drużynowych (*mêlée*), również posiadały dobrze wykształcony łęk przedni ale odchylony ku tyłowi skrzydła osłaniającego nogi rycerza. W przeciwieństwie do poprzedniego typu siodło to posiadało dobrze wykształcony łęk tylny by jeździec miał oparcie i mocno trzymał się w siodle. Dwa wysokie łęki obite z przodu stalową blachą posiadało siodło do walki na maczugi (*Hohenzeug-Sattel*) a do turniejów *Rennen* było lekkie i płytke, bez tylnego łęku. Większą ochronę nóg rycerza zapewniały, przyczepiane do siodła, metalowe osłony w kształcie nakolanników¹²⁰.

1.2. Wielotorowy rozwój uzbrojenia elity feudalnej w renesansie i baroku (do połowy XVII w.)

1.2.1. Charakterystyka rozwoju wojskowości

Od połowy XV w. jeszcze bardziej niż w okresie wcześniejszym ceniono korzyści płynące z posiadania licznej piechoty. Jednym z powodów był niższy koszt jej utrzymania w stosunku do kosztu utrzymania jazdy. Na przykład cena wyposażenia obronnego piechura była dwukrotnie lub trzykrotnie niższa niż zbroja jeździecka¹²¹. W czasach nowożytnych rozwój tej formacji postępował nadal. Zmianom uległa przede wszystkim taktyka, którą określano taktyką kolumn pikinierów. Rozwój ten wynikał z nowych okoliczności - kolumny piechoty częściej musiały stawić czoła innej piechocie, a nie odpierać ataki ciężkiej jazdy rycerskiej, której znaczenie znacznie zmalało¹²². Rekrutowanie piechoty wynikało również

¹¹⁶ Blair C. 1958, s. 156-169; Brzustowicz B.W. 2003a, s. 159-164.

¹¹⁷ Wybranowski D. 1987, s. 154.

¹¹⁸ Żygulski Z. 1982a, s. 113.

¹¹⁹ Najlepiej dokumentują to księgi turniejowe np.: Turnierbuch [dostęp: 20 grudnia 2023].

¹²⁰ Brzustowicz B.W. 2003a, s. 179.

¹²¹ Contamine P. 2004, s. 153.

¹²² Sikorski J. 1975, s. 257.

z faktu częstszego oblegania miast-fortec. Wzrost znaczenia piechura i pomniejszenie roli konnego rycerza obrazują proporcje armii Franciszka I Walezjusza (1494-1547, od 1515 król Francji), która wkroczyła do Włoch w 1525 r. Liczyła ona 32 tysiące żołnierzy z których tylko 6 tysięcy było jeźdźcami¹²³. Piechota przez cały XVI w. walczyła w głębokich czworobokach, najczęściej liczących 6000 piechurów uformowanych w 45 rzędów i 135 szeregów. Stopniowo jednak odstępowano od dzielenia piechoty na trzy kolumny, ich ilość uzależniano od konkretnej sytuacji bojowej. Zmiany te zaistniały już w 1512 r. w bitwie pod Rawenną podczas wojen włoskich¹²⁴.

W ramy stopniowej ewolucji piechoty wpisuje się rozwój broni palnej. Formacje walczących w czworobokach pikinierów, którym towarzyszyło kilka szeregów strzelców, ustąpiły miejsca, posługującym się muszkietami formacjom liniowym, osłoniętym kilkoma szeregami pikinierów¹²⁵. Proces ten był długi i wynikał z potrzeby opracowania odpowiedniej taktyki, pozwalającej na jak największe wykorzystanie siły ognia. Siła ta stale rosła ponieważ udoskonalano broń palną. Ok. 1520 r. Hiszpanie udoskonalając arkebuz skonstruowali muszkiet, którego odpalenie następowało przy pomocy lontu. Broń ta posiadała także przyrządy celownicze. Udoskonalono ją w 1527 r., wyposażając w zamek kołowy¹²⁶. Nie należy pomijać w tym miejscu stale rozwijającej się artylerii, o czym świadczą jej reformy, np. króla Francji Karola VIII Walezjusza (1470-1498, 1470-1483 delfin Francji, od 1483 król Francji) pod koniec XV w. czy Zygmunta I Starego (1467-1548, od 1506 wielki książę litewski, od 1507 król Polski) w Polsce, w pierwszej dekadzie XVI w.¹²⁷

Stały rozwój taktyki zacieśniał współpracę wielu formacji. Sposoby dowodzenia piechotą czy to wyposażoną w broń białą, czy palną, artylerią i jazdą ewoluowały ściśle na siebie oddziałując. Proces ten doprowadził do wykształcenia się w Europie XVI w. trzech ugrupowań bojowych. Pierwszym był węgierski szyk bojowy, pierwszy raz zastosowany pod Wiedniem w 1532 r., składający się z batalii po od 8 do 10 tysięcy pikinierów. Ludzie ci rozstawieni byli w 80 szeregach po 100 ludzi w każdym. Pomiędzy bataliami znajdowała się jazda, przed szykiem bojowym działa, a za nimi pięć szeregów muszkieterów. Drugim ugrupowaniem była tzw. brygada hiszpańska, którą tworzyły zwarte czworoboki piechoty, zwane *tercios*. Każdy z tych czworoboków składał się z 1600 pikinierów i mieczowników ustawionych w kwadrat. Ich wzmocnieniem byli otaczający strzelcy w liczbie 900, rozstawieni

¹²³ Parker G. 2008, s. 167.

¹²⁴ Plewczyński M. 1997, s. 73-76.

¹²⁵ Parker G. 2008, s. 173.

¹²⁶ Kubiacyk F. 2010, s. 30.

¹²⁷ Strzyż P. 2011, s. 6.

na głębokość 5 żołnierzy. Dodatkowo na rogach czworoboku rozmieszczeni zostali w prostokątach, kolejni strzelcy po 50 w każdym, a 500 strzelców z muszkietami w rozproszeniu miało swoje miejsce przed tym szykiem. Tak uformowane *tercios* rozmieszczane w szachownicę składało się na brygadę hiszpańską. Trzecim ugrupowaniem była brygada niderlandzka, składająca się z 6 batalionów. Składały się one z pikinierów w centralnej części i muszkietierów rozstawionych w 12 szeregach od czoła i 10 w głąb¹²⁸. Kolejnym etapem w rozwoju taktyki broni palnej było zastosowanie tzw. kontrmarszu, dzięki któremu zwiększono siłę ognia – pierwszy rząd muszkietierów po oddaniu salwy wycofywał się na tył pozostałych rzędów, by załadować broń. Następnie kolejne rzędy powtarzały tę czynność. Taktyka ta powstała w Niderlandach za sprawą reform przeprowadzanych przez kuzynów Maurycego von Nassau (1567-1625, od 1618 księżę Oranii) i Wilhelma Ludwika von Nassau (1560-1620)¹²⁹. Kontrmarsz eliminował przerwy w oddawaniu salw, wynikające z potrzeby przeładowania broni. Dzięki niemu muszkietierzy bezustannie mogli oddawać strzały.

Dla tematu niniejszej pracy istotne jest jakie miejsce w opisywanych powyżej przeobrażeniach zajmowało rycerstwo feudalne, którego pozycja została znacznie podważona przez powstanie armii stałych. Warto także nadmienić, że w XVI w. uległy zmianie metody rekrutacji, a mianowicie kontraktowano zagranicznych najemników albo szkolono rodzimego żołnierza¹³⁰. To również uderzyło w elitę feudalną. Nic jednak nie obrazuje lepiej spadku znaczenia rycerstwa na polu walki, jak jego porażki. Przykładem jest wzmiankowana wyżej bitwa pod Rawenną w 1512 r. stoczona pomiędzy wojskami Francji i Hiszpanii oraz ich sojusznikami. W trakcie starcia, które rozpoczęły salwy artylerii z obu stron, Francuzi zmienili pozycje swoich dział zmuszając przeciwnika do ataku. Ciężka jazda hiszpańska została kompletnie rozbita, w czym główny udział miała francuska artyleria, tym samym jazda odegrała w bitwie marginalną rolę. Podobnie w bitwie pod Pawią w 1525 r., stoczoną pomiędzy Francją a siłami stronnictwa cesarskiego jazda francuska uderzając na kawalerię cesarską zaczęła przeważać, jednak nie na długo, ponieważ hiszpańscy i niemieccy muszkietierzy swoim ostrzałem wybijali jeźdźców i konie skutecznie eliminując jazdę francuską z pola walki¹³¹. Siła ciężkozbrojnej konnicy, a tym samym elity feudalnej z której się ona wywodziła, zmalała na

¹²⁸ Sikorski J. 1975, s. 272-273.

¹²⁹ Majewski W. 1993, s. 53-55. Członkowie rodziny von Nassau stali za wieloma sukcesami Holandii w wojnie osiemdziesięcioletniej z Hiszpanią (1568-1648). Należał do nich również przyrodni brat Maurycego - Fryderyk Henryk (1584-1647, od 1625 księżę Oranii), który także uchodził za utalentowanego dowódcę, Balicki J., Bogucka M. 1976, s. 157.

¹³⁰ Parker G. 2008, s. 168.

¹³¹ Sikorski J. 1975, s. 263, 268-269.

rzecz żołnierzy formacji dysponującymi bronią palną. Spadła również przydatność zbroi płytowych, wcześniej dużego atrybutu rycerstwa. Uzbrojenie to niezwykle obciążało kawalerię, ograniczając jej ruchliwość. Poza tym z czasem zbroja jeździecka przestała już należycie chronić jeźdźcę. Przykładowo w latach pięćdziesiątych XVI w. Ferdynand Álvarez de Toledo (1507-1582, od 1531 książę Alby, od 1580 wicekról Portugalii, 1555 książę Mediolanu, 1567-1573 namiestnik Niderlandów Habsburskich) wcielił we Włoszech do każdej kompanii kilku strzelców z muszkietami, które wyrzucały kule przebijające litą zbroję z odległości 200 metrów¹³². Jeździec i jego wierzchowiec narażeni byli na coraz większą siłę ognia, przed którą podczas szarży nie sposób było się ochronić. Ewart Oakeshott zaproponował rok 1547 jako granicę stosowania pełnej zbroi płytowej na polach bitew¹³³. Wraz z tym skończyła się pewna epoka w dziejach wojskowości europejskiej. Odtąd zbroje redukowano; np. zbroja kirasjerska była pozbawiona nagolenic i trzewików (zbroja trzy czwarte), a zbroja arkebuzjerska, składała się z kirysu (półzbroja)¹³⁴. Efektem tych zabiegów była większa ruchliwość kawalerii, co miało duże znaczenie w wojskowości końca XVI i pierwszej połowy XVII w. Podczas wojny trzydziestoletniej (1618-1648) toczonych pomiędzy dynastią Habsburgów i ich sprzymierzeńcami (Liga Katolicka, kraje habsburskie, Hiszpania, Elektorat Bawarii) a Unią Protestancką (Czechy, Szwecja, Dania-Norwegia, Niderlandy, Anglia, Francja, Szkocja i księstwa protestanckie w Rzeszy), prowadzono działania militarne charakteryzujące się innowacyjną taktyką. Największym reformatorem ówczesnej sztuki wojennej był król Szwecji Gustaw II Adolf (1594-1632, od 1611 król Szwecji), którego armia odniosła liczne sukcesy na polach bitew¹³⁵. W pierwszej bitwie pod Breitenfeld, stoczonej w 1631 r. pomiędzy Szwecją i Ligą Katolicką, dowódca ten zastosował ugrupowanie linearne, które okazało się skuteczniejsze od szyków głębokich kolumn, gdyż pozwalało wykorzystać jednocześnie maksymalną ilość broni palnej. Dużą rolę w tym starciu odegrała również kawaleria, która przechyliła szalę zwycięstwa na stronę szwedzką¹³⁶. Było to możliwe dzięki temu, że

¹³² Parker G. 2008, s. 175.

¹³³ Oakeshott E. 2000, s. 75.

¹³⁴ Żygulski Z. 1982a, s. 216-217. W półzbroje najczęściej uzbrojeni byli piesi i lekka jazda (osoby spoza elit społecznych). Używanie ich w księstwie pomorskim odnotowuje Thomas Kantzow: Kantzow T. 2005, s. 233. Stan uzbrojenia wojsk pomorskich sprawdzano między innymi poprzez ich generalny przegląd (*Musterung*). Takowy odbył się np. w 1583 r., Friedeborn P. 2022b, s. 147.

¹³⁵ Oprócz zmian w armii Gustaw II Adolf przeprowadził w Szwecji reformy innych organów państwowych np.: sądownictwa, skarbowości czy kancelarii królewskiej. Większość tych zmian zainicjował najbliższy współpracownik króla, kanclerz Axel Gustafsson Oxenstierna (1583-1654), Kersten A. 1973, s. 193-204; Anusik Z. 2009, s. 116-120.

¹³⁶ Warto nadmienić, że Gustaw II Adolf pod wpływem taktyki jazdy polskiej wprowadził do kawalerii szwedzkiej szarżę w galopie i uderzenie na uzbrojenie zaczepne, rezygnując tym samym z karakolu, który polegał jedynie na prowadzeniu walki ogniowej. Majewski W. 1993, s. 55-57.

w pierwszej połowie XVII w. jazda wróciła do łask. Sprawnie posługiwała się bronią palną, charakteryzowała dużą ruchliwością i była częścią taktyki linearnej¹³⁷.

1.2.2. Niebojowe czynniki ewolucji uzbrojenia elity feudalnej

Spadek znaczenia uzbrojenia ochronnego i broni białej na polach bitew w czasach nowożytnych nie szedł w parze z jej ewolucją. Idealnym przykładem na to jest pełna zbroja płytowa, której przeznaczenie coraz bardziej się różnicowało. Oprócz zbroi bojowych (polowych)¹³⁸, oraz turniejowych, popularność zdobyły zbroje paradne (ceremonialne). Należy także odnotować istnienie garnituru zbroi, czyli pełnego kompletu elementów płytowych z których można było złożyć kilka rodzajów zbroi, w zależności od zapotrzebowania¹³⁹. W praktyce polegało to na tym, że np. wymieniając w zbroi bojowej hełm z kołnierzem, wzmacniając częściami dodatkowymi, jak napierśni z taszkami, wzmocnienie dzwonu hełmu, zakładając na lewą stronę tarczę z podbródkiem, lewą nałokcicę i lewą rękawicę, można było otrzymać zbroję turniejową (il. 3). Pierwszy garnitur zbroi skonstruowano w 1485 r. Lorenz Helmschmid dla cesarza Maksymiliana I¹⁴⁰.

Wśród zbroi paradnych najbardziej ekskluzywne były zbroje naśladujące ówczesny lub antyczny ubiór, które określa się kostiumowymi. Przykładem jest uzbrojenie Wilhelma von Rogendorfa (1481-1541), imitujące strój landsknechtów¹⁴¹ i Guidobaldo II della Rovere (1514-1574), nawiązująca do rynsztunku legionisty rzymskiego¹⁴². Zbroja była już nie tylko uzbrojeniem, stała się strojem reprezentacyjnym, zakładanym podczas ważnych uroczystości¹⁴³. W europejskim społeczeństwie okresu renesansu i baroku, poza elitą feudalną książętami i bogatą szlachtą, niewiele osób mogło sobie pozwolić na pełną zbroję płytową¹⁴⁴, a w szczególności bogato dekorowaną zbroję paradną. Zbroje bywały także kosztownymi prezentami, np. w 1518 r. Albrecht Hohenzollern (1490-1568, 1510-1525 wielki mistrz Zakonu Krzyżackiego, od 1525 książę w Prusach) zamówił u Kolmana Helmschmida trzy zbroje, jedna

¹³⁷ Kwaśniewicz W. 1993, s. 69-70; Maroń J. 2008, s. 72-73.

¹³⁸ Zbroje bojowe określano także od nazwy formacji, w których była używana np. kopijnicza od ciężkiej jazdy uzbrojonej w kopie, kirasjerska, będąca wyposażeniem kirasjerów, zachodnioeuropejskiej ciężkiej jazdy lub husarska.

¹³⁹ Bóldyrew A. 2005, s. 97.

¹⁴⁰ Fuiński Z. 1988, s. 120; Cieśla M. 2008, s. 26.

¹⁴¹ Krause S. 2017, s. 23-80; Krause S. 2022a, s. 27-28.

¹⁴² Patterson A. 2009, s. 39; Tavares J. 2022, s. 159-161.

¹⁴³ Np. w 1605 r. w trakcie orszaku związanym ze złożeniem hołdu lennego księciu Bogusławowi XIII jeźdźcy mieli być wyposażeni w wystawne zbroje, o czym wspomniał kronikarz Paul Friedeborn (Friedeborn P. 2022c, s. 52).

¹⁴⁴ Scalia F., Scalini M., Chiarini M., Benedictis C., Meloni Trkulja S. 1988, s. 14.

z nich była przewidziana jako dar dla księcia pomorskiego Jerzego I (1493-1531, od 1523 książę pomorski, szczeciński i wołogoski)¹⁴⁵. Był to efekt przygotowań zbrojnych mistrza zakonu do wojny z Polską¹⁴⁶ oraz energicznego poszukiwania sojuszników na arenie międzynarodowej, czego potwierdzeniem jest szybkie wykonanie zamówienia przez płatnerza Kolmana Helmschmida¹⁴⁷. Kosztowne uzbrojenie było w tym przypadku elementem dyplomacji. Zdarzały się przypadki użyczenia zbroi np. Fryderyk Hohenzollern użyczył zbroi turniejowej do gonitw niemieckich na tępe kopie, księciu pomorskiemu Bogusławowi X a księciu meklemburskiemu Magnusowi II (1441-1503, od 1477 książę Meklemburgii, od 1483 samodzielnie) zbroję turniejową do gonitw niemieckich na ostre kopie¹⁴⁸. Powyższe przykłady dobitnie świadczą, że utrata znaczenia pełnej zbroi płytowej na polu bitwy nie zatrzymała jej dalszej ewolucji, a bardziej ukierunkowała w stronę niebojową. Stała się ona przedmiotem ekskluzywnym i prestiżowym, jednym z symboli przynależności do elity. Symbolem rycerzy było także oporządzenie jeździeckie a szczególnie ostrogi¹⁴⁹. Dodawane do zbroi podkreślały wysoki statut społeczny właściciela.

Moda na posiadanie zbroi płytowej była czynnikiem stymulującym rozwój sztuki płatnerskiej. W Europie XVI w. nastąpiła eksplozja warsztatów płatnerskich. W Augsburgu nadal panowała rodzina Helmschmidów. Kontynuatorami rodzinnych tradycji byli wnuk Lorenza - Desiderius Kolman (1513-1579) i jego szwagier Jörg Sorg (1522-1603), który dekorował zbroje. Oprócz Helmschmidów czołowymi niemieckimi płatnerzami czasów nowożytnych byli: w Augsburgu Matthäus FrauenpreiB starszy (1505-1549), Matthäus FrauenpreiB młodszy (1530-1575), Anton Peffenhauser (1525-1603), w Norymberdze: Wilhelm von Worms starszy (czynny 1501-1537), Wilhelm von Worms młodszy (1505-1570), Valentin Siebenbürger (1510-1564), Kunz Lochner (1510-1567), Hans Ringler (czynny od 1531), w Landshucie Wolfgang (1517-1562), Franz Großschedel (1520-1581), Sigmund Wolf (1505/1510-1533/1554), w Insbruku, Jörg Seusenhofer (1500/1505-1580), Michel Witz młodszy (1510-1588), w Dreźnie Hans Rosenberger (1495-1570), w Wittenberdze Sigmund Rockenberger (czynny 1554-1577), w Annabergu Peter von Speyer (czynny 1521/1524-1560/1562), Wolf von Speyer (zm. 1580)¹⁵⁰.

¹⁴⁵ Gamber O. 1975, s. 9; Cieřła M. 2015b, s. 13.

¹⁴⁶ Biskup M. Labuda G. 1986, s. 470.

¹⁴⁷ Gamber O. 1975, s. 9; Cieřła M. 2015b, s. 13.

¹⁴⁸ Politische Correspondenz 1898, s. 410; Brzustowicz B.W. 2003b, s. 47-48.

¹⁴⁹ Żygulski Z. 1982a, s. 114.

¹⁵⁰ Cieřła M. 2008, s. 13-14.

Warsztaty płatnerskie posiadały także swoich mecenasów, np. od 1504 r. pracownice w Insbruku były pod opieką cesarza Maksymiliana I Habsburga (1459-1519, od 1489 król Niemiec, od 1493 arcyksiążę Austrii, od 1508 cesarz rzymski)¹⁵¹, król Szwecji Gustaw I Waza (1496-1560, od 1523 król Szwecji), założył w 1551 r. warsztat w Aarboga, natomiast od 1511 r. król Anglii Henryk VIII Tudor (1491-1547, od 1509 król Anglii), sprowadzał specjalistów z Europy, czego efektem było założenie warsztatu w Greenwich. Podobne patronaty zakładali inni europejscy władcy¹⁵².

Uzbrojenie zaczepne, tak jak ochronne, było wykorzystywane w celach reprezentacyjnych i ceremonialnych, co również miało wpływ na jej dalszą ewolucję. Główną przyczyną tego procesu było nadanie jej symboliki związanej z wyższymi warstwami społecznymi, jak np. mieczowi, który już w średniowieczu traktowany był jako insygnium władzy a nawet, przez kształt zbliżony do krzyża, włączony został do sfery *sacrum*¹⁵³. Używano go podczas pasowań na rycerza i koronacji¹⁵⁴ np. Szczerbcem – mieczem koronacyjnym królów Polski, posługiwano się podczas koronowania Władysława I Łokietka (1260/1261-1333, od 1320 król Polski), Kazimierza III Wielkiego (1310-1370, od 1333 król Polski) i Ludwika Węgierskiego (1326-1382, od 1342 król Węgier, od 1370 król Polski)¹⁵⁵. Podczas koronacji Maksymiliana I na króla Węgier w 1563 r. używano miecza św. Stefana, który obok korony, berła, jabłka i płaszcza stanowił insygnium koronacyjne¹⁵⁶. Miecz bywał również używany podczas ceremonii pogrzebowej, co zostało odnotowane także na dworze Gryfitów¹⁵⁷. Miecze wykorzystywane podczas ceremonii były bogato dekorowane, np. egzemplarze przekazywane przez papieży władcom, wodzom i arystokratom, którzy zasłużyli się dla chrześcijaństwa i papieża, posiadały wytworne zdobienia¹⁵⁸. Przykładem jest miecz, który w 1497 r. papież

¹⁵¹ Terjanian P. 2019b, s. 33. W przypadku tego władcy podłożem takiego ruchu były ambicje mocarstwowe Habsburgów, które przejawiały się w przepychu dworu panującego. Taki obrót wpisywał się w pięć samogłosek kreślonych już przez ojca Maksymiliana I, cesarza Fryderyka III (1415-1493, od 1440 król Niemiec, od 1452 cesarz rzymski, od 1457 książę austriacki (jako Fryderyk V)): *AEIOU* oznaczających *Austriae est imperare Universo* lub *Alles Erdreich ist Österreich unterthan* bądź *Austria erit in orbe ultima*, Wereszycki H. 1986, s. 49.

¹⁵² Cieśla M. 2011, s. 283-284.

¹⁵³ Piech Z. 1990, s. 8-9; Ławrynowicz O. 2005, s. 35-41; Nawrocki R.S. 2021, s. 76.

¹⁵⁴ Rożek M. 1987, s. 55.

¹⁵⁵ Radzikowski W.E. 1898, s. 2. Znaczenie Szczerbca podczas koronacji omawiano także w nowszej literaturze: Biborski M., Stępiński J., Żabiński G. 2009, s. 235-252; Biborski M., Stępiński J. 2011, s. 93-148; Czyżewski K.J. 2015, s. 277-279.

¹⁵⁶ Miecz, którym koronowano Maksymiliana na króla Węgier nie był autentycznym mieczem św. Stefana (ok. 969-1038, od 997 król Węgier), a mieczem wykonanym w Wenecji w XVI w. Oryginalny miecz został najprawdopodobniej wywieziony do Czech po śmierci króla przez jego siostrę Annę, Holčík Š. 1986, s. 10, 18, 20.

¹⁵⁷ Kantzow T. 2005, s. 174; Lindemann J. 1842, s. 2; Friedeborn P. 2022b, s. 191, 193. O ceremoniale pogrzebowym Gryfitów: Kościelna J. 2017.

¹⁵⁸ Żygulski Z. 1982a, s. 117. Oprócz papieża miecze rozdawali również władcy. Taki podarunek miał zobowiązać obdarowanego do lojalności. Szczegółowo omawia to zagadnienie Lech Marek: Marek L. 2017, s. 38-41.

Aleksander VI Borgia (1431-1503, od 1492 papież), przekazał księciu pomorskiemu Bogusławowi X¹⁵⁹. Oczywiście styl dekoracji zmieniał się w zależności od stylu w sztuce¹⁶⁰. Reprezentacyjny charakter broni uzewnętrzniał się szczególnie w wyglądzie rapierów, szpad i sztyletów. Wśród najwyższych sfer społecznych bronią ta była elementem stroju¹⁶¹. Rękojeści tych typów broni bywały niezwykle bogato dekorowane. Wybitnie reprezentacyjne funkcje pełniła w XVII w. szpada, która w niektórych wariantach nie posiadała nawet obłąków na palce i tarczek ochronnych, a tylko krótkie pałkowate jelce¹⁶².

W czasach nowożytnych prestiżowego znaczenia nabrała broń obuchowa, niektóre z jej typów były wręcz oznaką określonego stopnia wojskowego. W Polsce począwszy od XVI w. buława była znakiem urzędu hetmańskiego i symbolem władzy hetmańskiej, co było przyczyną wykonywania tej broni z cennych materiałów. Podobne funkcje ale o niższej randze, np. oznaka rangi oficerskiej czy przywilej wolnego przejazdu, spełniał mały buzdygan – piernacz, obuszek i nadziak¹⁶³. Stanowiąca broń drzewcową kopia symbolizowała rycerza walczącego w obronie honoru¹⁶⁴. Broń obuchowa i drzewcowa także przeniknęły do heraldyki¹⁶⁵.

Rozprawiając o broni nie używanej na polach bitew w XVI i pierwszej połowie XVII w. należy wspomnieć o pojedynkach. Podczas tego typu starć używano rapiera i szpady, broni noszonej na co dzień do stroju cywilnego. W Europie nowożytnej powstało kilka szkół nakreślających ich użycie tzw. szkoły szermiercze. Największymi szkołami szermierczymi były szkoły włoska, hiszpańska i francuska. Najwybitniejszymi przedstawicielami włoskiej szkoły, która rozkwitła już w XVI w., byli Camillo Agrippa (?-1600), Giacomo di Grassi (?-przed 1594) i Salvator Fabris (1544-1618). Najważniejszym przedstawicielem hiszpańskiej szkoły szermierki był Jeronim de Carranza (1539-1600 lub 1608). Ojcem francuskiej szkoły szermierczy był żyjący w XVII w. Le Perche du Coudray. Osobistości te i inne były autorami traktatów szermierczych, ściśle określających sposób użycia broni pojedynkowej¹⁶⁶. Pojedynki stały się popularną formą honorowego rozstrzygania sporów, a ich efekt bywał drastyczny. Przykładem był pojedynek odbyty w 1643 r. pomiędzy szwedzkim pułkownikiem Jacobem Larssonem Bohmem (1601-1643), kapitanem zamku i sędzią w Szadzku, a sekretarzem

¹⁵⁹ Rymar E. 2004b, s. 164-165. Miecz nie zachował się do dzisiaj (pozostała jedynie pochwa), jego kopia obecnie znajduje się w Hohenzollernmuseum Schloss w pobliżu Hehingen w Niemczech – Puławski A. 2017, s. 84; <https://www.flickr.com/people/98015679@N04/> [dostęp: 27.03.2024].

¹⁶⁰ Żygulski Z. 1982a, s. 218.

¹⁶¹ Żygulski Z. 1972, s. 71.

¹⁶² Żygulski Z. 1982a, s. 221.

¹⁶³ Gradowski M., Żygulski Z. 2010, s. 60-61, 63.

¹⁶⁴ Szymczak J. 2017, s. 174.

¹⁶⁵ Świętosławski W. 2006, s. 115-136; Tenże 2011, s. 274-282; Chodyński A.R. 2018, s. 55.

¹⁶⁶ Żygulski Z. 1982a, s. 220.

generała-majora piechoty Carla Gustava Wrangla, o nazwisku Schwanenthal. Podczas starcia, wyzwany na pojedynek Bohm otrzymał śmiertelną ranę zadaną między śledzionę a żołądkiem¹⁶⁷.

Tak jak w przypadku uzbrojenia ochronnego, zapotrzebowanie na uzbrojenie zaczepne, w tym luksusowe, było podatnym gruntem dla ich wytwórców. W XVI i pierwszej połowie XVII w. dla najwyższych sfer społeczeństwa pracowali najwybitniejsi producenci, do których należeli między innymi: w Toledo - Julian del Rey, Thomas de Aiala, Alonso da Sahagun, Francisco Ruiz, Sebastian Hernandez Starszy, Sebastian Hernandez Młodszy, Francisco Ruiz, Sbastian Ruiz, Alonzo da Sahagun, Juan Martinez, Hortuno de Aguirre, w Solingen Heinrich Col, Peter Munich, Johannes Wundes, Cornelius Wundes, Peter Beugel, Clemens Horn; w Mediolanie - Antonio Piccinino, Federico Piccinino, w Belluno Andrea Ferrara, Giandonato Ferrara, w Brescii Alessandro Scacchi, Claudio Francino; w Monachium - Wolfgang Stantler¹⁶⁸.

1.2.3. Uzbrojenie ochronne

1.2.3.1. Konstrukcja

Pełna zbroja płytowa, wraz z ochroną głowy, składa się z wielu elementów, mających chronić poszczególne części ciała. Ogólny zarys budowy pełnej zbroi płytowej prezentuje się następująco: rozpoczynając od ochrony tułowia, należy wymienić obojczyk i kirys, który składa się z naplecznika i napierśnika, zaopatrzonego w hak do podtrzymywania kopii i fartuch. Ochrony nóg stanowiły, mocowane do fartucha taszki, nabiodrki, nakolanki, nagolenice i trzewiki. Genitalia chronił saczek. Osłony rąk stanowiły naramienniki, opachy, nałokietniki, zarękawia i rękawice. Głowę chronił hełm, który składał się z takich elementów jak dzwon, zasłona, szpara wzrokowa i podbródek. Istotnym elementem konstrukcyjnym zbroi były, znajdujące się na zagięciach i ułatwiające wykonywanie ruchów, folgi¹⁶⁹(il. 4). Niektóre z wymienionych części, jak hełm, dzielił się na mniejsze elementy, które występowały w jego różnych wariantach. Niektóre części zbroi ewoluowały lub zanikały, jak taszki, które pod koniec XVI w. zostały wyparte przez nabiodrki, lub skrzydła płotu naramienników.

Od ok. 1500 r., za sprawą wojen włoskich, które były serią konfliktów w latach 1494-1559, style włoski i niemiecki zaczęły na siebie oddziaływać, co spowodowało, że pełna zbroja

¹⁶⁷ Knack F. 1936, s. 106-110; Majewski M. 2007a, s. 2-3.

¹⁶⁸ Żygulski Z. 1982a, s. 157, 218.

¹⁶⁹ Żygulski Z. 1982a, s. 28; Gradowski M., Żygulski Z. 2010, s. 139-141.

plytowa rozwijała się od tej pory w jednym nurcie¹⁷⁰. Pierwsze zbroje renesansowe odznaczały się okrągłymi formami. Przejawiało się to w formie napierśnika, który określa się bombiastym (kolistym). Był on stosowany w Europie do lat czterdziestych XVI w.¹⁷¹ Charakteryzował się on wciętym klinem i wąskim w talii fartuchem, w niektórych przypadkach zachodzącym pod pierś lub na nią, z przymocowanymi taszkami¹⁷². W pierwszych dekadach renesansu funkcjonowała zbroja w stylu maksymiliańskim, popularna szczególnie w Niemczech (il. 5)¹⁷³. Uzbrojenie to było ekskluzywne a zarazem mające zastosowanie bojowe. Powierzchnia zbroi maksymiliańskiej była formowana w charakterystyczne zespoły żłobków (kanelur) lub żeber (karbków), które oprócz walorów estetycznych wzmacniały jej odporność i sztywność bez zwiększenia masy¹⁷⁴. Zaokrąglone kontury i horyzontalne linie tej zbroi były zgodne z tendencjami mody męskiej. Pokrywające powierzchnie uzbrojenia żłobki lub rowki odzwierciedlały plisy ówczesnych tkanin, tak samo jak trzewiki *krowie pyski* lub *niedźwiedzie łapy*, które były odpowiednikiem charakterystycznych płaskich butów z szerokimi przodami czy taszek odpowiadających bufiastym bądź kulistym, sięgającym do pół uda lub dalej, spodniom¹⁷⁵. Należy jednak zaznaczyć, że obok zbroi w stylu maksyminiańskim funkcjonowały także zbroje o takich samych harmonijnych proporcjach, ale gładkie. Były one popularne poza terenem Niemiec¹⁷⁶.

Kolejne etapy ewolucji kształtu zbroi także były odzwierciedleniem aktualnego wówczas ubioru. Głównie przejawiało się to w formach napierśników, trzewików i taszek. W latach czterdziestych XVI w. napierśnik stracił swą krągłość uzyskując ostry występ (tapul) pośrodku, bądź w dolnej części, co było odpowiednikiem ówczesnych sajanów. Taszki zostały przedłużone, rozszerzone i były bardziej wypukłe¹⁷⁷. Dlatego czasami posiadały dodatkowe mocowanie w postaci paska wiążanego do uda (il. 6). Dzięki kostiumologii można dokładniej sklasyfikować kolejny kształt zbroi uwidocznione w formie napierśnika. Napierśnik z *gęsim brzuchem*, lub *gąską* (niem. *Gansbuach*, ang. *peascod*), jest odzwierciedleniem wamsu, bardzo

¹⁷⁰ Blair C. 1958, s. 112; Żygulski Z. 1982a, s. 147; Cieśla M. 2008, s. 13; Cieśla M. 2018, s. 11.

¹⁷¹ Żygulski Z. 1982a, s. 155.

¹⁷² Blair C. 1958, s. 119.

¹⁷³ Nie ma potwierdzenia na to, by cesarz Maksymilian I doprowadził do powstania tego stylu w płatnerstwie. Termin „zbroja maksymiliańska” wprowadził w 1840 r. Florent Gillea, Cieśla M. 2008, s. 15. W literaturze bronioznawczej składano propozycje innych terminów dla zbroi tego typu. Są to: „zbroja mediolańska”, „zbroja żłobkowana” i „renesansowa zbroja żłobkowana z napierśnikiem kulistym”, Cieśla M. 2018, s. 13.

¹⁷⁴ Żygulski Z. 1982a, s. 151.

¹⁷⁵ Żygulski Z. 1972, s. 69-70, 75. W ostatnim czasie analogie pomiędzy uzbrojeniem a ubiorem na przełomie XV i XVI w. przedstawił w swoich pracach Ulrich Lehnart: 2021; 2023.

¹⁷⁶ Blair C. 1958, s. 115.

¹⁷⁷ Cieśla M. 2008, s. 16.

modnego w Hiszpanii i Niemczech¹⁷⁸. Zbroja ta wyewoluowała w latach siedemdziesiątych XVI w.¹⁷⁹ Napierśnik był z przodu obcisły i przedłużony w szpic, z krótką spódniczką (baskiną) (il. 7). Miał on podkreślić męski i rycerski charakter właściciela¹⁸⁰. Tym wzorem napierśniki u dołu zostały zwężone, otrzymując kształt trójkąta i obwisłe wybrzuszenie, które przypomina gęsi brzuch. Zbroje barokowe posiadały już napierśniki mniej wypukłe i bardziej czworoboczne, co odpowiadało używanemu wówczas wamsowi (il. 8). Bardzo charakterystyczne były wielofolgowie, mocowane bezpośrednio do fartucha napierśnika nabiodrki, które w pełni zastąpiły taszki. Przez dużą liczbę folg czasami były nieproporcjonalnie duże, na wzór noszonych wówczas bufiastych spodni – marynałów¹⁸¹. Trzewiki tych zbroi posiadały zaokrąglone czubki.

Ze względu na unikalność konstrukcji, należy odnotować zbroję, określaną jako *anima* (wł., fr. *anime*). Składała się ona w całości z folg, w formie zachodzących na siebie, poziomo ułożonych, pasów blachy, które od wewnątrz łączyły nity i skórzane pasy. Zbroja powstała we Włoszech ok. 1530 r. i najprawdopodobniej była dedykowana oficerom floty. Z niej wykształciła się zbroja husarska¹⁸².

Elementy zbroi płytowych, o których nie wspomniano powyżej, również ewoluowały. Znajdujący się powyżej napierśnika obojczyk, po 1520 r. używany częściej niż dotychczas, uległ konstrukcyjnym zmianom. Składał się z folg, a mocowano go do naramienników za pomocą skórzanych pasków, sprzączek lub wieszaków. Naplecznik, stanowiący tylną część kirysu również przeszedł zmiany. Niekiedy formowano go tak, by przypominał męską muskulaturę (wypukłe górne części jako łopatki, pionowa oś przez środek imitowała kręgosłup). Przymocowana do jego dolnej części folgowana ochrona lędźwi również uległa przeobrażeniom nabierając ok. 1510 w kształt rybiego ogona, następnie stopniowo traciła wypukłość, by po 1540 r. stać się całkowicie płaska¹⁸³.

¹⁷⁸ Moda hiszpańska nie oddziaływała na wszystkie regiony z jednakowym natężeniem. W Niemczech ludność katolicka chętnie przyjmowała wzory hiszpańskie, natomiast protestanci tylko jej niektóre szczegóły, Gutkowska-Rychlewska M. 1968, s. 364.

¹⁷⁹ Cieśla M. 2008, s. 16.

¹⁸⁰ Żygulski Z. 1972, s. 81.

¹⁸¹ Żygulski Z. 1982a, s. 151, 216-217. Analogie pomiędzy zbrojami płytowymi a strojami męskimi można zaobserwować w oparciu o portrety książąt pomorskich oraz zachowanych autentycznych strojach przechowywanych w Muzeum Narodowym w Szczecinie. Najlepszymi przykładami są portrety: Kazimierza VII [IX] z 1603 r. i ok. 1605 r. Franciszka I z ok. 1610 r., 1616 r., 1621 r., Jerzego II [III] z ok. 1615 r., Filipa II z 1618 r., Filipa Juliusza z ok. 1620 r., i Bogusława XIV z ok. 1632 r., a także stroje: wams Barnima X [XII] lub Kazimierza VII [IX] z przed 1605 r., wams i spodnie Ulryka z 1622 r. oraz wams o nieznanej przynależności z ok. 1600-1637 r. Januszkiewicz B. 1995, s. 39, 42, 60, 71, 77, 86; Bądkowska J. 2013, s. 54-55; Frankowska-Makała M. 2013, 88, 92; Makała R. 2013a, s. 214-215, 220-221, 232-234, 292-295, 309, 318-320; Kunde C. 2013, s. 162-163; Puławski A. 2016a, s. 191.

¹⁸² Żygulski Z. 1982a, s. 151.

¹⁸³ Blair C. 1958, s. 123; Cieśla M. 2008, s. 16-17.

Ochrony rąk zbroi płytowej składały się z wielu elementów, które także ewoluowały. Były one łączone nitowaniem lub wewnętrznymi skórzanymi podkładami. Bardzo charakterystyczne były skrzydła płotu naramienników, które miały zadanie chronić przed ciosami z boku. Pozostałe części konstrukcyjne tej części zbroi składały się z ułożonych z góry na dół pasów z jedną środkową szeroką folgą¹⁸⁴. Wygląd naramienników był również podyktowany tym, w jakich celach wykorzystywano uzbrojenie. Zbroje, w których walczono na koniu kopią, prawy naramiennik był wcięty pod pachą. Naramienniki były jednakowe, jeśli walczono konno bez kopii lub pieszo. Towarzyszące naramiennikom tarczki opachowe były używane na terenie Niemiec i Anglii do lat siedemdziesiątych XVI stulecia¹⁸⁵.

Rękawice palczaste, powszechnie występujące w okresie funkcjonowania zbroi gotyckiej, przez pierwsze trzy dekady XVI w. zostały wyparte przez mitynki¹⁸⁶. Po tym okresie ponownie jednak wróciły do łask i funkcjonowały do końca interesującego nas przedziału czasowego¹⁸⁷. Mankiety rękawic również ulegały zmianom. W okresie od 1500-1530 r. popularne były, szczególnie w Niemczech, krótkie mankiety, wyglądem zbliżone do formy cylindrycznej. Z czasem popularność zyskały długie mankiety ze sztylptem i o rozszerzonej formie, a nawet, szczególnie na terenie Niemiec, rękawice łokciowe z długimi mankietami, zastępującymi zarękawia¹⁸⁸.

W drugiej dekadzie XVI w. w zbrojach płytowych pojawił się chroniący genitalia saczek¹⁸⁹. Ten element w uzbrojeniu ochronnym był odbiciem mody męskiej. Znane są saczki, których konstrukcja nie należy do wyszukanych. Stanowią je wypukłe płytki z krawędzią przystosowaną do mocowania. Istniały również saczki bardziej wypukłe. Saczki w stylu włoskim były zadarte ku górze natomiast w stylu niemieckim bardziej koliste¹⁹⁰. Często powierzchnie tego elementu uzbrojenia były bogato dekorowane. Bywało również, że genitalia chroniła wystająca spod fartucha koszula kolecza.

Ochrona głowy należała do najistotniejszych elementów uzbrojenia ochronnego. W omawianym okresie czasu funkcjonowały cztery typy hełmów. Były to armet, hełm zamknięty, szturmak i morion. Każdy z nich miał wiele wariantów¹⁹¹. Armet, który najprawdopodobniej przybył do Niemiec z Włoch pomiędzy 1500 a 1505 rokiem, był hełmem

¹⁸⁴ Blair C. 1958, s. 126.

¹⁸⁵ Cieśla M. 2008, s. 17.

¹⁸⁶ Cieśla M. 2008, s. 17.

¹⁸⁷ Patterson A. 2009, s. 52-53, 82.

¹⁸⁸ Cieśla M. 2008, s. 17.

¹⁸⁹ Blair C. 1958, s. 123.

¹⁹⁰ Viallon M. 2022, s. 78-79.

¹⁹¹ Blair C. 1958, s. 130.

z zapinanymi płytkami policzkowymi. Początkowo były one umieszczane na górnych krawędziach dzwonów za pomocą zawiasów. Po ok. 1505 r. mocujące zawiasy umożliwiały rozchylanie płytek na boki¹⁹². Hełm zamknięty konstrukcyjnie był spadkobiercą przyłbicy młodsze­go typu. Do jego kulistego dzwonu, na bolcach, przymocowana była podnoszona do góry zasłona. Ochronę dolnej części twarzy unoszono podczas zakładanie hełmu a następnie spinano na podbródku. Hełm ten miał wejść w użycie po 1510 r., a funkcjonować do połowy XVII w. (sporadycznie dłużej). Szturmak, zwany także hełmem burgundzkim lub burgonetą, występował w różnych wariantach. Najczęściej posiadał mocowane do dzwonu za pomocą zawiasów policzki, chroniące boki twarzy. Wyposażony był także w daszek, ruchomy lub nie, a czasami w nakarczek i podbródek. W XVII w. ewoluował w hełm podobny do hełmu zamkniętego z zasłoną i używany był przez kirasjerów. Funkcjonował w kilku wariantach np. tzw. sabaudzki lub *Totenkopf*. Warto nadmienić, że obok szturmaka używany był hełm o podobnym zarysie, wywodzący się ze wschodu – szyszak (niem. *Zischägge*), który rozpowszechnił się w XVII w.¹⁹³ Morion wywodził się z średniowiecznego kapalinu i był używany głównie przez piechotę.

Zasłony twarzy należały do najbardziej charakterystycznych części hełmów. Na początku stosowano zasłonę z zaostrzonym końcem, zwaną *wróblim dziobem* (wł. *Becco di passero*, ang. *sparrow's beak*). Po niej używano zasłon zaokrąglonych. Należały do nich *kowalski miech* z rzędem poziomych szpar i „małpia mordka”. Po 1540 r. do łask wrócił *wróbli dziób*¹⁹⁴. Hełmy renesansowych zbroi kostiumowych posiadały unikalne zasłony, dostosowane do stylu uzbrojenia. W płatnerstwie niemieckim stosowano zasłony w formie groteskowych masek z imitacją wąskich oczu, wąsów, orlich nosów i dziobów¹⁹⁵. Cesarz Maksymilian I podarował królowi Anglii Henrykowi VIII hełm wykonany przez Konrada Seusenhofera, który oprócz rogów posiadał zasłonę imitującą twarz i okulary (ang. *horned helmet*)¹⁹⁶. W XVII w. rozpowszechniły się zasłony, identyfikowane w literaturze przedmiotu z kirasjerami. Jedną z nich była zasłona z okrągłymi wycięciami na oczy i szparą oddechową na ustach (hełm z taką zasłoną określano „trupią główką”) a drugą zasłona w formie kraty z pionowo ustawionych prętów¹⁹⁷.

¹⁹² Cieśla M. 2016, s. 85.

¹⁹³ Żygulski Z. 1982a, s. 148-150, 215; Żygulski Z. 1983, s. 76; Cieśla M. 2016, s. 86.

¹⁹⁴ Żygulski Z. 1982a, s. 149.

¹⁹⁵ Żygulski Z. 1969, s. 29; Cieśla M. 2016, s. 84.

¹⁹⁶ Richardson T. 2019, s. 10-11.

¹⁹⁷ Żygulski Z. 1982a, s. 215; Maroń J. 2008, s. 14.

Wychodzący z dzwonu grzebień także przeszedł ewolucję. Do ok. 1530 r., na terenie Niemiec, był szeroki i niski, sporadycznie w formie sznura lub z dzwonu wychodziło kilka grzebieni. Następnie używano hełmów z wyższymi grzebieniami i utrzymywało się to do lat dziewięćdziesiątych XVI w.¹⁹⁸ Pióropusz był mocowany do hełmu za pomocą tulejki zamontowanej na tylnej części dzwonu.

Hełmy używane podczas turniejów, z racji ich wykorzystania, posiadały inną konstrukcję. Używano kilku typów. Pierwszy, przez charakterystyczny kształt, określany „żabim pyskiem” lub hełmem dziobowym (niem. *Stechhelm*, ang. *frogmouthed helm*, franc. *heaume de joit dit en tête de craquaud*). Został on ukształtowany w XV w. Jego silnie spłaszczona górna część i dolna, wysunięta do przodu, tworzyły szparę wzrokową. Konstrukcja swoją formą przypomina otwarty żabi pysk, skąd nazwa omawianej ochrony głowy. Hełm ten używano podczas gonitw. Do walki na koniu podczas turnieju używano także, odpowiednio przystosowaną saladę a także inne hełmy bojowe¹⁹⁹. Dzięki księdze turniejowej księcia z dynastii brunszwicko-lüneburskiej Henryka II Średniego (1468-1532, 1471-1522 książę Lüneburga (Celle)) wiadomo, że pomorski rycerz Wolf von Borcke (?-1556) używał salady podczas turnieju w Kopenhadze²⁰⁰, który miał miejsce w latach 1509-1511²⁰¹. Do walki pieszej na miecze i maczugi używano hełmu z zasłoną w postaci żelaznej kratownicy (niem. *Spangenhelm*, ang. *Basnet for tourney*, franc. *heaume de tournoi dit à massette*)²⁰².

Uzbrojenie ochronne uzupełniały tarcze. Ponieważ rozpowszechnienie zbroi płytowej doprowadziło do spadku jej znaczenia na polach bitew, częściej używano jej podczas ceremonii oraz turniejów²⁰³. Tarcze często wchodziły w skład uzbrojenia luksusowego. W Niemczech i Włoszech robiono je z metalu, rzadziej ze skóry lub drewna²⁰⁴. Tarcze ceremonialne najczęściej były koliste, ale również sercowate, kartuszone lub nerkowe. W czasie funkcjonowania zbroi maksymiliańskiej pokrywano je wiązkami promienistych kanelur a także motywami stosowanymi w tym okresie historycznym. Przykład stanowi okrągła tarcza cesarza Maksymiliana I z 1505 r.²⁰⁵ W okresie późniejszym wypełnione je scenami historycznymi i mitologicznymi. Potwierdzają to choćby zachowane okazy ze zbiorów polskich²⁰⁶. Podczas

¹⁹⁸ Blair C. 1958, s. 130; Cieśla M. 2016, s. 84.

¹⁹⁹ Brzustowicz B.W. 2003a, s. 160-161.

²⁰⁰ Turnierbuch. W archiwum fotograficznym Muzeum Narodowego w Szczecinie zachowała się dokumentacja po saladzie o proweniencji pomorskiej, Janowski A. 2020, s. 171-172.

²⁰¹ Brzustowicz B.W. 2006, s. 205.

²⁰² Brzustowicz B.W. 2003a, s. 160-161.

²⁰³ Żygulski 1982a, s. 109.

²⁰⁴ Gradowski M., Żygulski Z. 2010, s. 135.

²⁰⁵ Krause S. 2012a, s. 38-51.

²⁰⁶ Żygulski Z. 1984, s. 101, 152-155, 158.

turniejów rycerskich, szczególnie podczas gonitw, tarcza nadal była istotnym elementem uzbrojenia. Najczęściej miała kształt czworoboczny, wykonana z drewna, wzmacniana rogiem, skórą i metalem. Mocowano ją rzemieniami do napierśnika a w celu amortyzacji przyjętego uderzenia umieszczano pod nią odpowiedni bufor²⁰⁷.

1.2.3.2. Dekoracje

W okresie, który obejmuje niniejsza praca, dekoracje uzbrojenia ochronnego były bogate. Szczególnie w renesansie wachlarz motywów i sposobów stosowanych zdobień był niezwykle szeroki²⁰⁸. Niezwykle istotnym źródłem dekoracji są szkicowniki, np. szkicownik Jörga Sorga²⁰⁹. Podczas produkcji zbroi dla wysokich dostojników praca dekoratora była równie ważna co płatnerza. Z wytwórcami zbroi współpracowali rytownicy, hecownicy, pozłotnicy i złotnicy²¹⁰. Oprócz wspomnianego Jörga Sorga dekorowaniem broni parali się tacy artyści jak Albrecht Dürer (1471-1528) czy Daniel Hopfer (1471-1536), który współpracował z płatnerzami z rodziny Helmschmid²¹¹.

W zakresie technik dekoracyjnych na czele należy wymienić marszczenie powierzchni zbroi w charakterystyczne zespoły żłobków (kanelur) i żeber (karbków), a także dekoracja reliefowa (wytlaczana), które były szczególnie popularne w okresie zbroi maksymiliańskiej. Należy zaznaczyć, że żłobkowanie pojawiło się już w XV w. przy zbrojach skrzyńcowych²¹². Bronioznawcy wymieniają kilka rodzajów żłobków: falowanie, wilcze zęby, paskowanie, stopniowanie i rowkowanie. Niektóre rodzaje występowały w różnych wariantach (il. 9). Paskowanie zastosowano ok. 1500 r. Wilcze zęby stosowano do pierwszej dekady XVI w.²¹³ Dekoracja reliefowa polegała na wybijaniu od spodu elementu płytowego zbroi w celu uzyskania odpowiedniej formy. Kolejnymi etapami było cyzelowanie, polerowanie lub złocenie. Efektem była płaskorzeźbiona dekoracja plastyczna. Bardzo częstym sposobem dekoracji uzbrojenia, szczególnie w renesansie, było trawienie. Ta dekoracja na początku czasów nowożytnych osiągnęła wysoki poziom. Uzyskano ją na dwa sposoby. Pierwszy polegał na nałożeniu np. na powierzchnię zbroi warstwy odpornej na kwas bieli cynkowej, zmieszanej z olejem lnianym, następnie rylcem wydrapywano pożądane motywy i zalewano kwasem

²⁰⁷ Blair C. 1958, s. 162-163; Brzustowicz B.W. 2003a, s. 173.

²⁰⁸ Krause S. 2013, s. 56-65.

²⁰⁹ Stuttgarter.

²¹⁰ Czyżewski K.J. 2022, s. 20.

²¹¹ Krause S. 2012b, s. 52-75.

²¹² Żygulski Z. 1982a, s. 151.

²¹³ Cieśla M. 2018, s. 14.

(witriol z saletrą lub mieszanina octu, węgla i prażonej soli). Dzięki temu uzyskiwano wgłębny rysunek. Drugi sposób był odwrotny w stosunku do pierwszego. Po powierzchni zbroi rozprowadzano pędzlem farbę olejną lub воск, a tło poddawano działalności kwasu. Dla zwiększenia efektu wytrawione tło zapuszczano czarną pastą z kopcia zmieszanego z olejem. W sztuce dekoracji ekskluzywnego uzbrojenia ochronnego szczególne miejsce zajmowało złocenie i kolorowanie zbroi. By złoto zdobiło zbroję stosowano techniki powlekania powierzchni uzbrojenia amalgamatem rtęciowym złota i wypalanie, wbijanie złotego drutu w wyżłobione rowki, pokrywanie zbroi płytkami ze złota (lub srebra), czy zarysowanie elementu płytowego rylcem w celu uzyskania płytkiej siatki rowków, by móc nabić w ich miejsce złotą blaszkę lub złoty drut. Ostatnia z wymienionych technik została przyjęta od Persów na początku XVI w. i nazywała się *all'azzimina*. Natomiast od połowy tego stulecia oksydowano płyty z których powstawały zbroje poprzez obróbkę termiczną, dzięki czemu uzyskiwano barwę błękitną, mającą współgrać ze złotem²¹⁴. Wszystkie wymienione techniki wymagały podczas wykonywanej pracy precyzji i specjalnych narzędzi do nadawania powierzchni przedmiotów odpowiedniej formy²¹⁵. Jedną zbroję złożoną i dwa kirysy o barwie błękitnej posiadał w swoich zbiorach książę pomorski Jan Fryderyk (1542-1600, 1560-1569 książę wołogoski, od 1569 książę szczeciński, 1557-1573 tytularny biskup Pomorskiego Kościoła Ewangelickiego) o czym pozostał ślad w inwentarzu spisany po jego śmierci²¹⁶. Barwę zbroi zmieniano także poprzez brunirowanie (brązowienie). Efekt uzyskiwano poprzez poddawanie powierzchni płyt działaniu lekkich kwasów, które wywoływały sztuczne rdzewienie. Następnie, za pomocą oleju je zaprawiano i polerowano. Po zakończeniu procesu zbroja otrzymywała ciemnordzawą barwę. Technikę tą wynaleziono pod koniec XVI w. i stosowano w XVII w. Dekorację stanowiły także niektóre elementy konstrukcyjne zbroi, jak wychodzący z dzwonu grzebień, wystające spod elementów płytowych materacowanie czy nitowanie. Łączące poszczególne części uzbrojenia nity przez cały omawiany okres pełniły w zdobieniu istotną funkcję. W renesansie ich główki często przybierały różne motywy roślinne. W baroku były one prostsze, bez motywów, ale często złożone i liczne²¹⁷. Ułożone we wzory często były jedyną dekoracją, ale dobrze prezentującą się na tle czernionej zbroi.

Do dekoracji uzbrojenia ochronnego w XVI i pierwszej połowie XVII w. używano wielu motywów. Należy jednak zaznaczyć, że w baroku zdobienia nie były już tak bogate.

²¹⁴ Żygulski Z. 1982a, s. 153-154.

²¹⁵ Gradowski M. 1980, s. 62-73.

²¹⁶ Inwentarz 2022, s. 86, 173.

²¹⁷ Żygulski Z. 1982a, s. 154, 216-217.

Omówienie motywów należy rozpocząć od kompozycji wzorów żłobkowania na zbrojach maksymiliańskich. Wyróżnia pięć rodzajów tych kompozycji: palma (liście palmy promieniście rozchodzą się ku górze, kończąc półkolem (il. 10a)), wachlarz (żebra promieniście rozchodzą się po powierzchni uzbrojenia i kończą półkolem lub łukiem (il. 10b)), wiązka (kompozycja, rozdzielonych gładką powierzchnią wiązek, składających się z 3 lub więcej promieni (il. 10c)), ciągła wiązka (trzy warianty, w każdym promieniu wiązek dochodzą do pasa w górnej części napierśnika, różnice wynikają w umieszczaniu dodatkowych dekoracji (il. 10d)), ciągły (cała powierzchnia gęsto pokryta żłobkowaniem, w zależności od rozmieszczenia dodatkowych dekoracji wyróżnia się dwa warianty (il. 10e)). Należy zaznaczyć, że czasami na jednym egzemplarzu uzbrojenia występował więcej niż jeden motyw²¹⁸.

Zbroje z pierwszych dekad XVI w. były często zdobione ornamentem sznurowym. Dekoracja ta najczęściej zdobiła krawędzie poszczególnych elementów uzbrojenia lub na hełmie tworzyła grzebień. Inną, chętnie używaną dekoracją był ornament roślinny. Najczęściej oddawano go za pomocą trawionych pasów wzdłuż krawędzi zbroi, jak również zdobienie całego elementu uzbrojenia. Motyw roślinny posiadały także główki nitów, łączących poszczególne części zbroi. Używano również innych motywów jak arabeska, wilcze zęby, zwierzęce, motywy przedstawiające sceny mitologiczne, wojenne, myśliwskie czy symbole np. herby²¹⁹. Zdobienia bywały także odzwierciedleniem poglądów politycznych i religijnych właściciela zbroi, odbiciem sytuacji politycznej, w jakiej znalazł się właściciel uzbrojenia. Dobrym przykładem tego jest zbroja legnicka, która należała najprawdopodobniej do Albrechta Hohenzollerna. Znajdujące się na niej przedstawienia biblijne i mitologiczne miały być odbiciem sytuacji politycznej, w jakiej znalazł się wielki mistrz²²⁰.

Na ornamentykę stosowaną w płatnerstwie XVI i pierwszej połowy XVII w. spory wpływ miały style w ubiorze męskim. Oprócz omówionych wyżej motywów należy odnotować choćby takie dekoracje jak tzw. dekoracja dmuchana i cięta czyli charakterystyczne uwypuklenia z nacięciami. Była to imitacja ekstrawaganckiej mody landsknechtów w której rozcinano powierzchnię tkaniny, w ułożeniu tzw. schlitzów skośnych i pionowych. W miejscu nacięć zauważalne było ubranie znajdujące się pod spodem, które różniło się kolorystycznie od wierzchniego²²¹. Innym motywem, stosowanym w ówczesnym płatnerstwie były duże zęby,

²¹⁸ Cieśla M. 2018, s. 18-23.

²¹⁹ Cieśla M. 2008, s. 76.

²²⁰ Cieśla M. 2015b, s. 16.

²²¹ Gutkowska-Rychlewska M. 1968, s. 336-337.

umieszczane na krawędziach uzbrojenia²²². Dodatkowymi dekoracjami były takie elementy jak pióropusz, łańcuch czy szarfa.

1.2.4. Uzbrojenie zaczepne

1.2.4.1. Broń sieczna i kolna

W okresie, którego ramy nakreśla niniejsza praca, uzbrojenie zaczepne było niezwykle różnorodne. Wiele jego typów udoskonalano, co było podyktowane zwiększeniem jego przydatności bojowej lub przystosowaniem do zmieniających się upodobań. Tylko w przypadku długiej broni siecznej i kolnej używano jej kilka typów. Omawiając je należy nadmienić, że broń ta składa się z głowni, służącej do cięcia lub kłucia i rękojeści dzięki której człowiek może oręź ująć. Te dwa elementy mają różną budowę a także dzielą się na mniejsze. Było to uzależnione od tego z jakim typem broni mamy do czynienia oraz w jakim czasie i na jakim obszarze ona występowała. Nakreślając ogólny zarys wymienionych wyżej elementów długiej broni siecznej i kolnej należy odnotować, że głownia składa się z sztychu, zastawy, ostrza (w przypadku broni obosiecznej – przednie i tylne), profilu głowni i nasady. Osadzone na trzpieniu rękojeści są znacznie bardziej różnorodne, najogólniej ujmując budowę tego elementu uzbrojenia należy stwierdzić, że składa się on z głowicy, uchwytu i jelca. Bardziej rozbudowane rękojeści posiadają takie elementy jak kabłak główny i boczny, obłak boczny, oślą podkową, kosz, czy dzwon (il. 11)²²³.

W XVI w., według ustaleń Ewarta Oakeshotta, używano czterech typów długiej broni siecznej i kolnej, które należy taktować jako kontynuację linii rozwojowej miecza²²⁴. Pierwszym był tzw. *miecz bękarci* (miecz *bastardowy*), który wykształcił się w latach 1500-1520. Jego charakterystyczną cechą była rękojeść o dwudzielnym trzonie, która po 1520 r. otrzymywała bardziej skomplikowane formy ochrony. W związku z tym wyróżnia się trzy style ukształtowania rękojeści mieczy bękarcich: bawarsko-niemiecki, szwajcarski i hiszpański. Natomiast w zakresie typologii badacz ujął rękojeści mieczy bękarcich w cztery grupy. Pierwszy typ rękojeści posiada prosty jelec, w niektórych wariantach zagięty ku głowni lub esowaty, a także pojedynczy obłak boczny po obu stronach rękojeści. W drugiej grupie znalazły się rękojeści z jelcem zagiętym, rzadziej prostym, obłakami bocznymi i oślą podkową. Trzecią grupę stanowią rękojeści z jelcem, oślą podkową i podwójnymi obłakami bocznymi, natomiast

²²² Żygulski Z. 1984, s. 156.

²²³ Gradowski M., Żygulski Z. 2010, s. 3-10, 13-15.

²²⁴ Oakeshott E. 2000, s. 126.

w czwartej grupie znalazły się rękojeści zawierające elementy z grupy trzeciej, ale wyposażone są dodatkowo w kabłaki – pionowy i boczne, które razem układają się w postać półkosza²²⁵. Miecz bękarci łączył w sobie elementy broni starszej np. średniowieczną głownię, oraz młodsze, jak rozbudowana rękojeść. Za sprawą tej cechy w XIX w. ukuto dla niej nazwę miecz bękarci²²⁶. W Anglii określano ją *great war sword*, a we Francji *épée de guerre*²²⁷. W niniejszej pracy miecz bękarci zaliczany jest do grupy mieczy długich i tak jest określany.

Drugim typem długiej broni siecznej i kolnej obok miecza bękarciowego był koncerz (franc. *estoc*, niem. *Panzerstecher*), broń o długiej i sztywnej głowni, przystosowanej do klucia, dobywanej przez konnych po skruszeniu kopii²²⁸. W okresie historycznym dotyczącym niniejszej pracy koncerz ewoluował. Przez pierwsze trzy dekady XVI w. jego rękojeść wydłużała się, by dorównać rękojeści miecza bękarciowego, natomiast głownia stała się gruba i trójkątna w przekroju. Po 1530 r. rękojeść zmniejszyła swoje rozmiary, a głownia ponownie stała się płaska²²⁹. Budowa rękojeści koncerzy najczęściej była w tym samym stylu co mieczy, z dużą głowicą, będącą przeciwwagą do głowni²³⁰. Natomiast pod koniec XVI w. na południu Niemiec rozwijały się rękojeści o głowicy przypominającej kształt grzyba lub piramidy, jalcem szpiczastym lub esowato zakrzywionym. Uchwyt tych koncerzy był grubszy przy głowicy. Niektóre warianty tych rękojeści posiadały trójkątną płytkę, mającą chronić dłoń. Rękojeści koncerzy o jednym uchwycie, prostym jalcu i jednym obłaku bocznym, określa się typem saksońskim²³¹.

Trzecim typem długiej broni siecznej i kolnej, będącej szesnastowiecznym spadkobiercą średniowiecznego miecza jest miecz określany w literaturze przedmiotu jako miecz kawaleryjski (ang. *cavalry sword*, niem. *Reitschwert*), miecz krótki (ang. *shorte sword*), miecz rycerski (ang. *knight's sword*) czy miecz-rapier (ang. *sword-rapier*). Głownia tego miecza wynosiła ok. 95 cm. i przystosowana była zarówno do cięcia jak i pchnięcia²³².

Ostatnim, czwartym typem długiej broni siecznej i kolnej, który według Ewarda Oakeskotta był szesnastowiecznym spadkobiercą średniowiecznego miecza jest rapier. Broń ta posiadała głownię węższą od miecza kawaleryjskiego, przystosowaną do pchnięć. Noszono go

²²⁵ Oakeshott E. 2000, s. 126, 130-133.

²²⁶ Marek L. 2008, s. 76. Mianem „bękarcia” lub „bastardowa” określa się także zbroje, które z różnych względów przerabiano np. zachodnioeuropejskie napierśniki w napierśniki husarskie por. Gradowski M., Żygulski Z. 2010, s. 136.

²²⁷ Oakeshott E. 2000, s. 129.

²²⁸ Gradowski M., Żygulski Z. 2010, s. 26.

²²⁹ Oakeshott E. 2000, s. 134.

²³⁰ Gradowski M., Żygulski Z. 2010, s. 26.

²³¹ Oakeshott E. 2000, s. 134-135.

²³² Oakeshott E. 2000, s. 126; Marek. L. 2008, s. 76.

często do stroju cywilnego. Jego zastosowanie podczas pojedynku rozwinęli Włosi i Hiszpanie. Ci ostatni określali go jako *espadas roperas* (miecz do rabunku)²³³.

Miecz kawaleryjski i rapier mają wspólny rodowód, sięgający połowy XV w. Tak jak w przypadku rękojeści mieczy bękarcich, rękojeści mieczy kawaleryjskich i rapierów także zostały sklasyfikowane. Wynika to z ich różnorodności, która rozpoczęła się od trzeciej dekady XVI w. Wówczas do podstawowej formy rękojeści dodawano nowe ochrony²³⁴. Eward Oakeshott podzielił je na sześć grup. Oprócz najprostszych, podstawowa rękojeść o krzyżowej formie i zasadnicza rękojeść z dodanymi obłakami bocznymi, bronzonawca wyróżnił ćwierć rękojeść z pionowymi kabłakami idącymi od obłaków bocznych do jelca lub wystającymi zębami w tym miejscu, pół rękojeść, z dodanym pierścieniem po obu stronach jelca, trzy czwarte rękojeści z dwoma pierścieniami i przednim jelcem zagiętym w górę, pełna rękojeść wyposażona jest w pionowy kabłak idący w stronę głowicy i dwa lub więcej obłaków bocznych. W ramach tej typologii występują różne warianty, usystematyzowane w podtypy²³⁵.

Kolejnym typem długiej broni siecznej i kolnej, którą posługiwały się elity społeczne w omawianym przedziale czasowym, była szpada (ang. *small-sword*, niem. *Rokokorapier*, *Hofdegen*, *Galanteriedegen*). Broń ta wykształciła się w latach 1620-1640 w ramach stale rozwijającej się włoskiej szkoły szermierczej²³⁶. Konstrukcyjnie szpada przypomina rapier ale jest delikatniejsza i krótsza. Głownia szpady jest sztywna i krótsza od głowni rapieru. Redukcji uległa także rękojeść. Ponad krótkim trzonem występowały głowice koliste lub owoidalne. Poniżej trzonu występował krótki jelec a także dwa obłęki w płaszczyźnie poziomej i często tarczka pozioma, mająca chronić palce²³⁷. Szpada przede wszystkim służyła do obrony osobistej. Często wykorzystywano ją do celów reprezentacyjnych, gdzie idealnie komponowała się ze strojem cywilnym.

Krótką broń sieczną i kolną stanowiła istotny element wyposażenie członków elity feudalnej. Jeszcze na początku XVI w. w użyciu były średniowieczne formy puginałów będących miniaturami miecza²³⁸. Puginałami renesansowymi były już puginały

²³³ Cieśla M. 2008, s. 43.

²³⁴ Cieśla M. 2008, s. 43-44.

²³⁵ Oakeshott E. 2000, s. 137-141; Cieśla M. 2008, s. 44. Klasyfikacji rękojeści rapierów podjął się także szwedzki bronzonawca Heribert Seitz, dzieląc je na pięć typów: 1 – rękojeść mieczowa z jelcem krzyżowym lub esowato wygiętym, obłękiem bocznym, ewentualnie osłą podkową; 2 – dodany kabłak pionowy idący z jelca ku górze; 3 – brak przedniego ramienia jelca, kabłakowi towarzyszą dwa obłęki boczne; 4 – kabłak i obłęki zastępuje koszowa garda; 5 – dodanie tarczy pod jelcem (rapier z tego typu rękojeścią przeznaczony był wyłącznie do zadawania ran kłutych). Dwa pierwsze typy rozpowszechniły się na początku XVI w., dwa kolejne w pierwszej połowie tego stulecia, a ostatni ok 1550 r. Seitz H. 1965, s. 308-313; Żygulski Z. 1982a, s. 157.

²³⁶ Żygulski 1982a, s. 221.

²³⁷ Gradowski M., Żygulski Z. 2010, s. 38.

²³⁸ Oakeshott E. 2000, s. 225.

landsknechtowskie, których Lech Marek wyróżnia pięć odmian, a ich klasyfikacja związana jest z konstrukcją rękojeści. Odmiana pierwsza posiada uchwyt nie rozszerzający się w stronę głowicy, w przeciwieństwie do odmiany drugiej. Kolejne odmiany różnią się od siebie detalami, jak formy głowic. Przyjmuje się, że w drugiej połowie XVI w. z pierwszej odmiany pugińców landsknechtowskich wykształciły się pugińce ślubne, które charakteryzowały się delikatniejszą budową²³⁹. Była to broń elegancka, podkreślająca wysokie urodzenie właściciela. Noszono ją wraz z mieczem.

Innym typem krótkiej broni siecznej i kolnej były sztylety-lewaki, które weszły do użytku w latach czterdziestych XVI w.²⁴⁰ Broń ta wytwarzana z rapierem w jednym stylu stanowiła z nim komplet. W ten sposób wykształcił się garnitur broni białej²⁴¹. Jego nazwa wywodzi się od sposobu używania. Podczas walki rapier trzymano w prawej ręce natomiast omawiany sztylet w lewej. Lewak służył do parowania ciosów przeciwnika podczas pojedynku pieszego. Sztylet ten posiadał długie ramiona jelca z pierścieniem chroniącym kciuk²⁴². Omawiając krótką broń białą należy zaznaczyć, że przechowywana była w charakterystycznych pochwach, często bogato dekorowanych.

1.2.4.2. Broń obuchowa i drzewcowa

Do broni, którą posługiwali się członkowie elity społecznej, należy krótka broń obuchowa. W najogólniejszym zarysie broń ta składa się z żelźca służącego do miażdżenia, kłucia lub cięcia, trzonka i uchwytu. Oręż tej kategorii również był zróżnicowany. Najczęściej w użyciu była maczuga rycerska, młot rycerski i toporek rycerski (il. 12). Maczuga rycerska, w Polsce określana jako buzdygan, była bronią do miażdżenia, nadającą się do walki z przeciwnikiem wyposażonym w zbroję płytową. Biorąc pod uwagę konstrukcję głowicy Ewart Oakeshott podzielił je na cztery główne typy. Pierwszy typ (M1) stanowi maczuga tzw. „gotycka”, której pióra głowicy wyposażone są w ornament narożny gotyckich wieży i baldachimów. Na początku XVI w. typ ten był zastępowany innym (M2), który był cięższy. Pióra głowic tych maczug były większe ale cieńsze. Trzeci typ (M3) posiadał głowicę z najeżonymi kolcami. Ostatni z typów (M4) posiadał głowicę cebulowatą²⁴³. Broń ta dekorowana była najczęściej na piórach za pomocą trawienia lub złocenia²⁴⁴.

²³⁹ Marek L. 2008, s. 32-36.

²⁴⁰ Oakeshott E. 2000, s. 229.

²⁴¹ Cieśla M. 2008, s. 46.

²⁴² Marek L. 2008, s. 37.

²⁴³ Oakeshott E. 2000, s. 65-67.

²⁴⁴ Chodyński A.R. 2018, s. 116.

Młot rycerski, w Polsce określany również jako nadziak, był bronią równie niebezpieczną. Dzięki jego dziobowi dzierżąca nią osoba mogła zadawać rany klute. Do połowy XVI w. jego dziób był mniejszy w stosunku do obucha, by następnie stać się elementem dominującym²⁴⁵. Ewart Oakeshott podzielił młotki rycerskie na trzy główne typy. Pierwszy (H1) ma dziób kwadratowy, prosty lub zagięty pod kątem 45° w stosunku do trzonka a obuch ma kształt romby lub spłaszczonej piramidy. Na samej górze czasami występował kolec. Był on popularny szczególnie we Włoszech, w latach 1480-1520. Drugi typ (H2) posiadał znacznie dłuższy zagięty dziób, natomiast typ trzeci (H3) popularny szczególnie w latach 1575-1600 został wyposażony w jeszcze dłuższy dziób, stając się niezwykle smukły. Podobną ewolucję przeszedł obuch tej broni²⁴⁶.

Toporki rycerskie z racji swojej konstrukcji były podobne do młotków rycerskich, ale były od nich większe i cięższe. W części przedniej znajdowała się pletwa z ostrzem. Niektóre ich wersje posiadały z tyłu dziób. W Polsce broń tę określano czekaniem²⁴⁷.

Jedną z flagowych broni rycerskich, obok miecza i zbroi, była kopia. Używano jej podczas starć na koniu, zarówno w boju jak i turnieju. Składała się z żelaznego, w przekroju trój- lub czworokątnego grotu, który poprzez tuleję połączony był z długim drzewcem. Jeszcze w XV w., w celu zmniejszenia jej ciężaru, drzewce żłobkowano²⁴⁸. Uchwyt kopii dodatkowo wyposażony był w tarczkę chroniącą dłoń. Kopie turniejowe były masywniejsze, z tym, że od ok. 1490 r. drażono je od środka²⁴⁹. Groty takich kopii zamiast spiczastego liścia posiadał trzy- lub czworoboczne kolce rozstawione w trójkąt lub kwadrat²⁵⁰. Podczas walki kopię opierano na tarczy, do czego służyło odpowiednie wcięcie lub na haku przymocowanym do napierśnika zbroi.

W określonych przypadkach elita feudalna używała innych typów broni drzewcowej, jak np. szydło (spisa węgorzowa). Grot tej broni posiadał kształt długiego, czworobocznego kolca, który u podstawy wyposażono w okrągłą, chroniącą rękę, tarczkę. Szydła często używano w turniejowej walce pieszej²⁵¹.

1.2.5. Oporządzenie jeździeckie

²⁴⁵ Cieśla M. 2008, s. 47.

²⁴⁶ Oakeshott E. 2000, s. 69-71.

²⁴⁷ Cieśla M. 2008, s. 48.

²⁴⁸ Gradowski M., Żygulski Z. 2010, s. 55.

²⁴⁹ Cieśla M. 2008, s. 50.

²⁵⁰ Chodyński A.R. 2018, s. 66-68; Terjanian P. 2019a, s. 100-101.

²⁵¹ Cieśla M. 2008, s. 49. Oprócz szydła w pojedynkach pieszych używano wielu innych typów broni, np.: sztyletu, młota, topora, buzdygana, włóczni, tyczki, cepa czy halabardy, Brzustowicz B.W. 2003a, s. 177.

Ostrogi składają się z kabłąków, które zakończone są zaczepami mocującymi. Po przeciwnej stronie, poprzez nasadę, wychodzi bodziec, którego szyjka zakończona jest kolcem lub widelkami. Widelki służyły do mocowania gwiazdek lub tarczek²⁵². Gotyckie ostrogi posiadały długie bodźce co odpowiadało stylistyce ówczesnemu uzbrojeniu ochronnemu, natomiast w renesansie i okresie późniejszym ten element ostrogi był krótszy²⁵³. Oprócz elementów konstrukcyjnych ostrogi powstałe w czasach nowożytnych wyróżniają się sposobem mocowania²⁵⁴. Nowożytne ostrogi, szczególnie ceremonialne, były bogato zdobione. Najczęściej występowały w nich gwieździste bodźce, rzadziej okrągłe, promieniste tarczki i inne.

Strzemię składa się z ucha, które mocuje się do puśliska. Poniżej niego znajduje się kabłąk, który w dolnej części spięty jest stopniem²⁵⁵. W strzemionach jeździec umieszczał swoje stopy. Ten element oporządzenia jeździeckiego, używanego w XVI i XVII w. przez elitę feudalną był bogato dekorowany, na co już w XIX w. zwrócili uwagę Richard Zschille i Robert Forrer²⁵⁶. Rozbudowie ulegał wówczas stopień, a tym samym dolne części kabłąka, co widać chociażby w zbiorach Tower of London²⁵⁷.

Na ogłowie składają się rzemienie opinające łeb konia: dwa boczne (wzdłuż policzków), połączone górnym (nagłówkiem), przednimi (naczółkiem i nachrapnikiem) i dolnymi (podbródkiem i podgardlem). Elementom tym towarzyszą wędzidła i wodze. Całość tych elementów składa się na uzdę²⁵⁸. Istotnymi elementami oporządzenia jeździeckiego jest siodło, które składa się z mostku (siedziska), łęku przedniego i tylnego, podogonia, podpiersia, puśliska. Konstrukcja siodła była uzależniona od jego przeznaczenia. Było to szczególnie istotne podczas turniejów rycerskich²⁵⁹. Używane przez rycerstwo duże siodło bojowe wykonywane było z drewna, obite skórą i blachami²⁶⁰. Na koniu opierano je o dwie drewniane podstawy. Dzięki temu jeździec siedział głęboko. Siodło przytwierdzane było do konia rzemieniami podpiersia, podogonia a czasami popręgiem²⁶¹.

²⁵² Gradowski M., Żygulski Z. 2010, s. 153.

²⁵³ Zschille R., Forrer R. 1891, s. 12-19. Dufty A.R. 1968, tablice CLXIII-CLXIV.

²⁵⁴ Krzyszowski A., Michalak A. 2017, s. 163-165.

²⁵⁵ Gradowski M., Żygulski Z. 2010, s. 154.

²⁵⁶ Zschille R., Forrer R. 1896, s. 10-14.

²⁵⁷ Dufty A.R. 1968, tablice CLVI-CLVII.

²⁵⁸ Gradowski M., Żygulski Z. 2010, s. 152-153, 155. O wędzidłach w XVI i XVII w. Zschille R., Forrer R. 1893, s. 11-12, tablica 11.

²⁵⁹ Brzustowicz B.W. 2003a, s. 179.

²⁶⁰ Tak jak siodło rycerskie z XVI w., ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego (nr inw. 1772x), Żygulski Z. 1984, s. 162.

²⁶¹ Żygulski Z. 1982a, s. 113.

1.3. Podsumowanie

Elita feudalna Europy XVI i pierwszej połowy XVII w. posługiwała się szerokim wachlarzem oręża. Było to spowodowane nie tylko zmieniającą się sztuką wojenną ale również używaniem go poza polem bitwy. Zapoczątkowany w XIII w. wzrost znaczenia bojowego piechoty uzbrojonej w broń drzewcową, łuki i kusze przyczynił się do rozwijania płytowych elementów osłaniających ciało. Proces ten spowodował powstanie w XIV w. pełnej zbroi płytowej²⁶². Rozwój sztuki płatnerskiej doprowadził do tworzenia się stylów w konstrukcji zbroi. Przykład stanowią zbroje piętnastowieczne: „mediolańska” („włoska”, *quattrocenta*) i gotycka. Skuteczna ochrona ciała przez zbroję wywarła wpływ na broń białą. Spadło znaczenie cięcia na koszt pchnięcia. Przejawem tego było rozpowszechnienie koncerza, broni używanej do zadawania ran poprzez szczeliny w zbroi płytowej. Zmianie uległa konstrukcja miecza, przystosowanego do zadawania pchnięć czy kopii, której grot stał się masywniejszy a drzewiec grubszy²⁶³. W walce z przeciwnikiem wyposażonym w zbroję płytową skuteczną była również broń obuchowa, na przykład maczuga rycerska. Zadawano nią rany w miejscach nie osłoniętych lub miażdżono płyty.

Podstawowym wyznacznikiem w chronologicznym klasyfikowaniu zbroi są napierśniki. W pierwszych dekadach XVI w. używano napierśnika bombiastego (kolistego)²⁶⁴, który charakteryzował się wciętym klinem i wąskim w talii fartuchem. W latach czterdziestych XVI wieku wykształcił się kolejny typ napierśnika. Krągłe wybrzuszenie zastąpiono ostrym występem określanym jako tapul. Przedłużeniu uległy również taszki, które stały się bardziej wypukłe²⁶⁵. Napierśnik z gęsim brzuchem wykształcił się ok 1570 r.²⁶⁶ i był odbiciem noszonego wówczas wamsu. Napierśnik ten w dolnej części był zwężony, otrzymując kształt trójkąta i obwisłe wybrzuszenie przypominające gęsi brzuch. Zbroje barokowe posiadały już napierśniki mniej wypukłe i bardziej czworoboczne co także było odbiciem ówczesnych strojów. W XVI i pierwszej połowie XVII w. elita feudalna w boju i podczas ceremonii używała kilka rodzajów hełmów. Należały do nich: armet, hełm zamknięty, szturmak i morion²⁶⁷.

Rozwój taktyki i broni palnej w czasach nowożytnych przyczynił się do stopniowego zmniejszania roli jeźdźca wyposażonego w pełną zbroję płytową. Większe znaczenie zyskała piechota, która przez cały XVI w. walczyła w głębokich czworobokach. Udoskonalenia

²⁶² Richardson T. 2016, s. 69.

²⁶³ Żygulski Z. 1982a, s. 109.

²⁶⁴ Żygulski Z. 1982a, s. 155.

²⁶⁵ Cieśla M. 2008, s. 16.

²⁶⁶ Patterson A. 2009, s. 7.

²⁶⁷ Blair C. 1958, s. 130.

artylerii i ręcznej broni palnej przez Hiszpanów w latach dwudziestych²⁶⁸ oraz Portugalczyków w latach pięćdziesiątych tego stulecia²⁶⁹, przyczyniły się do zwiększenia asortymentu, którym skutecznie stawiano czoło kawalerii. Pełna zbroja płytowa nie będąc skuteczną ochroną ciała straciła swoją wartość bojową. Stała się ciężarem powodującym mniejszą ruchliwość jazdy. Przyczyniło się to do jej stopniowej redukcji, do zbroi trzy czwarte i półzbroi.

Ewolucja zbroi płytowej na polach bitew nie szła w parze z wykorzystaniem jej na turniejach rycerskich i ceremoniach. Podczas tych wydarzeń pełna zbroja płytowa utrzymała się dłużej. Uzbrojenie ochronne używane podczas turniejów, zwłaszcza gonitw na kopie charakteryzowało się grubszymi płytami, dodaniem specyficznych osłon rąk i nóg i redukcją naplecznika. Hełmem turniejowym był ukształtowany w XV w. żabi pysk lub odpowiednio przystosowany hełm bojowy jak *salada*²⁷⁰. Podczas ceremonii używano najrozmaitszych wytworów płatnerstwa europejskiego. Najwykwintniejsze były zbroje kostiumowe wzorowane na ubiorze współczesnym lub antycznym²⁷¹. Dekoracje były nieodłącznym elementem takiej zbroi. Za pomocą różnych technik wykonywano zdobienia stosowane w kolejnych epokach. Uzbrojenie ochronne uzupełniała tarcza, która na polach bitwy zanikała, a częściej była używana podczas turniejów i ceremonii. W omawianym przedziale czasowym przybierała kształt okrągły, sercowy, kartuszowy lub nerkowy.

W omawianym okresie czasowym elita feudalna używała kilka typów długiej broni siecznej i kolnej. Był to *miecz bękarci*, koncerz, miecz kawaleryjski, rapier i szpada. Oręż ten występował w wielu typach i podtypach rękojeści, które oprócz osłony dłoni pełniły funkcje dekoracyjne. Natomiast z krótkiej broni siecznej i kolnej posługiwano się pugiłami i sztyletami-lewakami²⁷². Broń ta była elegancka a w zestawie z np. rapierem tworzyła garnitur broni białej. Nie rzadko też była uzupełnieniem szykownego stroju. Broń obuchowa również były w powszechnym użytku wśród wyższych warstw społecznych. Należące do niej maczuga rycerska, młot rycerski i toporek rycerski występowały w różnych typach i służyły do zadawania ran miażdżonych i kłutych. Sklasyfikowana jako broń drzewcowa kopia, była nieodłącznym orężem rycerstwa zarówno w boju jak i turnieju.

Uzbrojenie elity feudalnej w XVI i pierwszej połowie XVII w. przeszła ewolucję. Było ono podyktowane zmieniającymi się metodami walki i rozbudowanym ceremoniałem dworskim. Najlepiej proces ten można prześledzić w oparciu o zbroję płytową. Już u progu

²⁶⁸ Kubiaczyk F. 2010, s. 30.

²⁶⁹ Parker G. 2008, s. 175.

²⁷⁰ Blair C. 1958, s. 156-169; Brzustowicz B.W. 2003a, s. 159-164.

²⁷¹ Krause S. 2017, s. 23-80; Krause S. 2022a, s. 27-28; Patterson A. 2009, s. 39; Tavares J. 2022, s. 159-161.

²⁷² Marek L. 2008, s. 32-36.

czasów nowożytnych uzbrojenie bojowe rozwijało się osobnym torem niż turniejowe i paradne. Przydatność zbroi w boju była weryfikowana przez inną broń, głównie palną. Podczas turniejów rycerskich i ceremonii dworskich impuls ten nie występował. Było to powodem dłuższego używania tego ekwipunku, który na polu bitwy był już przeżytkiem.

ROZDZIAŁ 2

Analiza uzbrojenia ochronnego i oporządzenia jeździeckiego

Analiza bronioznawcza uzależniona jest od dokładności i precyzji z jakimi oddane zostało na analizowanych zabytkach uzbrojenie, a ten w materiale źródłowym jest różny. Spowodowane jest to np. umiejętnościami autora danego przekazu ikonograficznego. Przykładem jest płyta nagrobna Arenta von Wopersnow (?-1548) (nr kat. 52), której poziom artystyczny znacząco odbiega od większości analizowanych przekazów ikonograficznych i uniemożliwia precyzyjną analizę bronioznawczą²⁷³. Niektóre części uzbrojenia, jak tylne części zbroi płytowych, są rzadkością, ponieważ ukazywane postacie przedstawiano przodem do widza, najczęściej *en face*. W niektórych przypadkach określenie typu uzbrojenia ochronnego lub któregoś z jej elementów jest niemożliwe z powodu jego schematycznego ukazania.

Mimo tego, że analizowane uzbrojenie należało do ściśle określonej warstwy społecznej, to jest ono zróżnicowane. Pomorska elita feudalna w XVI i pierwszej połowie XVII w. używała kilka typów zbroi i hełmów, co odzwierciedla materiał źródłowy. Najdokładniej ukazane zostały zbroje płytowe, co wynika z ich rozmiarów. Wielkość zbroi dawała pole do popisu artystom pozwalając na oddanie ich wielu elementów konstrukcyjnych. Szczególnie dotyczy to wizerunków o wymiarach zbliżonych rozmiarom człowieka.

2.1. Zbroje płytowe

2.1.1. Zbroje z napierśnikiem bombiastym (kolistym)

Pierwsze zbroje renesansowe, jak zostało wspomniane w pierwszym rozdziale niniejszej pracy, odznaczały się krągłością form. Zostały one ukazane na jedenastu analizowanych wizerunkach (nr kat. 1, 2B, 3B, 19, 29, 31, 33, 41, 47, 51-52). Wyposażeni w nią byli książęta żyjący współcześnie w stosunku do występowania tego typu uzbrojenia jak, Filip I (nr kat. 3B) czy Bogusław X (nr kat. 2A), a także jako postacie już historyczne na przykład Barnim III (nr kat. 1). Zbroje tego typu posiadała również szlachta: Wolf von Borcke (nr kat. 19), niezidentyfikowany przedstawiciel rodu von Kameke (nr kat. 29), Jacob von Küssow (nr kat. 31), Achim von Maltzahn (nr kat. 33), Roloff von Owstin (nr kat. 41), Ulrich

²⁷³ Omawiana płyta nagrobna charakteryzuje się brakiem wycucia proporcji i schematycznym wykonaniem, a dzięki prymitywizmowi i groteskowości, jak stwierdziła Maria Glińska, tchnie ludowością, Glińska M. 1973, s. 328.

I von Schwerin (nr kat. 47), Reimer von Wolde (nr kat. 51) wreszcie Arent von Wopersnow (nr kat. 52).

Obojczyki oddane są na wszystkich wymienionych powyżej przekazach. Tylko na płycie fundacyjnej z wizerunkiem Filipa I z 1546 r. (nr kat. 3B) ta część uzbrojenia jest kanelowana. Natomiast dolną krawędź najniższej folgi obojczyka Barnima III (nr kat. 1) wieńczy motyw sznurowy. Analizowane obojczyki posiadają od trzech do pięciu folg, co jest zgodne z autentycznym uzbrojeniem, np. obojczykiem znajdującej się do XIX w. na Śląsku „zbroi legnickiej”²⁷⁴, czy przechowywanym na Zamku Królewskim na Wawelu obojczykiem zbroi młodzieńczej Zygmunta Augusta (nr inw. 1070 (obojczyk 1070/2))²⁷⁵.

Napleczniki, będące ochroną pleców, nie zostały przedstawione na żadnym z analizowanych źródeł. Napierśniki, określane jako bombiaste lub koliste zostały ukazane na wszystkich przekazach. W pięciu przypadkach (nr kat. 1, 2B, 3B, 51-52) ich powierzchnie, pokrywają kanelury i żłobki, na pozostałych sześciu wizerunkach (nr kat. 19, 29, 31, 33, 41, 47) jest on gładki. Po raz pierwszy napierśnik został ukazany na płycie fundacyjnej z wizerunkiem Barnima III, powstałej w 1543 r. Ten element uzbrojenia jak i cała zbroja jest tu dobrze widoczny, co pozwala na odniesienie do autentycznego uzbrojenia znajdującego się w zbiorach muzealnych. Identyczne z wizerunkiem napierśnika zbroi Barnima III obiekty znajdują się w wielu kolekcjach muzealnych, np. w zasobie Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (nr inw. 1385x; 195x)²⁷⁶. Wszystkie omawiane napierśniki, oprócz Arenta von Wopersnow, w górnej części ponad kanelowaniem posiadają pas pozbawiony tej dekoracji. Oba konstrukcyjne warianty są odbiciem autentycznego uzbrojenia, np. napierśnika ze zbiorów prywatnych, będącego przedmiotem badań Andrzeja Swaryczewskiego i Zbigniewa Fuińskiego²⁷⁷, czy napierśnika zbroi maksymiliańskiej ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (nr inw. 197x)²⁷⁸. Napierśniki ukazane na trzech wizerunkach (nr kat. 3B, 19, 33) posiadają zaznaczoną pionową linię idącą przez środek, imitującą niski grzbiet. Napierśniki bombiaste miały przyjmować taką formę od lat trzydziestych XVI w.²⁷⁹ Zbroje z takim napierśnikiem posiada w swoich zbiorach Staatliche Kunstsammlungen Dresden (nr inw. M96)²⁸⁰. Haki do mocowania kopii, będące dodatkowym wyposażeniem napierśników, odwzorowane są na trzech przekazach (nr kat. 1, 3B, 19).

²⁷⁴ Cieśla M. 2015b, s. 4, 7, 35.

²⁷⁵ Czyżewski K., Ochęduszek R. 2022, s. 70-75.

²⁷⁶ Żygulski Z. 1984, s. 134-135.

²⁷⁷ Swaryczewski A., Fuiński Z. 1964, s. 5-9.

²⁷⁸ Żygulski Z. 1984, s. 136-137.

²⁷⁹ Cieśla M. 2008, s. 16.

²⁸⁰ Schöbel J. 1973, s. 27, 38.

Przymocowane do dolnych części napierśników fartuchy ukazane są na wszystkich wizerunkach, z wyjątkiem epitafium Bogusława X i płyty nagrobnej Arenta von Wopersnow. Posiadają do trzech folg i są wąskie w talii, podkreślając krągłość napierśnika i całej zbroi. Na ośmiu wizerunkach (nr kat. 1, 3B, 19, 31, 33, 41, 47, 51) do fartuchów przymocowane są taszki. Te dwa elementy zbroi płytowych połączone są na stałe za pomocą nitów. Taszki najlepiej widoczne są na płycie z wizerunkiem Barnima III. Złożone są z sześciu folg, które łączą nity. Najniższe folgi zaokrąglono i zakończono motywem sznura. Obszernymi, pod kątem liczby folg i długości, są taszki zbroi Achima von Maltzahn, i Roloffa von Owstin. Taszki członka rodu von Maltzahn składają się aż z ośmiu folg (wprawdzie stopień zachowania płyty z wizerunkiem Roloffa von Owstin uniemożliwia doprecyzowanie liczby folg, to po długości taszek domniemana jest ich spora liczba). Taszki na podobiznach tych dwóch szlachciców sięgają nad kolana. Autorzy tych wizerunków najprawdopodobniej popełnili błąd oddając taszki zbroi późniejszych lub wzorowali się na taszkach dla żołnierzy pieszych, używanych już w pierwszej dekadzie XVI w.²⁸¹ Pozostałe przekazy ukazują ten element uzbrojenia ochronnego o niewielkiej liczbie folg. Najniższe folgi posiadają największe powierzchnie skierowane w stronę widza, co najbardziej widoczne jest na płycie nagrobnej Jacoba von Küssow. Na trzech analizowanych przekazach ikonograficznych ukazana została spódniczka – baskina (nr kat. 2B, 29, 52). W dwóch pierwszych przypadkach mają one odjęte poły, które zdejmowano do jazdy na koniu. Powierzchnie wszystkich spódniczek są kanelowane, przez co zbroje, których są elementem, należy zakwalifikować do zbroi kostiumowych²⁸².

Saczek, mający za zadanie ochronę genitaliów jest widoczny na większości obiektów (nr kat. 1, 2B, 3B, 19, 29, 33, 42, 47, 51). U Barnima III tworzy go, wystająca spod elementów płytowych, plecionka kolcza, którą jest częścią koszuli lub spodni. W pozostałych przypadkach jego konstrukcja jest nierozpoznawalna, jedynie na powierzchni saczka Filipa I zauważalne są trzy linie, stanowiące najprawdopodobniej dekoracje. Saczek ten należy zakwalifikować do saczków w stylu niemieckim²⁸³.

Ochrony górnych kończyn należą do najlepiej ukazanych części uzbrojenia ochronnego w badanym materiale ikonograficznym. Należy jednak zaznaczyć, że nie zawsze obie jednocześnie. Niektóre z nich są kanelowane lub pokryte innymi dekoracjami, o których będzie mowa w dalszej części pracy (nr kat. 1, 2B, 3B, 52). Skrzydła płotu naramienników, ochraniające przed ciosem bocznym występują na wszystkich obiektach, ale należy więcej

²⁸¹ Cieśla M. 2008, s. 16 ; Patterson A. 2009, s. 7.

²⁸² Cieśla M 2015a, s. 9.

²⁸³ Viallon M. 2022, s. 79.

uwagi poświęcić płycie nagrobnej Jacoba von Küssow. Tylko lewy naramiennik zbroi tego szlachcica posiada skrzydło płotu. Po analizie konstrukcji tego elementu zbroi widać, że jest to dodatkowy naramiennik wzmacniający zbroję polową²⁸⁴. Warto temu wizerunkowi poświęcić więcej miejsca ponieważ jest to zarys garnituru zbroi. Dzięki temu dodatkowemu elementowi lekka zbroja polowa (*Feldküriss*) była przekształcona w zbroję polową kopijniczą (*Küriss*). Potwierdzeniem tego jest tylko jedna tarczka opachowa (z prawej strony), która należy do lekkiej zbroi polowej²⁸⁵. Skrzydła naramienników, mające za zadanie chronić bark, widoczne są tylko w częściach górnych i zachodzących na napierśniki. Wszystkie naramienniki, poza wzmiankowanymi u Jacoba von Küssow, są w tym miejscu zaokrąglone, a na płycie fundacyjnej ukazującej Barnima III, dodatkowo zakończone motywem sznura. Naramienniki posiadają po kilka folg w dolnej części. Przymocowane do nich opachy występują równie licznie. W przypadku ochrony pachy, kolejny raz wyróżnia się uzbrojenie Jacoba von Küssow, które do prawego naramiennika ma przymocowaną okrągłą, dekorowaną w centralnej części tarczkę opachową.

Spośród ukazanych nałokietników, ze względu na skrzydełka chroniące ścięgna, można wyróżnić dwa warianty: ze skrzydełkami zamkniętymi i otwartymi. Otwarte występują przy zbrojach Barnima III, Filipa I i Bogusława X, zamknięte ukazano na wizerunkach Achima von Maltzahn, Jacoba von Küssow i Roloffa von Owstin. Pozostałe przekazy tego elementu uzbrojenia nie zawierają, bądź oddają go w sposób nie pozwalający na identyfikację. Nałokietniki Barnima III zostały ukazane z dekoracją w postaci kwiatu z kolcem. Dekoracja ta nie była częścią autentycznego uzbrojenia, a jedynie antykizującym motywem, zastosowanym przez artystę. Zarękawia, jako ochrona ciała pomiędzy łokciami a dłońmi występują na wszystkich przekazach, ale nie zawsze oba. Niestety poziom ich odwzorowania nie pozwala na rozpoznanie jakiego typu miały zamknięcia.

Nie wszystkie postacie zostały przedstawione w rękawicach. Wśród ukazanych występują mitynki i rękawice palczaste. Wszystkie mitynki posiadają klepsydrowate mankiety (nr kat. 3B, 19, 51), natomiast rękawice palczaste mają dwa ich rodzaje: klepsydrowate (nr kat. 52) i ze sztylptem (33, 41).

Ochrona dolnych kończyn została ukazana niemal na wszystkich analizowanych obiektach, choć część z nich nie jest oddana w pełni (płyta fundacyjna z wizerunkiem Filipa I oddaje tylko taszki). Nabiodrki często w znacznym stopniu zasłonięte są przez taszki lub spódniczki. Ten element uzbrojenia w niektórych przypadkach bywa pokryty kanelurami.

²⁸⁴ Puławski A. 2016b, s. 187.

²⁸⁵ Fuiński Z. 1998, ryc. 94.

Znacznie lepiej oddano nakolanki analizowanych zbroi, co pozwala na analizę ich elementów konstrukcyjnych. Posiadają one folgi górne i dolne, umożliwiające większą ruchliwość nóg oraz łączenie z sąsiednimi elementami (nabiodrki i nagolenice). Najczęściej folgowanie przedstawionych nakolanków przejawia się w postaci jednej folgi górnej i dolnej, ale nie brak bardziej rozbudowanych rozwiązań jak u Barnima III gdzie ukazano po trzy folgi u góry i u dołu. Skrzydełka nakolanków, mające za zadanie ochronę ścięgien, na płycie nagrobnej Wolfa von Borcke są znacznie większe od pozostałych i marszczone do środka (nr kat. 19). Na wizerunku Jacoba von Küssowa ukazano skrzydełka wewnętrzne, które uważane są za błąd artysty, gdyż takowe w rzeczywistości nie występowały (nr kat. 31)²⁸⁶. Nakolankom Barnima III, tak jak nałokietnikom, towarzyszy antykizująca dekoracja w postaci kwiatu z kolcem (nr kat. 1). Jak wyżej zostało wspomniane, element ten nie należał do autentycznego uzbrojenia, został jedynie dodany przez autora wizerunku.

Nagolenice nie zostały oddane na wszystkich analizowanych źródłach, ponieważ w niektórych przypadkach ukazane postacie zostały przedstawione bez dolnych części ciała (np. na płycie fundacyjnej z wizerunkiem Filipa I (nr kat. 3B)). Niestety, nie można ustalić jakiego rodzaju zamknięcia one posiadały. Materiał źródłowy pozwala na głębszą analizę trzewików. Zbroje Barnima III, Bogusława X, Wolfa von Borcke, Arenta von Wopersnow i Reimera von Wolde posiadają trzewiki typu „krowie pyski” lub „niedźwiedzie łapy” (nr kat. 1, 2B, 19, 51-52). Sposób oddania ochrony stóp Achima von Maltzahn utrudnia ich interpretację (nr kat. 33). Wygląd kojarzy się z trzewikami typu „kacze łapy”²⁸⁷. Po głębszej analizie materiału należy je zakwalifikować do „krowich pysków”²⁸⁸. Pozostałe obiekty nie przedstawiają tego elementu uzbrojenia, bądź poziom ich oddania nie pozwala na precyzyjną analizę.

Poza kilkoma błędami analizowane przekazy ikonograficzne oddają zbroje zgodne z autentycznym uzbrojeniem ochronnym epoki. Wśród tych zbroi występują cztery maksymiliańskie (nr kat. 1, 3B, 51-52). Odziani w nie zostali książęta pomorscy: Barnim III i Filip I, a także szlachcice: Arent von Wopersnow i Reimer von Wolde. W zbrojach gładkich oddano Achima von Maltzahn, Ulricha I von Schwerin, Wolfa von Borcke, Jacoba von Küssow, Roloffa von Owstin oraz niezidentyfikowanego członka rodu von Kameke, który w komplecie ze zbroją posiadał marszczoną spódniczkę. Ewenementem jest zbroja oddana na epitafium Bogusława X, którą dekorują charakterystyczne żłobki (które zostaną omówione w kolejnym

²⁸⁶ Cieśla M. 2008, s. 20.

²⁸⁷ Puławski A. 2016b, s. 188, 197.

²⁸⁸ Puławski A. 2019, s. 427.

rozdziale niniejszej pracy), imitujące ówczesny ubiór. Zbroja ta, tak jak zbroje maksymiliańskie naśladowała strój mężczyzny.

Wśród omawianego uzbrojenia występują zbroje kostiumowe, wykonane z metalu, które na powierzchni (lub tylko na niektórych ich częściach) mają dekorację w formie współczesnego kostiumu/ubioru lub pancerze bez takiego zdobienia, ale wyposażone w spódniczkę²⁸⁹. Do tych pierwszych należy zbroja w której został oddany Bogusław X, gdyż oprócz imitujących ubiór żłobków posiada marszczoną spódniczkę. Marszczenie ostatniego elementu uzbrojenia czyni zbrojami kostiumowymi ochrony ciała Arenta von Wopersnowa i nieznanego z imienia szlachcica z rodu von Kameke. Zbroje maksymiliańskie przez naśladownictwo ubioru również pełniły funkcje zbroi kostiumowych. Należy jednak pamiętać, że pokrywające ich powierzchnię żłobki nie tylko je dekorowały ale również wzmacniały ich konstrukcję²⁹⁰. Dlatego wykorzystywano ją zarówno w polu jak i podczas ceremonii. Zbroja Jacoba von Küssowa natomiast miała typowo bojowe przeznaczenie. Świadczy o tym dodatkowy naramiennik wzmacniający z płotem, oddany na lewym ramieniu. Zbroje z napierśnikiem bombiastym zaobserwować można również w innym pomorskim materiale ikonograficznym, jak powstały ok. 1510-1520 r. ołtarz z Wkryjścia (il. 360), czy ołtarz w Waasen z ok. 1520 r. (il. 361)²⁹¹.

2.1.2. Zbroje z napierśnikiem z tapulem

Zbroje wyposażone w napierśnik z tapulem występują na jedenastu analizowanych źródłach ikonograficznych (nr kat. 15, 16B, 21, 23, 27, 34-36, 45, 54-55). Uzbrojenie tego typu występuje w zbiorach muzealnych np. Steetliche Kunstsammlungen Dresden (nr inw. M94)²⁹², czy Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku (nr inw. 33.164a-x)²⁹³. W zbroi tego typu ukazani zostali: Christoph von Behr (nr kat. 15), Adam von Behr (nr kat. 16B), Matthias von Budde (nr kat. 21), Jobst von Dewitz (nr kat. 23), Hans von Eickstedt (nr kat. 27), Hartwig von Maltzahn (nr kat. 34), Hennick von Manteuffel (nr kat. 35), Rüdinger von Neuenkirchen (nr kat. 36), Achim von Riebe (nr kat. 45), Joachim von Zitzewitz (nr kat.

²⁸⁹ Cieśla M 2015a, s. 9.

²⁹⁰ Żygulski Z. 1982a, s. 151.

²⁹¹ Łopuch W. 2002, s. 144; Krasnodębska K. 2012, s. 24-27. Obiekty te są znaczące dla badań nad uzbrojeniem na Pomorzu z tego względu, że należą do jednych z pierwszych, które ukazują zbroje renesansowe, Puławski A. 2021b, s. 544, 556-557.

²⁹² Schöbel J. 1973, s. 27-28, 39.

²⁹³ Patterson A. 2009, s. 7.

54), a także niezidentyfikowany szlachcic pomorski przedstawiony na epitafium w kościele w Baggendorf (nr kat. 55).

Obojczyki omawianych zbroi nie różnią się od tych przy zbrojach z napierśnikiem bombiastym. Posiadają one do czterech folg, ale odstępstwo stanowią obojczyki członków rodu von Behr, które są elementem niefortunnym. Napleczniki ukazane są tylko na epitafium Christopha von Behr z kościoła w Semlow i Achima von Riebe, w jednym z kościołów w Anklam. U szlachcica z rodu von Behr wzdłuż środka naplecznika biegnie linia w postaci wgłębienia przez co imituje plecy mężczyzny.

Wszystkie oddane napierśniki posiadają pionowe ości przez środek, które artyści podkreślili w mniej lub bardziej wyraźny sposób. Różnice pomiędzy poszczególnymi egzemplarzami przejawiają się w postaci lokalizacji obłej grani. W czterech przypadkach (nr kat. 21, 23, 27, 54) występuje ona w połowie wysokości napierśnika, a pozostałych w jego dolnej części. Mocowane do napierśników haki podtrzymujące kopie oddano tylko na wizerunkach Jobsta von Dewitz, Rüdinger von Neuenkirchen i Hansa von Eickstedt.

Fartuchy nie należą do rozbudowanych części zbroi. Najwięcej folg, bo aż cztery, posiada fartuch Hartwiga von Maltzahn. Ten element uzbrojenia, u niezidentyfikowanego szlachcica, jako jedyny posiada wcięcie nad krocem. Mocowane do fartuchów taszki są wydłużone w stosunku do ich odpowiedników, wchodzących w skład zbroi z napierśnikiem bombiastym. Taszki zbroi Matthiasa von Budde składają się aż z czternastu folg. Wyjątek stanowi uzbrojenie Jobsta von Dewitz, gdzie te elementy są znacznie krótsze. Najprawdopodobniej jest to przejaw uproszczenia, zastosowanego przez artystę. Potwierdzeniem tego może być tępe zakończenie najniższej folgi. Pozostałe taszki są zaokrąglone u dołu lub tak jak na kamiennym epitafium z wizerunkiem niezidentyfikowanego szlachcica, zakończone ostro. Taszki zamocowane są do fartuchów na stałe za pomocą nitów, które są niewidoczne, lub pasków. Drugi z wariantów wyraźnie oddano na wizerunkach Hartwiga von Maltzahn i członków rodu von Behr. U Christopha von Behr zauważalne są również paski obejmujące uda szlachcica i dociskające taszki do nóg. Materiał tworzący ochraniające genitalia saczki w większości przypadków jest nierozpoznawalny. U Hansa von Eickstedt i Christopha von Behr tworzą go spodenki kolcze. Element kolczy, w postaci koszuli, która wystaje spod fartucha, występuje na płaskorzeźbie z wizerunkiem niezidentyfikowanego szlachcica.

Naramienniki zbroi analizowanych w tej części pracy są również wyposażone w skrzydła płotu, ale nie wszystkie. Oddane zostały one na trzech przekazach: Jobsta von Dewitz, Matthiasa von Budde i Rüdinger von Neuenkirchen (nr kat. 21, 23, 36). Większość

wizerunków ukazuje folgowanie naramienników, w czym przoduje rzeźba z podobizną Christopha von Behr (nr kat. 15). Konstrukcja naramienników tego szlachcica wiernie oddaje układ folg, a nawet nitowanie i dekoracje w postaci pasów trawionych. Opachy występują na wszystkich przekazach jako element pozbawiony większych szczegółów. Dodatkowe osłony opach w postaci okrągłych tarczek posiada zbroja Joachima von Zitzewitz (nr kat. 54). Te elementy posiadają stożki w centralnych częściach od których odchodzą promienie. Jest to odwzorowanie autentycznego uzbrojenia jakie znajduje się np. w zbiorach Staatliche Kunstsammlungen Dresden²⁹⁴. Stożki na tarczach opachowych, przyjmujące niekiedy nawet kształt ostrych kolców, powodowały zsunięcie się broni przeciwnika i ominięcie opach.

Nałokietniki zbroi wyposażonych w napierśnik z tapulem nie odbiegają w swej konstrukcji od nałokietników zbroi z napierśnikiem bombiastym. Posiadają skrzydełka zamknięte (nr kat. 15, 16B, 23, 55) i otwarte (nr kat. 34, 54). Nałokietniki Joachima von Zitzewitz i Christopha von Behr oddane zostały z folgami górnymi i dolnymi. Zarękawia, tak jak opachy, zostały odzwierciedlone bez większych szczegółów konstrukcyjnych.

Nie w każdym przypadku ukazane postacie mają założone rękawice. Czasami znajdują się one obok. Nie różnią się one w swej konstrukcji od rękawic omawianych w poprzedniej części pracy. Dzielą się na mitynki (nr kat. 21, 23, 54) i rękawice palczaste (nr kat. 16B, 27, 34, 36, 45, 55). W pięciu przypadkach mamy do czynienia z klepsydrowatymi mankietami (nr kat. 23, 27, 34, 45, 54), a w trzech z mankietami ze sztylptami (nr kat. 21, 36, 55).

Nabiodrki analizowanych zbroi w znacznej części zostały zasłonięte przez taszki, które czasami sięgają okolic kolan. Odwzorowane fragmenty nabiodrków nie pozwalają na głębszą analizę bronioznawczą. Lepiej sprawa się ma z nakolankami. Oprócz folgowania, i skrzydełek, niektóre z nich posiadają wyróżniające elementy konstrukcyjne. Nakolanki Jobsta von Dewitz posiadają wyjątkowo duże, marszczone do środka skrzydełka, a te na epitafium z podobizną Adama von Behr pokryte są dekoracją imitującą maszkarony. Na wszystkich analizowanych przekazach oddano nagolenice, które pozbawione są szczegółowych elementów konstrukcyjnych.

Trzewiki typu „krowie pyski” występują tylko w uzbrojeniu Jobsta von Dewitz i Matthiasa von Budde. W pozostałych przypadkach nie są już tak szerokie, co dowodzi na ich późniejszą metrykę.

Wśród analizowanych wizerunków brak przekazów z podobizną i uzbrojeniem książąt pomorskich. Mimo tego zaobserwować można w tym przypadku zbroje płytowe, które

²⁹⁴ Schöbel J. 1973, s. 70.

charakteryzowały się wysokim poziomem wykonania. Należą do nich pancerze oddane na wizerunkach: Hansa von Eickstedt, członków rodu von Behr i Jobsta von Dewitz²⁹⁵. Pozostałe uzbrojenie ochronne oddane zostało bez szczególnych elementów konstrukcyjnych i dekoracyjnych. Mimo tego, nie należy poddawać w wątpliwość jego elitarnego znaczenia.

2.1.3. Zbroje z napierśnikiem z gęsim brzuchem

Zbroje wyposażone w napierśnik z gęsim brzuchem zostały ukazane nie tylko na zabytkach sztuki, ale i na źródłach numizmatycznych. Uzbrojenie w tym typie posiadają między innymi Muzeum Narodowe w Krakowie (nr inw. V-4319 a-g), czy Muzeum Wojska Polskiego (nr inw. 204x/1-7)²⁹⁶. W zbrojach z tym napierśnikiem ukazani zostali książęta pomorscy, żyjący w czasach używania tego uzbrojenia, jak: Jan Fryderyk (nr kat. 4B-4D), Bogusław XIII (nr kat. 5), Ernest Ludwik (nr kat. 6D), Barnim X (XII) (nr kat. 7), a także Bogusław X jako postać historyczna (nr kat. 2C) oraz szlachta: Ludwik von Eberstein (nr kat. 25), Heinrich von Borcke (nr kat. 20), Henning von der Osten (nr kat. 39), Ludwik von Putbus (nr kat. 42), Erdman von Putbus (nr kat. 43), Ludeke von Schöning (nr kat. 46), von Wopersnow (nr kat. 53), Claws von Schwerin (nr kat. 48), Peter von Küssow (nr kat. 32), Joachim Volradt von Tribses (nr kat. 49) i Godeke von der Osten (nr kat. 40), którego wizerunek powstał znacznie później niż rok jego śmierci (1534 r.).

Obojczyki omawianych zbroi nie różnią się od wyżej omawianych. Posiadają do kilku folg, ale często nie są w pełni widoczne. W kilku przypadkach artyści fragmentarycznie oddali napleczniki, najliczniej na drzewie genealogicznym książąt pomorskich autorstwa Corneliusa Krommeny (nr kat. 2C, 4D, 5, 6D, 7). Oprócz tego, że na ich krawędziach występują zdobienia, niewiele można o nich powiedzieć.

Oprócz gęsiego brzucha, charakterystycznymi elementami napierśników są pionowe ości idące przez środek. W niektórych przypadkach, na omawianych zbrojach, towarzyszy jej dekoracja o motywie roślinnym. Efektem tego jest podkreślenie ości i smukłości całego napierśnika. Najlepiej ukazane jest to na wizerunkach książąt pomorskich ze wzmiankowanego drzewa genealogicznego oraz z podobizn Henninga von der Osten i Petera von Küssowa. Napierśnik Bogusława X jako jedyny wyposażony jest w hak do podtrzymywania kopii.

²⁹⁵ Jobst von Dewitz jako wysoko postawiony urzędnik (kanclerz wołoski) miał styczność z kulturą dworu Gryfitów, co miało przejaw nie tylko w jego uzbrojeniu. Podobizny jego i małżonki Ottilie von Arnim uwiecznione zostały na portretach zaliczanych do szkoły Lucasa Cranacha, Dewitz Bodo, Dewitz Michael, Dewitz Werner 2013, s. 254-255.

²⁹⁶ Żygulski Z. 1984, s. 137, 141.

Wszystkie omawiane napierśniki posiadają krótkie fartuchy, które połączone są taszkami w dwojaki sposób: za pomocą nitów lub skórzanych pasków. Pierwsze rozwiązanie często występowało na wcześniej analizowanych wizerunkach. Niektóre z grupy przekazów omawianych w tym miejscu pozwalają na dokładniejszą analizę drugiego sposobu. Wizerunki Ludwiga von Putbus, Ludeke von Shöning, Clawsa von Schwerin, Petera von Küssow oraz Joachima Volradta von Tribses w satysfakcjonujący sposób oddają skórzane paski wraz z metalowymi sprzączkami. Analizowane przekazy ukazują kilkufolgowie taszki, najczęściej ścięte u dołu. Saczki zostały odzwierciedlone schematycznie, przez co nie można scharakteryzować ich konstrukcji.

Naramienniki ze skrzydłami płotu występują często, choć już nie tak bardzo jak przy zbrojach poprzednich. Osłony ramion bez płotu są przez autorów wizerunków oddawane chętniej, co skutkuje dokładniejszym ukazaniem innych partii tego elementu uzbrojenia. Na monetach z wizerunkami książąt pomorskich wyeksponowano rzędy nitów, których główki obok trawionych motywów roślinnych pełniły funkcje dekoracyjne. Górne części naramienników Jana Fryderyka, Bogusława XIII, Ernesta Ludwika i Barnima X (XII) z drzewa genealogicznego składają się z kilku folg, a nie jednego skrzydła, jak w dotychczas analizowanych przekazach.

Opachy najczęściej zostały ukazane bez szczegółów. Wyjątek stanowi płyta z wizerunkiem Henninga von der Osten (nr kat. 39). Opachy tego szlachcica zostały oddane jako folgowane elementy z rzędami nitów. Identyczna sytuacja występuje w przypadku zarękawi. Natomiast nałokietniki odwzorowane są z większą dbałością o szczegóły. Najczęściej posiadają po jednej foldze górnej i dolnej. W jedenastu przypadkach (nr kat. 2C, 4D, 5, 6D, 7, 32, 39-40, 43, 48, 53) wyposażone są w skrzydełka zamknięte, a dwóch w otwarte (nr kat. 20, 49). Pozostałe przekazy nie pozwalają na taką identyfikację. Wśród rękawic dominują rękawice palczaste, najczęściej wyposażone w mankiety ze sztylptem (nr kat. 32, 39, 46, 48). Na wizerunkach Joachima Volradta von Tribsesa i Clawsa von Schwerina oddano rękawice z długimi mankietami – tzw. rękawice łokciowe.

Osłony nóg widoczne w analizowanych źródłach nie różnią się od tych, które pojawiły się w opisie zbroi z napierśnikiem z tapulem. Nabiodrki w przeważającej części zasłonięte są przez taszki. U szlachciców Petera von Küssow, Joachima Volradta von Tribses, Henninga von der Osten, Ludwiga i Erdmana von Putbus oddano paski obejmujące uda i mocujące do nich nabiodrki. Nakolanki posiadają po jednej foldze górnej i dolnej. Ten element uzbrojenia na wizerunku Petera von Küssow posiada skrzydełka wewnętrzne co, jak zostało wyżej

wspomniane, jest błędem²⁹⁷. Nagolenice w części przypadków (np. nr kat. 32, 39-40) posiadają zawiasy odpowiedzialne za części ruchome, używane podczas ich zakładania. Trzewiki analizowanych zbroi są wąskie i folgowane. Wyjątek stanowią trzewiki Godeka von der Ostena, które należą do typu „krowie pyski”.

Opisane zbroje z napierśnikiem z gęsim brzuchem, w dwóch przypadkach stanowią kompilacje kilku typów uzbrojenia ochronnego. Pierwszym są wzmiankowane trzewiki typu „krowie pyski”, które w czasach powstania wizerunku Godeke von der Ostena (1621 r.) nie były już w użyciu. Kompilacja mogła wynikać z wzorowania się na autentycznym uzbrojeniu szlachcica z czasów kiedy on żył, czyli do 1534 r.²⁹⁸ Drugi przypadek to zbroja Bogusława X z drzewa genealogicznego autorstwa Corneliusa Krommeny. Naramienniki księcia nawiązują do tych, używanych przy zbrojach z napierśnikiem bombiastym. Nawiązanie to przejawia się w kanelowaniu górnych skrzydeł napierśnika, w miejscach zachodzących na opachy. Dekoracje zbroi oddanych na wizerunkach książąt pomorskich, a także Petera von Küssowa i Henninga von der Ostena, wskazują na ich paradne przeznaczenie.

2.1.4. Zbroje z napierśnikiem mniej wypukłym i bardziej czworobocznym

Zbroje omawiane w tej części pracy również zostały ujęte zarówno na zabytkach sztuki, jak i monetach. Autentyczną zbroję z tego typu napierśnikiem jest np. zbroja kirasjerska z pierwszej połowy XVII w. ze zbiorów Zamku Królewskiego na Wawelu (dawniej Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu) (nr inw. 4669)²⁹⁹. Wyposażeni są w nie książęta: Ernest Ludwik (nr kat. 6A), Filip II (nr kat. 9A), i Bogusław XIV (nr kat. 12B-12C, 12E, 12G-12I, 12M). Spośród szlachty w uzbrojeniu tego typu oddano wizerunki: Frantza von Boen (nr kat. 18), Stephana III von Dewitz (nr kat. 24), Hansa Henricha von Fleming (nr kat. 28), Petera von Kameke (nr kat. 30), Wedigo von der Osten (nr kat. 37), Goetke von der Osten (nr kat. 38) i Caspara III von Wedel (nr kat. 50). Zestawienie uzupełniają wizerunki szwedzkiego generała, związanego z księstwem pomorskim Jakoba Mack Duvall (nr kat. 59A-59B).

Obojczyki posiadają do kilku folg, połączonych ze sobą za pomocą nitów. Mimo tego, że napierśniki są w jednym typie i posiadają uniwersalne cechy jak pionowa oś po środku oraz krótki fartuch, można w ich konstrukcji zauważyć pewne różnice. Napierśnik Hansa Henricha von Flemming posiada folgi brzuszne. Natomiast do napierśnika Ernesta Ludwika przykręcony

²⁹⁷ Cieśla M. 2008, s. 20.

²⁹⁸ Haselberg E. 1897, s. 334-335; Puławski A. 2016b, s. 208.

²⁹⁹ Żygulski Z. 1984, s. 143.

jest element wzmacniający, tzw. wierzchni napierśnik z hakiem do podtrzymywania kopii. Ta dodatkowa część wraz z innymi (w tym przypadku najprawdopodobniej nagolenice i trzewiki) przekształcały półzbroję w zbroję kopijniczą³⁰⁰. Mimo tego, że w powszechnym użyciu były już folgowane nabiodrki, które zastępowały taszki, to te drugie wciąż były oddawane przez artystów. Jest to spotykane na epitafium Goetka von der Osten z kościoła w Gross Mohrdorf, gdzie zauważalna jest czterofolgowa taszka, przymocowana do fartucha za pomocą pasków. Saczki nie są już tak często ukazywane. Oddano je tylko na wizerunkach Ernesta Ludwika i Wediga von der Ostena. O ile na płycie nagrobnej szlachcica analiza tego elementu nie jest możliwa, to już poziom artystyczny płyty fundacyjnej księcia pozwala zauważyć, że saczek tworzą spodenki założone pod elementami płytowymi.

W omawianej grupie naramienników nie występują skrzydła płotu, który nie był już w powszechnym użytku. Posiadają one do kilku folg, połączonych nitami. Górne folgi posiadają różne rozmiary. Najszersze posiada zbroja Caspara von Wedel. Niewykluczone, że naramienniki Filipa II na obrazie stanowiącym jego gloryfikację, dekorowane są maszkaronami, których dolne fragmenty wystają spod chusty. Oprócz opach, u Wedigo von der Ostena, naramiennikom towarzyszą tarczki opachowe. Dekorują ją faliste promienie, odchodzące od centralnej części. Pod względem dekoracji na uwagę zasługują naramienniki Petera von Kameke w postaci emblematów, które zostaną omówione w dalszej części pracy.

Źródła numizmatyczne oddają nałokietniki i zarękawia w schematyczny sposób co niemal wyłącza je z bronioznawczej analizy. Z wizerunkami naniesionymi na zabytki sztuki sprawa ma się znacznie lepiej. Skrzydełka otwarte nałokietników widać u Ernesta Ludwika, a zamknięte u Bogusława XIV (nr kat. 12G), Caspara von Wedel, Wedigo von der Ostena, Hansa Henricha von Flemminga i Frantza von Boena.

Rękawice zbroi barokowych nie odbiegają swoją konstrukcją od tych, będących częścią zbroi renesansowych. Najczęściej są to rękawice palczaste z klepsydrowatymi mankietami (nr kat. 6A, 12G, 12M, 18). U stóp Hansa Henricha von Flemminga znajdują się rękawice palczaste, jednak poziom artystyczny płyty nagrobnej z jego wizerunkiem nie pozwala na identyfikację mankietów. Wedigo von der Osten posiada mitynki z mankietami ze sztylptami.

³⁰⁰ Fuiński Z. 1988, s. 124, ryc. 51, 97. W innych przypadkach napierśniki wierzchnie montowano z myślą o przystosowaniu zbroi do walki pieszej bądź starcia w płot; por. Cieśla M. 2011, s. 288. Wykorzystanie napierśnika wierzchniego w celach turniejowych przez rycerstwo pomorskie dokumentuje jedna z miniatur zamieszczonych w księdze turniejowej księcia brunszwicko-lüneburskiego Henryka II Średniego, gdzie w starciu z tym księciem przedstawiony został Wolf von Borcke w napierśniku wierzchnim dekorowanym motywem kielicha lub pucharu, Turnierbuch; Brzustowicz B.W. 2006, s. 2003-2004.

Pojawiły się również rękawice, nie wykonane z elementów płytowych, a najprawdopodobniej ze skóry (nr kat. 12C).

Oslony nóg zbroi barokowych charakteryzują się wielofolgowymi nabiodrkami³⁰¹. Są one widoczne na wszystkich przekazach obejmujących nogi. Nabiodrki są przymocowane do fartucha napierśnika za pomocą skórzanych pasków (jak u Ernesta Ludwika) lub nitów (jak u Petera von Kameke). Nabiodrki Caspara von Wedel i Wediga von der Ostena posiadają przesadnie bufiaste kształty, naśladujące marynały, ówczesnie noszone spodnie. Wśród zbiorów muzealnych element ten pojawia się choćby przy zbroi ze zbiorów Staatliche Kunstsammlungen Dresden, wykonanej w 1622 r. (nr inw. M68)³⁰². Nakolanki i nagolenice nie różnią się od tych, będących częściami zbroi starszych typów. Na uwagę zasługują nakolanki Ernesta Ludwika, które w centralnej części dekorowane są sześcioliściem. Poziom artystyczny niektórych wizerunków jak Wedigo von der Ostena nie pozwala odróżnić czy autor chciał oddać nagolenice czy buty z wysokimi cholewami, jakie noszono wówczas ze zbroją. W niektórych przypadkach analizowany materiał źródłowy oddaje folgowania trzewików.

Wszystkie zbroje barokowe oddane w całości są zbrojami pełnymi. Analizowany materiał źródłowy nie pozwala na zarejestrowani popularnych w tamtym czasie zbroi trzy czwarte lub półzbroi, odkrywających kończyny dolne. Redukcja zbroi spowodowana była zmniejszeniem jej ciężaru i nadaniem większej ruchliwości kawalerii. Było to spowodowane zmieniającą się taktyką walki³⁰³. Występowanie w pomorskiej ikonografii zbroi pełnych może świadczyć o ich bardziej paradnym przeznaczeniu.

2.1.5. Zbroje o niepewnej identyfikacji

Zbroje, których zakwalifikowanie do powyższego podziału, z racji ich niepełnego ukazania, jest niemożliwe lub hipotetyczne, również zasługują na analizę. Oddani w nich są książęta: Bogusław X (nr kat. 2A), Jan Fryderyk (nr kat. 4A), Ernest Ludwik (nr kat. 6B-6C), Filip Juliusz (nr kat. 13A-13B-13C, 13E-13F), Filip II (nr kat. 9B-9G), Franciszek I (nr kat. 10C-10D), Ulryk (nr kat. 14), Bogusław XIV (nr kat. 12D, 12F, 12J, 12K), a także Paulus von Damitz (nr kat. 22), niezidentyfikowany członek rodu von Eberstein (nr kat. 26), jeden z niezidentyfikowanych szlachciców pomorskich (nr kat. 57) i rezydujący w księstwie pomorskim szwedzki pułkownik Jakob Larsson Bohm (nr kat. 58). Oddanie ich części stanowi

³⁰¹ Żygulski Z. 1982a, s. 216-217.

³⁰² Schöbel J. 1973, s. 34, 69.

³⁰³ Sikorski J. 1975, s. 338.

uzupełnienie wcześniej dokonanej rekonstrukcji. W przeważającej części są to wizerunki na monetach.

Dariusz Wybranowski, zbroję Bogusława X z wielkiej pieczęci tego księcia (nr kat. 2A), określił gotycką³⁰⁴. Poparciem tej tezy jest zauważalny, spiczasty trzewik, jakie noszono ze zbroją gotycką a także data powstania wizerunku³⁰⁵. Poza tym pieczęć ukazuje nabiodrek, nakolaniek, nagolenicę oraz fragment naramiennika i fartuch lub taszka. Trudno stwierdzić czy zbroja, tak jak ukazany hełm, była turniejowa.

Źródła z popiersiami książąt pomorskich dokumentują obojczyki, naramienniki i górne części napierśników. Ich konstrukcja nie odbiega znacząco od elementów uzbrojenia omówionych powyżej. Obojczyki posiadają do kilku folg, połączonych nitami. Podobnie naramienniki, ale należy zwrócić uwagę na dekoracje oddane na monetach z wizerunkiem Jana Fryderyka (nr kat. 4A). Jego naramienniki zdobią maszkarony, co nie jest częste w badanej ikonografii. Napierśniki omawianych zbroi posiadają pionowe ości przez środek i w przeważającej części pokryte są motywami roślinnymi. Na monetach z wizerunkiem Filipa Juliusza (nr kat. 13F), spod przepasającej go szarfy widać wystają dekoracje, które są napierśnikiem lub noszonym przez ramię i służącym do przenoszenia broni białej bandolierem.

Uzbrojenie oddane na zabytkach sztuki, mimo że w mniejszej ilości niż na zabytkach numizmatycznych, pozwala na dokładniejszą analizę bronioznawczą. Przykładem jest kamienna płyta nagrobna z wizerunkiem Paulusa von Damitz (nr kat. 22). Zbroja tego szlachcica pokryta jest trawionymi pasami, oprócz napierśnika posiada folgowane naramienniki, nałokietniki, zarękawia i rękawice palczaste. Z kolei na płaskorzeźbionej płycie nagrobnej niezidentyfikowanego szlachcica z konkatedry w Kamieniu Pomorskim (nr kat. 57), wiernie oddano nałokietniki z otwartymi ramionami.

2.2. Helmy

Chroniący głowę hełm należy do najistotniejszych części uzbrojenia ochronnego. Jego budowa, tak jak zbroi płytowej, ulegała zmianom ewoluując w różne warianty. Było to również związane z przeznaczeniem tego elementu osłony ludzkiego ciała. W badanym materiale ikonograficznym występują trzy typy hełmów: hełm zamknięty, armet i szturmak. Wszystkie są wiernym odbiciem uzbrojenia epoki, co potwierdzają katalogi zbiorów muzealnych³⁰⁶.

³⁰⁴ Wybranowski D. 1987, s. 181; 1993, s. 51, 80.

³⁰⁵ Wielka pieczęć konna Bogusława X została użyta już w 1479 r. przy przywileju dla miast pomorskich, Wybranowski D. 1987, s. 181.

³⁰⁶ European Helmets 2000.

Niestety trudno jest odróżnić typ pierwszy od drugiego. Wynika to ze sposobu ich odwzorowania. Części konstrukcyjne hełmów są zasłonięte bądź zatarte lub autor źródła wykonał je zbyt schematycznie.

Najliczniej występującą ochroną głowy jest hełm zamknięty. Posiadają go Bogusław X (nr kat. 2B), Ernest Ludwik (nr kat. 6A), Christoph von Behr (nr kat. 15), Frantz von Boen (nr kat. 18), Wolf von Borcke (nr kat. 19), Heinrich von Borcke (nr kat. 20), Matthias von Budde (nr kat. 21), Paulus von Damitz (nr kat. 22), Jobst von Dewitz (nr kat. 23), Hans von Eickstedt (nr kat. 27), Hans Henrich von Flemming (nr kat. 28), Jacob von Küssow (nr kat. 31), Peter von Küssow (nr kat. 32), Achim von Maltzahn (nr kat. 33), Hartwig von Maltzahn (nr kat. 34), Rüdinger von Neuenkirchen (nr kat. 36), Henning von der Osten (nr kat. 39), Godeke von der Osten (nr kat. 40), Erdmann von Putbus (nr kat. 43), Achim von Riebe (nr kat. 45), Ludeke von Schöning (nr kat. 46), Ulrich I von Schwerin (nr kat. 47), Claws von Schwerin (nr kat. 48), Joachim Volradt von Tribses (nr kat. 49), Caspar III von Wedel (nr kat. 50), Reimer von Wolde (nr kat. 51), von Wopersnow (nr kat. 53) i Jakob Mack Duvall (nr kat. 93B). Hełm armet, który prawdopodobnie wywodzi się z Włoch i dotarł do Niemiec przez Innsbruck³⁰⁷, występuje na płycie z wizerunkiem Barnima III (nr kat. 1). Hełm zamknięty lub armet oddano na przekazach z wizerunkami Bogusława XIV (nr kat. 12G) i niezidentyfikowanego członka rodu von Eberstein (nr kat. 26). Ilość materiału źródłowego, oddającego osłonę głowy w tych typach odzwierciedla skalę ich ówczesnej popularności. Przyczyną najpewniej była skuteczna ochrona głowy. Hełmy te pokrywają całą jej powierzchnię od czoła po nasadę karku³⁰⁸. W badanym materiale źródłowym, zasłaniające głowę za wyjątkiem twarzy dzwony są gładkie, wyposażone w grzebienie, które miały za zadanie zarówno dekorować jak i wzmacniać hełm. Grzebienie nie posiadają żadnego ornamentu, w niektórych przypadkach są niskie, jak u Jobsta von Dewitz lub wyższe, jak u Achima von Riebe czy Hartwiga von Maltzahn. Płyta fundacyjna księcia Ernesta Ludwika dokumentuje tulejkę do mocowania pióropusza, umieszczoną w tylnej części dzwonu. Taką tuleję zaobserwować można na wielu zachowanych zabytkach np. hełmie zamkniętym ze zbiorów Muzeum Militariów – Oddziału Muzeum Miejskiego Wrocławia (nr inw. MH-I-945)³⁰⁹.

Najbardziej charakterystycznymi częściami hełmów są zasłony twarzy. Jako elementy ruchome były zamocowane na nitach, co jest zauważalne np. na epitafium Heinricha von Borcke. Analizowane przekazy ikonograficzne oddają ich różne typy. Zasłona typu „wróbli

³⁰⁷ Cieśla M. 2016, s. 85.

³⁰⁸ Czyżewski K., Ochęduszek R. 2022, s. 57.

³⁰⁹ Cieśla M. 2016, s. 94.

dziób” występuje najczęściej (nr kat. 1, 2B, 6A, 12G, 21-23, 27-28, 31-32, 39-40, 43, 45, 51, 53, 59B). Zasłona typu „kowalski miech” występuje rzadziej (nr kat. 19, 33, 36, 46-47). Ewenementem jest dwuczęściowa zasłona hełmu Caspara von Wedel. Część górna, ze szparami wzrokowymi, jest uniesiona, a dolna, z otworami wentylacyjnymi, pozostawiona na dole (część dolną także można było unieść ku górze). Należy jednak zaznaczyć, że nie wszystkie zasłony są rozpoznawalne np. zasłona hełmu Frantza von Boena została przedstawiona zbyt schematycznie, by dokonać jej analizy. Autor płaskorzeźby nie potrafił jej pokazać, więc uprościł zasłonę dzieląc otwór wzrokowy na pół.

Kołnierze omawianych hełmów posiadają do kilku folg. U Jobsta von Dewitza i Hansa Heinricha von Flemminga wyposażone są w dwie płyty: przednią i tylną, które przykręcano do napierśnika i naplecznika.

W zdecydowanej mniejszości są szturmaki, które oddano na źródłach z pierwszej połowy XVII w. Wyposażeni są w nie Peter von Kameke (nr kat. 30) i Jakob Larsson Bohm (nr kat. 58). Oba hełmy posiadają grzebienie. Na płycie Petera von Kameka dzwon posiada daszek i rondo, które przez sposób ukazania powoduje, że szturmak ten przypomina morion. Hełm Jakoba Larsona Bohma posiada daszek ruchomy, który uniesiony jest ku górze. Szturmak ten posiada również policzki. Oba hełmy odnajdują analogie w zbiorach muzealnych np. Muzeum Zamkowego w Malborku (nr inw. 334/MT; MZM/410/MT)³¹⁰, czy Staatliche Kunstsammlungen Dresden (N149; N141; N144)³¹¹.

W dwóch przypadkach ukazano hełmy turniejowe. Pierwszy został przedstawiony na wielkiej pieczęci konnej Bogusława X (nr kat. 2A). Jest to hełm typu „żabi pysk”, którego używano do gonitw³¹². Tego rodzaju ochrona głowy występuje na pieczęciach sekretnych tego Gryfity (il. 362-363). Powstanie pierwszej datuje się na okres sprzed 1478 r., druga przywieszona jest przy dokumencie z 1508 r. a powstała w 1502 r.³¹³ Ukazane hełmy konstrukcyjnie nie odbiegają od tych, zachowanych w kolekcjach muzealnych, choć ciężko tu się doszukać szczegółów takich jak np. nitowanie, czy kanelowanie³¹⁴. Drugi hełm turniejowy posiada niezidentyfikowany szlachcic pomorski oddany na kamiennym epitafium w kościele w Bagendorf (nr kat. 55). Hełm ten posiada zasłonę w postaci pionowych prętów a także dwie płyty (przednią i tylną), przykręcane do napierśnika i naplecznika. Hełmy z takimi elementami

³¹⁰ Chodyński A.R. 1978, s. 56-57, 99; Żygulski Z. 1984, s. 158-159.

³¹¹ Schöbel J. 1973, s. 32, 34, 56, 58, 68.

³¹² Brzustowicz B.W. 2003a, s. 164-165.

³¹³ Gumowski M. 1950, s. 50-51, ryc. 91-92; Wybranowski D. 1993, s. 51, 78-79, 81; Werlich R.G. 2004, ryc. 14.

³¹⁴ Np. Muzeum Wojska Polskiego (nr inw. 1382; 5064x), Zamku Królewskiego na Wawelu (nr inw. 4769), Żygulski Z. 1984, s. 96-97, 132.

przystosowane były do walki pieszej lub włoskiego starcia w płot³¹⁵. Hełm tego typu z upodobaniem ukazywany był na nowożytnych pieczęciach herbowych Gryfitów np. Jerzego I i Barnima IX z 1524 r., Filipa I, Jana Fryderyka z 1570 r., Bogusława XIII z dokumentu z 1605 r. i Bogusława XIV z dokumentów powstałych w latach 1625-1637, pomorskiej szlachty np. von Jugerdt, von Koethen, von Reitzner, a nawet znalazł się w wielkim herbie zjednoczonego księstwa pomorskiego (il. 364-367)³¹⁶.

Niestety, nie wszystkie hełmy na badanym materiale źródłowym można sklasyfikować. Niski poziom artystyczny płyty nagrobnej z podobizną Arenta von Wopersnow (nr kat. 52), nie pozwala na identyfikację typu hełmu. Ten element uzbrojenia najbardziej przypomina swoim wyglądem hełm otwarty – łepkę. Niewykluczone także, że zgrubienie w jego przedniej części ma oddawać zasłonę typu „kowalski miech”.

2.3. Tarcze

Tarcza przedstawiona została jedynie na wielkiej pieczęci konnej Bogusława X (nr kat. 2A). Dariusz Wybranowski określił ją tarczą turniejową³¹⁷, co jest zgodne z twierdzeniem, że w XV w. (czas kiedy powstał omawiany wizerunek), tarcz używano głównie podczas turniejów³¹⁸. Omawiana tarcza ma kształt sercowaty, z płaską górną krawędzią, zaokrąglona na dole. Autor wizerunku nie zaznaczył w tarczy oparcia na kopię.

Pozostały analizowany materiał źródłowy ukazuje tarcze jedynie jako miejsce umieszczenia herbu. Najdobitniejszym tego przykładem jest płyta fundacyjna z wizerunkiem Barnima III (nr kat. 1), na której książę opiera prawą rękę na tarczy z herbem księstwa pomorskiego. Ubóstwo materiału źródłowego nie wyklucza używania tego typu uzbrojenia przez elitę feudalną księstwa pomorskiego XVI i pierwszej połowy XVII w. Z inwentarza spuścizny Jana Fryderyka wiadomo, że książę ten posiadał w swoich zbiorach tarczę turecką dekorowaną złotem³¹⁹.

Pomocą w rozważaniach nad omawianym zagadnieniem jest płyta fundacyjna Ernesta Ludwika z 1574 r. z zamku w Pudagli. Nieznany artysta wśród panoplii, obok zbroi, hełmu, nadziaka, miecza i kopii, ukazał okrągłą lub owalną tarczę (il. 359). Jej centralną część pokrywa

³¹⁵ Cieśla M. 2008, s. 25.

³¹⁶ Gumowski M. 1950, s. 51-54, ryc. 94, 97-98, 101, 106; Bobowski K. 1989, ryc. 19-20, 53, 56-57; Werlich R.G. 2004, ryc. 3-4, 7.

³¹⁷ Wybranowski D. 2004c, s. 193.

³¹⁸ Żygulski Z. 1982a, s. 109.

³¹⁹ Jan Fryderyk posiadał również dwadzieścia pięć tarcz wykonanych z papieru, na których namalowany był gryf. Tarczy tych zapewne nie używał sam książę tylko strażnicy w celach prezencyjnych, Inwentarz 2022, s. 150, 207.

dekoracja, wykonana najprawdopodobniej za pomocą cyzelowania: twarz od której odchodzą falujące promienie skierowane w kierunku krawędzi. Jest to tzw. tarcza ceremonialna, uzbrojenie pozbawione przeznaczenia bojowego, wchodzące w skład oręża luksusowego³²⁰. Eksponaty tego typu zachowały się w zbiorach muzealnych np. Muzeum Narodowym w Krakowie (nr inw. XIV-384; XIV-383) czy Muzeum Wojska Polskiego (nr inw. 212x)³²¹.

2.4. Oporządzenie jeździeckie

Oporządzenie jeździeckie ukazane zostało na wielkiej pieczęci konnej Bogusława X (nr kat. 2A) i numizmatach z podobizną Bogusława XIV (nr kat. 12M). Strzemiona zostały oddane na obu wizerunkach dość schematycznie. Kabłąki tych strzemion rozszerzają ku dołowi i przypominają egzemplarze z epoki³²². Na przekazie z podobizną Bogusława XIV oddano rząd koński. Rozpoznawalne są rzemienie ogłowia - policzkowy i podgardle (pominięto nagłówek, naczółek i nachrapnik). Wyraźnie zaznaczono pierścień wędzidla, wodze i spięte poprzęgiem siodło wraz z derką. Pozostałe ukazane elementy rzędu końskiego to podpiersie, którego pasy spięte są rozetą i podogonie w postaci krzyżujących się pasów. Na wizerunku Bogusława X rząd koński niemal w całości (poza wodzami i strzemieniem) zasłonięty jest przez kropierz. Dekorujące go herby Gryfitów potwierdzają jego turniejowe przeznaczenie.

Mocowane do trzewików ostrogi, używane podczas jazdy konnej, ukazano tylko na kilkunastu wizerunkach. Autorzy przekazów oddali je nierównomiernie. Podkreślano szyjki i zakończenia bodźców a marginalizowano kabłąki oraz zaczepy. Z tego względu można podzielić omawiany materiał na ostrogi o gwieździstych bodźcach i okrągłych. Okazy z pierwszej grupy występują na podobiznach Ernesta Ludwika (nr kat. 6A), Bogusława XIV (nr kat. 12I, 12M), Walfa non Borcke (nr kat. 19), Achima von Maltzahn (nr kat. 33), Matthiasa von Budde (nr kat. 21), Jobsta von Dewitz (nr kat. 23), niezidentyfikowanego szlacheica pomorskiego (nr kat. 55), Heinricha von Borcke (nr kat. 20), Ludeka von Schoning (nr kat. 46), Joachima Volradta von Tribses (nr kat. 49), Caspara von Wedel (nr kat. 50) i Hansa Heinricha von Fleming (nr kat. 28) (tego rodzaju bodźce znajdują się najprawdopodobniej na dwóch innych wizerunkach (nr kat. 12H i 27)). W ostrogi o okrągłych bodźcach wyposażeni są: Arent von Wopersnow (nr kat. 52) i Petera von Kussow (nr kat. 32).

³²⁰ Puławski A. 2021b, s. 545.

³²¹ Żygulski Z. 1984, s. 101, 152-155.

³²² Zschille R., Forrer R. 1896, s. 10-14.

Części ostróg, które odpowiedzialne są za mocowanie do stopy człowieka, wyraźnie odwzorowano na źródłach ikonograficznych z wizerunkami Heinricha von Borcke, Petera von Kussow i Joachima Volradta von Tribses. U pierwszego z nich kabłąk zdaje się być kanelowany, zakończony zaczepem, który przypomina sprzączkę. W konstrukcji kabłąka ostrogi przedstawiciela rodu von Tribses podkreślono jego krągłość. Element ten często spotykany jest w konstrukcji oryginalnych obiektów, znanych z kolekcji muzealnych i badań archeologicznych³²³. U Petera von Kussow wyraźnie oddano skórzany pasek, zaczepiony o górną część stopy.

Skromną ilość przedstawień oporządzenia jeździeckiego w ikonografii można uzupełnić źródłami pisanymi, np. *Inwentarzem spuścizny księcia Jana Fryderyka z 1600 roku*, gdzie przyrządy do ujarzmiania koni licznie występują. Odnotowano: wodze, siodła, podogonia, derki, uzdy, sznury do zaplatania ogona końskiego, ogłowia, paski policzkowe, strzemiona, puśliska, kantar, uździenice, uprząże, a nawet służące do przechowywania podczas jazdy broni palnej – olstra³²⁴. Jednak szczególnie interesujące są wymienione w tym inwentarzu naczółek i nakarczek z polerowanej stali, ochrona na ogon konia, oraz stalowe siodło. Przedmioty te były przechowywane w stajni-zbrojowni³²⁵. Niestety poza tymi informacjami nie mamy więcej danych na temat konstrukcji tych elementów oporządzenia jeździeckiego³²⁶.

2.5. Podsumowanie

Uzbrojenie ochronne i oporządzenie jeździeckie ukazane w pomorskim materiale źródłowym, poza nielicznymi wyjątkami, zostało oddane wiernie. Pokrywa się z autentycznymi obiektami ze zbiorów muzealnych³²⁷. Analizując wizerunki elity feudalnej Pomorza XVI i pierwszej połowy XVII w. zidentyfikować można większość typów uzbrojenia używanego przez tę grupę społeczną w Europie tego czasu. Wśród zbroi płytowych występują zbroje z napierśnikami: bombiastym (kolistym) (nr kat. 1, 2B, 3B, 19, 29, 31, 33, 41, 47, 51-52), z tapulem (nr kat. 15, 16B, 21, 23, 27, 34-36, 45, 54-55), z gęsim brzuchem (gąską) (nr kat. 2C, 4B-4D, 5, 6D, 7, 20, 25, 32, 39-40, 42-43, 46, 48-49, 53) i mniej wypukłym, a bardziej

³²³ Dufty A.R. 1968, tablice CLXI, CLXIII-CLXIV; Goßler N. 2011, s. 283, 285, 289, 291, 296.

³²⁴ Inwentarz 2022, s. 63, 86, 118-120, 144, 173, 205-207.

³²⁵ Inwentarz 2022, s. 120, 207.

³²⁶ Obiekty tego typu znajdują się w zbiorach wielu muzeów, Schöbel J. 1973, s. 30, 48; Żygulski Z. 1984, s. 149, 152, 157; Domagała 1990, s. 38-47, 78-79; Pyhrr S.W., La Rocca D.J., Breiding D.H. 2005; Cieśla M. 2015b, s. 21-22, 30-32, 49-53; Terjanian P. 2019a, s. 164, 194-195, 231-232, 251-253.

³²⁷ Np. Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, Kunsthistorischen Museum Wien, Muzeum Narodowego w Krakowie, Muzeum Wojska Polskiego, Zamku Królewskiego na Wawelu czy Staatliche Kunstsammlungen Dresden.

czworobocznym (nr kat. 6A, 9A, 12B-12C, 12E, 12G-12I, 12M, 18, 28, 30, 38, 50, 59A-59B). Zbroje z ostatnim wymienionym wyżej typem napierśnika są zbrojami barokowymi, pozostałe renesansowymi. Analizowane zbroje są zbrojami bojowymi i paradnymi. W dwóch przypadkach zauważalny jest także garnitur zbroi (nr kat. 6A, 31).

Tworzących razem ze zbrojami ochronę ciała hełmów zanotowano kilka typów: hełm zamknięty (nr kat. 2B, 6A, 15, 18-23, 27-28, 31-34, 36, 39-40, 43, 45-50, 51, 53, 59B), armet (nr kat. 1) i szturmak (30, 58). W jednym przypadku istnieje prawdopodobieństwo oddania hełmu otwartego (nr kat. 52). Pozostałe ochrony głowy stanowią hełm zamknięty lub armet. Hełmy turniejowe występuje tylko na dwóch przekazach ikonograficznych (nr kat. 2A i 55).

Niezgodności pomiędzy autentycznym uzbrojeniem, a tym ukazanym na analizowanym materiale, wynikają z kilku powodów. Pierwszym jest celowe dodanie antykizujących motywów jak kwiat z kolcem przy nałokietnikach i nakolankach zbroi Barnima III (nr kat. 1). Naśladowanie sztuki antycznej na tej płycie wynika z jej fundacji, która podyktowana była dumą rodową i humanistyczną postawą książąt pomorskich³²⁸. Dla rodu Gryfitów Barnim III był przodkiem wybitnym, określanym jako wielki i dobry. Jako władca dzielnicy szczecińskiej toczył spory w Wittelsbachami, dążącymi do narzucenia Pomorzu zwierzchności przez Marchię Brandenburską³²⁹. Znaczenia miało również powstanie wizerunku 175 lat po śmierci tegoż księcia. Poprzez antykizowanie próbowano oddać ducha zamierzchłych czasów³³⁰. Drugą przyczyną niezgodności były niskie zdolności artystyczne autorów, co zaobserwować można analizując hełm Arenta von Wopersnowa (nr kat. 52) i zasłonę hełmu Frantza von Boena (nr kat. 18). Trzecim powodem była pomyłka, która mogła wynikać z pośpiechu lub słabej znajomości konstrukcji uzbrojenia. Przykładem tego są skrzydełka wewnętrzne nakolanków Petera von Küssowa (nr kat. 32), które w rzeczywistości nie występowały³³¹.

W analizowanym materiale źródłowym występują rozbieżności pomiędzy ramami czasowymi największej popularności używania danego typu uzbrojenia, a ukazaniem go w ikonografii. Najbardziej charakterystycznym tego przykładem są popularne do lat czterdziestych XVI w. zbroje z napierśnikiem bombiastym. Występują one na przekazach powstałych w latach 1543-1591, a więc ponad czterdzieści lat po zakończeniu piątej dekady

³²⁸ Glińska M. 1973, s. 312.

³²⁹ Rymar E. 2005, s. 400-401.

³³⁰ W pomorskiej ikonografii taki sam zabieg zastosowano na drzewie genealogicznym książąt pomorskich z 1598 r., autorstwa Corneliusa Krommeny. Na przekazie tym postacie żyjące w XV i XVI wieku przedstawione zostały w strojach charakterystycznych dla epoki, starsze zaś – w sposób imaginacyjny. Antykizowanie w ich zbrojach najczęściej przejawia się poprzez tarczki skroniowe przy hełmach, Makoła R. 2013a, s. 138; Puławski A. 2017, s. 82.

³³¹ Cieśla M. 2008, s. 20.

XVI w. Wizerunki zawierające zbroje z kolejnymi typami napierśników kontynuują tę tendencję. Popularne do lat siedemdziesiątych tego stulecia zbroje z napierśnikiem, z tapulem występują na przekazach źródłowych z lat 1577-1605, zbroje z gęsim brzuchem powszechnie używane do końca XVI w. oddano na obiektach z lat 1595-1625. Zbroje z napierśnikiem mniej wypukłym i bardziej czworobocznym oddano na przekazach ikonograficznych z lat ok. 1580-1635.

Przyczyn takiej rozbieżności należy doszukiwać się w warsztacie autorów wizerunków oraz funkcjonalności samego uzbrojenia. Artyści tworzący wizerunki osób zmarłych mogli korzystać z gotowych wzorów uzbrojenia. Należy także wziąć pod uwagę, że pojawienie się nowszego typu uzbrojenia nie było równoznaczne z odrzuceniem typu starszego. Szczególnie dotyczy się to rycerstwa, które było mniej zamożne niż książęta, np. zbroja należąca do zmarłego nie musiała być krzykiem mody. Dla artysty bardziej istotna mogła być jej przynależność.

Podsumowując rozważania na temat uzbrojenia ochronnego używanego przez pomorską elitę feudalną należy określić poziom innowacji, bądź zapóźnienia. Książęta pomorscy ukazani zostali w zbrojach używanych w latach ich życia (poza Barnimem III). W zbrojach z napierśnikiem bombiastym ukazani zostali Bogusław X i Filip I. Na epitafium z ok. 1550 r. (nr kat. 2B) Bogusława X oddana została zbroja kostiumowa z marszczoną spódniczką i dekoracją naśladującą ówczesny ubiór - tzw. dmuchaną i ciętą³³². Zbroje w takim stylu posiadało szereg władców europejskich, np. wielki mistrz Zakonu Krzyżackiego a następnie książę w Prusach - Albrecht Hohenzollern³³³, jako chłopiec syn cesarza Maksymiliana I - Karol V Habsburg (1500-1558, w latach 1516-1556 król Hiszpanii, w latach 1519-1556 cesarz Rzymski)³³⁴. Na płycie fundacyjnej z 1546 r. z wizerunkiem Filipa I (nr kat. 3B) oddano zbroję maksymiliańską, która pod względem konstrukcji i dekoracji również nie odbiegała od standardów europejskich. Tendencja ta utrzymywała się w dekadach następnych. Drzewo genealogiczne Gryfitów autorstwa Corneliusa Krommeny z 1598 r. (nr kat. 2C, 4D, 5, 6D, 7) znakomicie dokumentuje zbroje noszone przez pomorskich książąt w XVI w. Ich konstrukcja oraz dekoracje znajdują odbicie w zbiorach muzealnych na świecie i ikonografii, np. uzbrojeniu księcia Urbino we Włoszech Franciszka Marii II z rodu della Rovere (1549-1631, książę od

³³² Puławski A. 2019, s. 418. Pierwsze zbroje kostiumowe z marszczoną spódniczką powstały w ostatniej dekadzie XV w., Cieśla M. 2015a, s. 12.

³³³ Zbroję wykonał w 1510 r. Kolman Helmschmid. Zabytek znajduje się w zbiorach Metropolitan Museum of Art. w Nowym Jorku (nr inw. 04.3.286). W Staatliche Kunstsammlungen Dresden znajduje się napierśnik kostiumowy przynależny do tej zbroi (nr inw. M 142), Cieśla M. 2015b, s. 13, 15, 40-42; Schöbel J. 1973, s. 27, 37.

³³⁴ Zbroję wykonano ok. 1512 r. Obecnie znajduje się w zbiorach Kunsthistorisches Museum we Wiedniu (nr inw. A 109), Terjanian P. 2019a, s. 172-175.

1574)³³⁵. Zasobność dworu książąt pomorskich w kwestii zbroi płytowych potwierdza również inwentarz spuścizny Jana Fryderyka, gdzie zawarto informację o posiadaniu przez tego księcia zbroi złożonej³³⁶. Zbroje dekorowaną takim materiałem nosił np. hrabia Cumberland baron Clifford i lord Skipton w Anglii Georg Clifford (1558-1605), która zachowała się w zbiorach Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku (nr inw. 32.130.6)³³⁷.

Wśród Gryfitów zauważono również innowacyjność w zakresie zbroi płytowej. Przykład stanowi płyta fundacyjna z wizerunkiem Ernesta Ludwika, datowana przez znawców przedmiotu na ok. 1580 r. (nr kat. 6A)³³⁸. Oddano na niej najprawdopodobniej pierwszą zbroję o cechach barokowych w księstwie pomorskim (forma napierśnika i nabiodrków), która w tamtym czasie dopiero wchodziła do użytku (koniec XVI i w XVII)³³⁹. Jest to więc jedno z pierwszych przedstawień takiej zbroi w ikonografii nie tylko na Pomorzu, ale i w Europie.

W przypadku zbroi płytowej wśród rycerstwa można zaobserwować spore zapóźnienia. Zbroje o kształtach odpowiadających omówionym wyżej okresom czasowym występują znacznie dłużej. Choć jeśli chodzi o przełom pomiędzy zbroją gotycką a renesansową w księstwie pomorskim nie zauważono takiego zapóźnienia jak wśród rycerstwa z terenu sąsiedniej, brandenburskiej Nowej Marchii³⁴⁰. W analizowanym materiale źródłowym nie brak również przykładów na to, że pomorska szlachta używała zbroi zgodnych z aktualnymi trendami w Europie Zachodniej. Dobry tego przykład stanowi obraz autorstwa Davida Redtela z wizerunkiem Caspara III von Wedla z 1607 r., gdzie szlachcic ten ma na sobie czernioną zbroję barokową z bufiastymi nabiodrkami (nr kat. 50). W takiej zbroi został ukazany np. król Francji Henryk IV (1553-1610, król Francji od 1589, król Nawarry od 1572 r.) na portrecie z 1610 r.³⁴¹ Należy jednak nadmienić, że wzmiankowany członek rodu von Wedel pełnił wysokie funkcje i często przebywał w otoczeniu Gryfitów, gdzie miał styczność ze standardami dworu książęcego³⁴².

³³⁵ Patterson A. 2009, s. 49.

³³⁶ Inwentarz 2022, s. 173.

³³⁷ Patterson A. 2009, s. 7

³³⁸ Bethe H. 1937b, s. 62-64; Glińska M. 1973, s. 337-338; Glińska M. 1974, s. 318-320; Glińska M. 2003, s. 282; Łopuch W. 2002, s. 198; Krasnodębska K. 2013, s. 71.

³³⁹ Żygulski Z. 1982a, s. 216-217. W zbiorach Staatliche Kunstsammlungen Dresden znajduje się tego typu zbroja, datowana na 1985 r. (nr inw. M26). Uzbrojenie wykonał płatnerz Anton Peffenhauser (1525-1603), Schöbel J. 1973, s. 34, 70.

³⁴⁰ Na płycie nagrobnej Heinza von Rödera z Lubka wykonanej po 1516 r., odwzorowany został hełm typu salada z uniesioną zasłoną (w komplecie z podbródkiem), który na początku XVI w. nie należał do nowoczesnych elementów uzbrojenia, Karp P. 2006, s. 90; Michalak A. 2020, s. 76-77.

³⁴¹ Patterson A. 2009, s. 53.

³⁴² Brzustowicz G.J. 2003, s. 96.

Rozważania nad stanem uzbrojenia ochronnego pomorskiej elity feudalnej pokazują, że analizowane źródła milczą na temat zbroi typu *anima*. Wiadomo, że używało ją rycerstwo pobliskich krain, np. na Śląsku czy w Prusach³⁴³. Zawężając rozważania jedynie do dworu książęcego brak również ukazania ekskluzywnych zbroi kostiumowych naśladujących uzbrojenie antyczne. W zakresie broni białej należy odnotować brak szpady, która w ostatnich dekadach pierwszej połowy XVII w. mogła już funkcjonować w księstwie pomorskim. Analizowany materiał źródłowy nie obfitował również w broń drzewcową.

Ponadto należy zauważyć, że książęta pomorscy nadążali za trendami w zakresie uzbrojenia ochronnego, zachodzącymi wśród elit Europy Zachodniej. Inaczej było wśród pomorskiej szlachty, szczególnie nie pełniącej wysokich urzędów dworskich.

³⁴³Chodyński A.R. 1990, s. 3-18; Dobry A. 2005, s. 26-27; Cieśla M. 2008, s. 114; Krzemińska-Szołtysek S. 2017, ryc. 34, 113.

ROZDZIAŁ 3

Analiza uzbrojenia zaczepnego

Tak jak w przypadku uzbrojenia ochronnego, dokładność i precyzja oddania uzbrojenia zaczepnego rzutuje na jej analizę. Należy również zwrócić uwagę na to, że w źródłach młodszych uzbrojenie ochronne jest zastępowane strojem cywilnym, a najlepiej odwzorowanym elementem uzbrojenia stają się wówczas wyeksponowane rękojeści broni siecznej i kolnej. Szczególnie dotyczy to obrazów z pierwszej połowy XVII w., ponieważ wówczas broń taka jak rapier, przypięty do pasa w skórzaney lub aksamitnej pochwie, stanowiła uzupełnienie stroju cywilnego³⁴⁴. Czasami rękojeść broni tego typu poziomem wykonania nie ustępowała okazałym i reprezentatywnym strojom, co było impulsem dla artystów do wiernej jej oddania. Należy również zaznaczyć, że długa bron sieczna i kolna występuje w materiale źródłowym najczęściej. Pozostały oręż stanowi uzupełnienie całości. Krótka broń sieczna i kolna była oddawana przez artystów dość często natomiast sporadycznie ukazywano broń obuchową i drzewcową.

3.1. Broń sieczna i kolna – długa

Sposób oraz poziom ukazania długiej broni siecznej i kolnej w badanym materiale źródłowym nie pozwala na tak wnikliwą analizą bronioznawczą jak w przypadku zbroi płytowych. Zakwalifikowanie poszczególnych egzemplarzy do konkretnego typu często nie jest możliwe lub jedynie hipotetyczne. Miecz długi z ukazaną dwudzielną rękojeścią występuje na płycie z wizerunkiem Barnima III (nr kat. 1), Reimera von Wolde (nr kat. 51), Arenta von Wopersnowa (nr kat. 52) i Joachima von Zitzewitza (nr kat. 54). Janina Kochanowska miecz Barnima III określa paradnym i zwraca uwagę na to, że jest zbliżony kształtem do miecza Bogusława X³⁴⁵, który otrzymał w 1497 r. od papieża Aleksandra VI Borgii (1431-1503, od 1492 papież)³⁴⁶. W pozostałych przypadkach, czyli u Bogusława X (nr kat. 2A-2C), Ernesta Ludwika (nr kat. 6A), członków rodu von Kameke (nr kat. 29-30) i Achima von Maltzahna (nr kat. 33) za uznaniem danego miecza za długi świadczą takie przesłanki jak długość trzonu rękojeści lub długość głowni.

³⁴⁴ Żygulski Z. 1972, s. 71.

³⁴⁵ Kochanowska J. 1992b, s. 131.

³⁴⁶ Kantzow T. 2005, s. 100-101.

Rękojeści analizowanych mieczy wieńczą koliste lub owoidalne główce. Wyjątki stanowią wielokątna główka miecza Ernesta Ludwika z płyty fundacyjnej (nr kat. 6A) oraz główka miecza Arenta von Wopersnowa (nr kat. 52), która jest grzybkowata. Należy zaznaczyć, że koliste główce za wyjątkiem Barnima III są gładkie. Ten element rękojeści u wzmiankowanego księcia jest kanelowany, co było częste wśród mieczy XVI w.³⁴⁷ W niektórych przypadkach główce wieńczy guz (nr kat. 1, 6A, 30, 33). Natomiast guz wieńczący główkę rękojeści Barnima III został ukazany w formie stożka.

Wśród jelców wyżej wymienionych mieczy zaobserwowano dwa warianty ułożenia ramion. Należą do nich jelce o ramionach prostych (nr kat. 2B, 33, 51, 52) i zakrzywionymi ku głowni (nr kat. 1, 2C, 6A, 54). Zakrzywione ramiona jelca miecza Ernesta Ludwika (nr kat. 6A), dodatkowo są zawinięte i wyglądem przypominają muszlę ślimaka. W niektórych przypadkach ramiona jelców zakończone są jakimś motywem: łezką (nr kat. 1), kulą (nr kat. 2B), zgrubieniem zwieńczonym guzem (nr kat. 36). Ramiona jelców mieczy Arenta von Wopersnow (nr kat. 52) i Joachima von Zitzewitz (54) są ostre.

Analizowany materiał źródłowy oddaje trzy koncerze. Uzbrojeni w nie są Matthias von Budde (nr kat. 21), Ludeke von Schöning (nr kat. 46) i niezidentyfikowany szlachcic pomorski, ukazany na jednej z kamiennych płyt nagrobnych, z konkatedry pw. św. Jana Chrzciciela w Kamieniu Pomorskim (nr kat. 57). Należy jednak zaznaczyć, że ostatni wizerunek jest uszkodzony, co uniemożliwia dokładną analizę głowni tej broni. Dwa pierwsze przekazy oddają główce, które są owoidalne. Ramiona jelców koncerzy są proste. Tylko ramiona przy broni Matthiasa von Budde zakończone są motywem, który stanowi romb.

Miecz kawaleryjski i rapier należą do kolejnych typów długiej broni siecznej i kolnej, oddanej na badanym materiale ikonograficznym. Często jednak odróżnienie ich jest trudne. Miecz kawaleryjski występuje na przekazach z wizerunkami: Hansa von Eickstedt (nr kat. 27), Jacoba von Küssowa (nr kat. 31), Hartwiga von Maltzahna (nr kat. 34), Henninga von der Ostena (nr kat. 39), Roloffa von Owstina (nr akt. 41), Achima von Riebe (nr kat. 45), Jakoba Mack Duvalla (nr kat. 59B). Rapier ukazano na zabytkach z podobiznami: Barnima X (XII) lub Kazimierza VII (IX) (nr kat. 8), Franciszka I (nr kat. 10A-10B, 10E), Jerzego II (III) (nr kat. 11), Filipa II (nr kat. 9H), Filipa Juliusza (nr kat. 13D, 13G), Bogusława XIV (nr kat. 12A-12C, 12E 12L), Petera von Küssowa (nr kat. 32), Caspara von Wedla (nr kat. 50) i dwóch niezidentyfikowanych szlachciców pomorskich (nr kat. 56-57)³⁴⁸. Broń, która może być

³⁴⁷ Marek L. 2008, s. 77.

³⁴⁸ O popularności rapierów wśród książąt pomorskich świadczy przeznaczenie na zamku szczecińskim komnaty do przechowywania tej broni (*Rapier-Kammer*), Garecki D. 2021, s. 95.

zarówno mieczem kawaleryjskim jak i rapierem oddano na obiektach ukazujących: Jana Fryderyka (nr kat. 4B-4C), Ernesta Ludwika (nr kat. 6D), Bogusława XIV (nr akt. 12H-12I), Heinricha von Borcke (nr kat. 20), Hansa Henricha von Flemminga (nr kat. 28), Hennicka von Manteuffel (nr kat. 35), Goetke von der Ostena (nr kat. 38), Ludwiga von Putbusa (nr kat. 42), Erdmanna von Putbusa (nr kat. 43), Clawsa von Schwerin (nr kat. 48), Joachima Volradta von Tribsesa (nr kat. 49) i jednego z niezidentyfikowanych szlachciców pomorskich (nr kat. 55). Z uwagi na sygnalizowane trudności identyfikacyjne, analiza poszczególnych elementów tej długiej broni białej z tych trzech grup zabytków przeprowadzona zostanie jednocześnie.

Wśród głowic najczęściej występują koliste (nr kat. 4C, 12A-12C, 12E, 12H-12I, 31, 34, 45, 49), owoidalne (nr kat. 4B, 6D, 10B, 10E, 12L, 13D, 20, 27-28, 32, 38-39, 42, 50), rzadziej półowoidalne (nr kat. 8, 41), gruszkowate (nr kat. 11, 59B) i cylindryczne (nr kat. 9H, 35). Poza tym zaobserwowano po jednym egzemplarzu głowic w formie spłaszczonej kuli (nr kat. 13G) i ściętego stożka (nr kat. 48). Powierzchnie wymienionych głowic są gładkie (nr kat. 4C, 8, 12B-12C, 12E, 12H-12I, 27-28, 31, 34, 38-39, 41-42, 45, 49-50, 59B), pionowo kanelowane (nr kat. 4B, 6D, 11, 12A, 12L, 20, 32), bądź pokryte innymi, nie zawsze rozpoznawalnymi motywami (nr kat. 9H, 10B, 10E, 13D). Często głowice zwieńczone są guzem (nr kat. 4B-4C, 6D, 9H, 10B, 10E, 11, 12A-12C, 12E, 12H-12I, 12L, 20, 34, 45, 59B), lub sterczyną (nr kat. 13D).

Uchwyty analizowanej broni najczęściej są gładkie lub prawdopodobnie gładkie (nr kat. 4C, 12H-12I, 13G, 27, 31, 34-35, 42, 45, 49, 59B). Niestety, nie daje to podstaw do stwierdzenia z jakiego materiału są ich okładziny. Zastanawiające, że żaden z autorów wizerunków nie oddał nitów, mocujących te okładziny. Identyczna sytuacja ma miejsce w przypadku ukośnie żłobionego uchwyty długiej broni białej Jerzego II (nr kat. 11). Uchwyt pionowo kanelowany zauważalny jest tylko w jednym przypadku (nr kat. 12L). Niektóre uchwyty oplecione są drutem lub taśmą poziomo (nr kat. 8, 12B, 50) lub spiralnie (nr kat. 9H, 10A-10B, 12C, 12E, 20, 55). Nie wszystkie uchwyty posiadają okrągłe kształty. W jednym przypadku zauważalny jest uchwyt wielokątny (nr kat. 59B), a w dwóch wielokątny z pionowymi grzbietami na krawędziach (nr kat. 4B, 10E).

Opis pozostałych elementów rękojeści długiej broni siecznej i kolnej, należy poprzedzić zakwalifikowaniem ich do poszczególnych typów. Podstawowa rękojeść występuje na obiektach o numerach w katalogu: 34, 45. Rękojeści te posiadają jelce o ramionach prostych. W drugim przypadku, u Achima von Riebe, krańce ramion dekoruje nierozpoznawalny motyw. Czwierc rękojeść zaobserwowano na obiektach: 27, 31, 39, 48, 59B. Kabłąk tych rękojeści dochodzi do głowicy i się z nią łączy. Odstępstwo stanowi kabłąk rękojeści Hansa von Eickstedt

(nr kat. 27), który z głowicą się nie styka, a jest esowato zawinięty. Tylko ramiona jelca Jacob von Küssow są proste (nr kat. 31). Pozostałe są esowato zawinięte w płaszczyźnie pionowej. Autorzy wizerunków oddali również obłąki boczne (nr kat. 27, 39, 59B). Półrękojeść występuje na przekazie numer 10B. Ramiona jelca tej rękojeści są esowato wygięte w płaszczyźnie pionowej, zakończone motywem kuli. Autor portretu księcia Franciszka I oddał również dwa obłąki boczne. Rękojeść trzy czwarte zaobserwowano na wizerunkach o numerach 4C, 8, 10E, 12L, 13D, 35, 49, 55. W tych rękojeściach charakterystyczne jest to, że przednie ramię jelca przechodzi w kabłąk i idzie w kierunku głowicy. Niektóre z kabłąków omawianych rękojeści łączą się z głowicą (np. nr kat. 8), a niektóre się z nią nie stykają, a są esowato zawinięte (np. nr kat. 4C, 13D, 49). Kabłąki boczne zauważalne są na przekazach o numerach: 12L, 13D, 55. W pierwszym przypadku od kabłąka przedniego odchodzą kabłąki boczne, po jednym z obu stron. W drugim od kabłąka przedniego odchodzi jeden kabłąk boczny. Trzeci przekaz ikonograficzny prezentuje kabłąk boczny, który przechodzi w dwa mniejsze. Zauważalne są również obłąki boczne (nr kat. 10E, 12L, 35). Pod dolnym obłąkiem bocznym rękojeści rapiera księcia Franciszka I (nr kat. 10E) zauważalna jest dekoracja w postaci jeźdźca na koniu. Dekoracja ta najprawdopodobniej znajduje się na tarczy pionowej, która została oddana niewyraźnie. Pełną rękojeść odnotowano na przekazach o numerach: 6D, 9H, 10A, 12A-12C, 12E, 12H-12I, 20, 32, 38, 41, 44, 50. Ramiona jalców omawianych rękojeści najczęściej są proste (nr kat. 6D, 9H, 10A, 12B, 32, 38, 44, 50). Kabłąk przedni tych rękojeści dochodzi do głowicy i przechodzi w kabłąki boczne, czasami tylko jeden (nr kat. 6D, 12A, 32, 38, 50), lub dwa po jednym z każdej strony (nr kat. 9H, 20). W badanym materiale ikonograficznym oddano również rękojeści o rozbudowanych koszach. Na portrecie księcia Franciszka I z ok. 1610 r. (nr kat. 10A), ukazano kabłąk przedni od którego odchodzą dwa kabłąki boczne (po jednym z każdej strony), które przechodzą w trzy kolejne, tworzące kosz. Najbardziej rozbudowany kosz występuje przy rękojeści Roloffa von Owstina (nr kat. 41), gdzie od kabłąka przedniego odchodzą kabłąki boczne, po trzy z każdej strony. Rękojeść ta odpowiada typowi L według klasyfikacji Ewarta Oakeshotta³⁴⁹. W konstrukcji analizowanych rękojeści oddano również obłąki boczne (nr. kat. 9H, 12A-12B, 12E, 32, 44). W jednym przypadku ukazano „oślą podkowę” (nr kat. 41).

Wśród analizowanych wizerunków znajdują się także takie, które oddają jedynie fragment długiej broni siecznej i kolnej, jednak jest to zbyt mało by ją zakwalifikować do jakiegokolwiek typu. Należą do nich przekazy z wizerunkami: Filipa I (nr kat. 3A-3D), Jana

³⁴⁹ Oakeshott E. 2000, s. 141.

Fryderyka (nr kat. 4D), Ernesta Ludwika (nr kat. 7), Bogusława XIV (nr kat. 12G), Wolfa von Borcke (nr kat. 19), Jobsta von Dewitza (nr kat. 23), Stephana von Dewitza (nr kat. 24), Wedigo von der Ostena (nr kat. 37), Ulricha von Schwerina (nr kat. 47), Rüdinger von Neuenkirchen (nr kat. 36), Andreasa von Berglase (nr kat. 17). Ukazane fragmenty broni wpisują się w większą całość, która została powyżej zaprezentowana. Na portrecie księcia Filipa I z 1541 r. (nr kat. 3A), oddano kolistą i pionowo kanelowaną głowicę, którą wieńczy czterolistna koniczyna. Koliste głowice zauważalne są również na obiektach 3D, 4D, 7, 17, 24, 37. Głowica w kształcie gruszki, pionowo kanelowana, występuje na płycie z wizerunkiem Wolfa von Borcka (nr kat. 19). Natomiast głowicę półowoidalną, ukośnie kanelowaną zaobserwowano na przekazie ikonograficznym z wizerunkiem Jobsta von Dewitza (nr kat. 23). Proste ramiona jelców oddano na obiektach o numerach w katalogu 4D, 36, 47. Uchwyty i kabłaki z tej grupy zabytków zostały oddane fragmentarycznie, co utrudnia ich szerszą analizę. Kabłaki z obiektów o numerach 3A i 17 dochodzą do głowicy. Uchwyty z obiektów o numerach 3B i 24 są oplecione ukośnie.

Długa broń sieczna i kolna występuje na analizowanym materiale ikonograficznym najczęściej. Najdokładniej została oddana na obrazach, które w przeważającej części przedstawiają członków rodziny książęcej. Dlatego mamy tu do czynienia z bronią paradną, wysoce ekskluzywną, będącą dopełnieniem szykownego stroju i klejnotów. Ukazana broń jest zgodna z autentycznym uzbrojeniem, przechowywanym w zbiorach muzealnych, co najszybciej można stwierdzić po budowie rękojeści. Przykład stanowi rapier Filipa II oddany na obrazie z 1618 r. (nr kat. 9H), który jest identyczny co eksponat ze zbiorów Staatliche Kunstsammlungen Dresden, datowany na 1610 r. (nr inw. VI/421)³⁵⁰. W krypcie Gryfitów na zamku w Szczecinie odnaleziono resztki długiej broni siecznej i kolnej³⁵¹. Na ich podstawie udało się zidentyfikować jeden miecz, dwa rapiery i szpadę³⁵². Niestety, proces zniszczenia zachowanych elementów, nie pozwala na jakiekolwiek porównania z uzbrojeniem oddanym w ikonografii. Niewiele więcej można uzyskać ze źródeł pisanych. *Inwentarz spuścizny księcia Jana Fryderyka z 1600 roku* dokumentuje posiadanie przez tego Gryfitę mieczy w tym bogato trawionych, różnego wykonania rapiarów (damaskinowany złotem i srebrem, częściowo złocene, srebrzone, czarne (bez zdobienia innym kruszczem)) i szable³⁵³. Poza tym Jan Fryderyk,

³⁵⁰ Schöbel J. 1973, s. 87, 108.

³⁵¹ Grodecki K. 1949.

³⁵² Makala R. 2013a, s. 240.

³⁵³ Inwentarz 2022, s. 141, 148.

tak jak później Barnim X [XII] został pochowany ze złożonym rapierem³⁵⁴. Książęta pomorscy posiadali także szpady, co potwierdza inwentarz zamku książęcego w Szczecinie z 1639 r.³⁵⁵

3.2. Broń sieczna i kolna – krótka

Krótką broń sieczna i kolna nie występuje w źródłach tak często jak długa. Odnotowano jej dwa typy. Pierwszym jest pugińał, który występuje wraz z podobiznami Bogusława X (nr kat. 2C), Bogusława XIV (nr kat. 12G), Wolfa von Borcke (nr kat. 19), Jobsta von Dewitza (nr kat. 23), Hansa von Eickstedt (nr kat. 27), członków rodu von Kameke (nr kat. 29-30), Achima von Maltzahn (nr kat. 33), Rüdinger von Neuenkirchen (nr kat. 36), Wediga von der Ostena (nr kat. 37) i niezidentyfikowanego szlachcica pomorskiego z płyty nagrobnej, umieszczonej w krużganku wirydarza kamieńskiej konkatedry (nr kat. 57). Drugim typem jest sztylet – lewak oddany tylko na portrecie zmarłego księcia Filipa II z 1618 r. (nr kat. 9H). Niestety, klasyfikacja ukazanej broni jest utrudniona przez poziom lub sposób jej oddania. Elementy konstrukcyjne ukazano zbyt schematycznie lub są one zasłonięte np. przez dłoń właściciela.

Głowice ukazanych pugińałów najczęściej są koliste (nr. kat. 2C, 19, 27, 29, 36), niekiedy zwieńczone guzem. Głowica pugińału Jobsta von Dewitza (nr kat. 23), najprawdopodobniej jest półowoidalna (analogicznie do głowicy długiej broni białej tego szlachcica). Rękojeść pugińału Petera von Kameka wieńczy głowica o spłaszczonym kształcie (nr kat. 30). Rozpoznanie kształtu głowic pugińałów z pozostałych źródeł jest niemożliwa. Uchwyty omawianych pugińałów zostały oddane bez charakterystycznych elementów konstrukcyjnych. Ewenementem jest uchwyt pugińału Wediga von der Ostena (nr kat. 37), który rozszerza się w stronę szczytu. Taka forma zbliżona jest do uchwytów pugińałów landsknechtowskich odmiany 2³⁵⁶. Pugińały oddane na wizerunkach o numerach 2C, 27, 29-30 mają ramiona proste, z tym że w ostatnim przypadku wieńczy je rąb. Pochwa pugińału Bogusława X (nr kat. 2C), która omówiona zostanie poniżej wskazuje, że jest to pugińał landsknechtowski odmiany 5. Fakt ten dowodzi popełnienia błędu przez autora wizerunku, Corneliusa Krommeny, ponieważ ta odmiana pugińału jest późnoreniesansowa i występuje w ostatniej ćwierci XVI w.³⁵⁷ Wyklucza to posiadanie tego typu oręża przez Bogusława X, zmarłego w 1523 r.³⁵⁸ Pugińały z zabytków o numerach 12G i 37 posiadają jelce o ramionach

³⁵⁴ Friedeborn P. 2022b, s. 186; 2022c, s. 27.

³⁵⁵ Turek-Kwiatkowska L. 1992, s. 164, 169.

³⁵⁶ Marek L. 2008, s. 33-34, 197-198.

³⁵⁷ Müller H., Kölling H. 1982, s. 77; Marek L. 2008, s. 36, 201-203.

³⁵⁸ Rymar E. 2005, s. 384.

krótkich. Unikatowy jest jelec pugału Wolfa von Borcka (nr kat. 19), którego ramiona skierowane są ku głowni i zawinięte. Przez tą cechę oręż przypomina pugał landsknechtowski odmiany 1³⁵⁹.

Należący do Filipa II sztylet – lewak jest bronią ekskluzywną. Jego głowica, analogicznie do głowicy rapiera jest cylindryczna, kilkuboczna, zwieńczona guzem. Uchwyt tej broni jest spiralnie owinięty drutem a ramiona jelca długie i proste. Oręż wyposażony jest również w obłak boczny. Na obrazie z wizerunkiem Filipa II, o czym wspomniano wyżej, oddano także rapier, który wraz ze sztyletem stanowi garnitur broni białej tego księcia. Rękojeści obu tych przedmiotów konstrukcyjnie i estetycznie są do siebie zbliżone. Jest to cecha garnituru broni białej, zauważalna w zbiorach muzealnych jak np. sztylet i rapier z 1610 r. ze zbiorów Staatliche Kunstsammlungen Dresden (nr inw. VI/434)³⁶⁰. W zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie znajduje się rękojeść sztyletu (uchwyt, głowica i jedno ramię jelca)³⁶¹, która miała być wyciągnięta z sarkofagu Filipa II³⁶². Poziom zniszczenia tego przedmiotu jest na tyle zaawansowany, że trudno z nim skonfrontować sztylet oddany na obrazie. Popularność sztyletów wśród elity feudalnej księstwa pomorskiego potwierdza *Inwentarz spuścizny księcia Jana Fryderyka z 1600 roku.*, który zawiera informacje o tym, że książę ten pozostawił po sobie między innymi dziewięć długich sztyletów ze srebra i trzy trawione z żelaza³⁶³. Poza tym Paul Friedeborn wspomina, że Gryfita ten został pochowany ze złożonym sztyletem³⁶⁴.

3.3. Broń obuchowa i drzewcowa

Broń obuchowa i drzewcowa jest najrzadziej spotykanym orężem w badanym materiale ikonograficznym. Maczuga rycerska występuje na jednym przekazie, płycie nagrobnej z wizerunkiem Arenta von Wopersnowa (nr kat. 52), natomiast młot rycerski na pięciu: Bogusław X (nr kat. 2B), Ernest Ludwik (nr kat. 6A), Hans von Eickstedt (nr kat. 27), Jacob

³⁵⁹ Marek L. 2008, s. 33, 196.

³⁶⁰ Schöbel J. 1973, s. 95, 143.

³⁶¹ Nr inw. MNS/Rz/613, Makala R. 2013a, s. 240.

³⁶² Grodecki K. 1949, s. 12; Januszkiewicz B. 1995, s. 78. Oprócz sztyletu w szczecińskiej krypcie Gryfitów znaleziono jeszcze inną krótką broń białą – krótki wąski sztylet określa mizerykordią. Warto nadmienić, że fragmenty sztyletu zastały odnalezione również w sarkofagu księcia Filipa Juliusza, w krypcie Gryfitów w Wołogoszczy, Głodek M. 2017, s. 148.

³⁶³ Jak słusznie zauważa autor przekładu, sztylety nie mogły być wykonane ze srebra ponieważ kruszec ten nie był wykorzystywany do produkcji broni białej. Ze srebra mogły być wykonane części nie służące do zadawania ran i parowania ciosów. Sztylety Jana Fryderyka najprawdopodobniej były posrebrzane lub ze srebra były okładziny rękojeści, Inwentarz 2022, s. 141.

³⁶⁴ Friedeborn P. 2022b, s. 186.

von Küssow (nr kat. 31), Wedigo von der Osten (nr kat. 37). Kopię oddano na jednej z płyt nagrobnych, która ukazuje Reimera von Wolde (nr kat. 51), a także wielkiej pieczęci konnej Bogusława X (nr kat. 2A).

Głowica trzymanej przez Arenta von Wopersnowa maczugi rycerskiej została ukazana w schematyczny sposób, co utrudnia jej analizę i identyfikację typu. Może to być maczuga pierwszego lub drugiego typu według klasyfikacji Oakeshotta. Świadczą o tym kolce oddane na bokach głowicy, co należy interpretować jako narożne krańce piór głowicy występujące w tych typach³⁶⁵. W dolnej części trzonu omawianej broni obuchowej oddano uchwyt, który u dołu jest rozdwojony.

Wśród ukazanych młotów rycerskich rozróżnić można kilka typów. Typ drugi według klasyfikacji Oakeshotta trzyma Bogusław X na drzewie genealogicznym książąt pomorskich. Broń posiada zagięty dziób i obuch. Z boku żelźca oddano bolec mocujący tą część z trzonkiem. Wierzchołek żelźca wieńczy kula. Wzdłuż dziobu i obucha zauważalny jest pas dekoracji w kolorze złota. Uchwyt młota rycerskiego księcia jest spiralnie owinięty, najprawdopodobniej złożonym drutem. Konstrukcja omawianej broni przypomina autentyczną broń ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego (nr inw. 201x)³⁶⁶. Okazy trzymane przez Wedigo von der Ostena i Hansa von Eickstedta należy zaliczyć do typu trzeciego wzmiankowanej klasyfikacji³⁶⁷. Skłaniają ku temu smukłe, zakrzywione i znacznie dłuższe od obuchów dzioby. Unikalne są okazy oddane na wizerunkach księcia Ernesta Ludwika i Jacoba von Küssowa. Dzioby żelźców tych młotów są rozdwojone w płaszczyźnie pionowej. Dolny dziób zawinięty jest ku dołowi a górny ku górze. W literaturze przedmiotu próżno szukać tego typu młotów rycerskich. Ponadto rozdwojone dzioby poddają w wątpliwość przydatność bojową tej broni. Wiadomo, że oprócz podstawowych trzech typów młotów rycerskich, wyszczególnionych przez Ewarta Oakeshotta istniały inne, wyrabiane jako egzemplarze pojedyncze³⁶⁸. Warto również zwrócić uwagę na to, że przekazy ikonograficzne z wizerunkami tych postaci powstały w latach ok. 1580 (Ernest Ludwik) i 1586 (Jacob von Küssow), a więc podczas rozpoczętego w 1532 r. podziału Pomorza na mniejsze księstwa³⁶⁹. Książę Ernest Ludwik sprawował swoje rządy w księstwie wołoskim a Jacob von Küssow pełnił w nim swoje urzędy (kanclerz, marszałek, zarządca domen Usedom i Pudagla. Oddane w materiale źródłowym młoty rycerskie z rozdwojonymi końcami mogły być ustalonym atrybutem władzy jak w Polsce buława,

³⁶⁵ Oakeshott E. 2000, s. 66.

³⁶⁶ Żygulski Z. 1984, s. 70-71.

³⁶⁷ Oakeshott E. 2000, s. 69-70.

³⁶⁸ Cieśla M. 2008, s. 48.

³⁶⁹ Wachowiak B. 1976, s. 836-838.

buzdygan i piernacz³⁷⁰. Mocno zagięte dzioby młota rycerskiego Ernesta Ludwika odnajdują analogie w innej polskiej broni – obuszkach, co potwierdza jego bardziej ceremonialne niż bojowe przeznaczenie. Z źródeł pisanych wiadomo, że oprócz maczugi rycerskiej, toporów bojowych i tureckiego buzdygana, młot rycerski posiadał również książę Jan Fryderyk³⁷¹.

Jak wyżej zostało wspomniane, broń drzewcowa, trzymana przez Reimera von Wolde na płycie nagrobnej z 1559 r. i Bogusława X na używanej już w drugiej połowie XV w. wielkiej pieczęci konnej, to jedyne okazy oręża tego typu w badanym materiale ikonograficznym. Mimo schematycznego odwzorowania tej broni na wzmiankowanym wizerunku Gryfity, należy zidentyfikować ją jako kopię turniejową do czego skłania pozostałe uzbrojenie księcia. Do kopii przymocowany jest proporzec z wspiętym gryfem. Identyfikacja broni drzewcowej na płycie z podobizną Reimera von Wolde jest trudniejsza. Fakt o tym, że została oddana na przekazie z wizerunkiem rycerza wyposażonego w pełną zbroję płytową i miecz nasuwa wniosek iż jest to kopia rycerska. Przemawia za tym uchwyt i osłona dłoni na drzewcu, przydatne podczas używania broni podczas szarży na koniu. Odstępstwem od tego jest kształt groty, który oprócz liścia składa się ze skrzydełek bocznych, wychodzących z tulejki. Groty ze skrzydełkami występowały jako część broni drzewcowej, jednak były to włócznie lub partyzany. Groty tego typu w późnym średniowieczu były używane przez husytów, a określa się je jako „czeska uszata łyżka” (niem. *Böhmische Ohrlöffel*, ang. *bohemian ear-spoon*). Obiekty o takiej formie odnaleziono np. na Śląsku³⁷². W XVI w. broń drzewcowa trabantów i gwardzystów pałacowych przybierała formy nadające się bardziej podczas ceremonii niż w walce³⁷³. Istniały również kopie paradne, używane podczas triumfalnych wjazdów³⁷⁴, lub innych ceremonii. Analizując omawianą broń należy zwrócić uwagę, że nie została ona oddana w skali 1:1, co było niemożliwe przez mniejszy rozmiar płyty. Zmusiło to autora płaskorzeźby do uproszczeń. Biorąc pod uwagę ten fakt ukazaną kopię można zinterpretować jako turniejową, a jej grot jak koroniasty, używany do gonitw „na tępę”³⁷⁵. Artysta oddając elementy przypominające liść z towarzyszącymi mu skrzydełkami najprawdopodobniej miał na myśli grot turniejowy z trzema kolcami, jakie znajdują się np. w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku (nr inw. MZM/mt/786, MZM/mt/787)³⁷⁶. Badania Bogdana Wojciecha

³⁷⁰ Gradowski M., Żygulski Z. 2010, s. 61, 63.

³⁷¹ Inwentarz 2022, s. 150.

³⁷² Marek L. 2008, s. 95-97.

³⁷³ Żygulski Z. 1982a, s. 159.

³⁷⁴ Chodyński A.R. 2018, s. 136.

³⁷⁵ Brzustowicz B.W. 2003a, s. 48.

³⁷⁶ Chodyński A.R. 2018, s. 66-67.

Brzustowicza, które potwierdzają uczestnictwo w turniejach rycerskich i znajomość zwyczajów turniejowych przez rycerstwo księstwa pomorskiego³⁷⁷, wzmacniają powyższą interpretację.

W pomorskiej ikonografii broń drzewcowa często występuje w postaci panoplii. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na kopie rycerskie z płyty fundacyjnej Ernesta Ludwika (il. nr 359). Autor tego obiektu wyraźnie oddał uchwyty i osłony dłoni wraz z kanelowaniem, co jest zgodne z ikonografią epoki³⁷⁸.

3.4. Sposoby noszenia uzbrojenia zaczepnego

Uzbrojenie zaczepne często towarzyszyło swojemu właścicielowi. Nawet nie używane musiało znajdować się w zasięgu ręki, by w każdym momencie móc po nie sięgnąć. By zaspokoić tę potrzebę stosowano różne rozwiązania, które uchwycone zostały w badanym materiale ikonograficznym.

Długą broń sieczną i kolną najczęściej chowano w pochwie, która składała się z różnych elementów. Narzędzie to rozpoznano na kilku obiektach z wizerunkami: Barnima III (nr kat. 1), Bogusława X (nr kat. 2A-B), Filipa I (nr kat. 3C), Franciszka I (nr kat. 10B), Filipa II (nr kat. 9H), Clawsa von Schwerin (nr kat. 48) i Caspara von Wedel (nr kat. 50). Niestety, trudno wypowiedzieć się na temat materiału z którego składało się poszycie. Ze źródeł pisanych wiadomo, że na dworze książąt pomorskich używano pochew skórzanych i aksamitnych³⁷⁹. Taśma oplatająca pochwę zauważalna jest tylko w dwóch przypadkach (nr kat. 1, 3C). To samo dotyczy pierścienia, spajającego poszycie pochwy (nr kat. 10B, 33). Częściej spotkać można trzewik dolnej części pochwy (nr kat. 1, 3C, 10B, 9H, 50). Na płycie fundacyjnej z wizerunkiem Barnima III (nr kat. 1) trzewik został oddany z dbałością o szczegóły. Ma on formę kuli, ponad którą występuje, analogicznie do głowicy rękojeści, pionowe kanelowanie. Motyw kuli, znacznie mniejszych rozmiarów, wieńczy również trzewik pochwy Filipa I (nr kat. 3C). Trzewiki długiej broni białej z XVII w. są znacznie wyższe, przez co uzyskano powierzchnię do ich dekoracji. Nierozpoznawalny motyw pokrywa trzewik Franciszka I (nr kat. 10B). Z górnych krawędzi trzewików pochew Filipa II (nr kat. 9H) i Caspara von Wedla (nr kat. 50) wychodzą ostre zęby pełniące funkcję dekoracji. Dodatkowo trzewik Gryfity zakończono sterczyną lub kulką.

³⁷⁷ Brzustowicz B.W. 2003b, s. 29-56.

³⁷⁸ Terjanian P. 2019a, s. 200, 278.

³⁷⁹ Inwentarz 2022, s. 148, 150.

Pochwy krótkiej broni siecznej i kolnej zostały oddane z większą starannością. Występują one na jedenastu wizerunkach Filipa I (nr kat. 3B), Bogusława X (nr kat. 2C), Filipa II (nr kat. 9H), Wolfa von Borcke (nr kat. 19), Jobsta von Dewitza (nr kat. 23), Hansa von Eickstedt (nr kat. 27), rycerzy z rodu von Kameke (nr kat. 29-30), Rüdinger von Neuenkirchen (nr kat. 36), Wediga von der Ostena (nr kat. 37), Roloffa von Owstina (nr kat. 41). Trzewiki pochew oddano w kilku wariantach: kula (gałka) (nr kat. 2C, 19), pionowo kanelowana kula (nr kat. 41), kula poprzedzona płytkami (nr kat. 3B), ostrego zakończenia (nr kat. 19, 29-30), wysokiego z ostrym zakończeniem i zębami w górnej części (nr kat. 9H), wysoki z tępym zakończeniem (nr kat. 27). Wszystkie trzewiki w formie kuli związane są z renesansowymi puginami, będące częścią bogato dekorowanych pochew. To samo tyczy się ostrego zakończenia trzewików krótkiej broni Jobsta von Dewitza i członka rodu von Kameke. Przykłady z pomorskiej ikonografii swoim stylem odpowiadają choćby eksponatom ze zbiorów Steetliche Kunstsammlungen Dresden (nr inw. p202, p232)³⁸⁰, gdzie nie tylko trzewiki, ale cała powierzchnia pochwy pokryta jest bogatą renesansową dekoracją. Trzewik pochwy sztyletu Filipa II, jest identyczny jak trzewik pochwy rapiera, co wynika z faktu występowania garnituru broni białej na tym przekazie ikonograficznym. W zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie znajduje się trzewik pochwy rapiera lub puginału Gryfitów (nr inw. MNS/Rz/3909). Zabytek datowany jest na ok. 1600 r.³⁸¹ Spośród analizowanych przekazów, przez zwieńczenie w postaci kulki koresponduje z nim trzewik rapiera i sztyletu Filipa II z obrazu tego księcia na marach.

Pierścienie okalające poszycie pochwy krótkiej broni siecznej i kolnej najczęściej zostały oddane dość wyraźnie (nr kat. 2C, 3B, 23, 27, 29-30). U Filipa I (nr kat. 3B) pokrywa je motyw sznurowy, co współgra ze zbroją maksymiliańską tego księcia. Pochwa z pierścieniami puginału Bogusława X (nr kat. 2C) odpowiadają autentycznemu obiektowi, zaprezentowanemu w monografii Heinricha Müllera i Hartmuta Köllinga³⁸². Poza tym zwraca uwagę poszycie pochwy Jobsta von Dewitza, które w całości pokryte jest dekoracjami.

Broń sieczną i kolną często noszono przy sobie, przytroczoną do pasa za pomocą pendentu lub zawieszoną na przełożonym przez ramię bandolierze³⁸³. Pierwsze rozwiązanie oddane zostało znacznie częściej. Pendent do zawieszania długiej broni zauważyć można na wizerunkach Ernesta Ludwika (nr kat. 6A), Jana Fryderyka (nr kat. 4E), Barnima X (XII) lub

³⁸⁰ Schöbel J. 1973, s. 84-85, 100.

³⁸¹ Januszkiewicz B. 1995, s. 82; Makala R. 2013a, s. 337.

³⁸² Obiekty znajdują się w zbiorach Deutsche Historisches Museum w Berlinie (nr inw. W3421; W59.2259), Müller H., Kölling H. 1982, s. 234, 385.

³⁸³ Gradowski M., Żygulski Z. 2010, s. 12.

Kazimierza VII (IX) (nr kat. 8), Franciszka I (nr kat. 10A-10B), Filipa Juliusza (nr kat. 13D), Bogusława XIV (nr kat. 12B, 12G), Andreasa von Berglase (nr kat. 17), Heinricha von Borcke (nr kat. 20), Matthiasa von Budde (nr kat. 21), Stephana von Dewitz (nr kat. 24), Hansa von Eickstedt (nr kat. 27), Hansa Henricha von Flemminga (nr kat. 28), Petera von Küssow (nr kat. 32), Achima von Maltzahn (nr kat. 33), Hennicka von Manteuffel (nr kat. 35), Henninga von der Osten (nr kat. 39), Ludeke von Schöninga (nr kat. 46), Clawsa von Schwerina (nr kat. 48), Joachima Volradta von Tribsesa (nr kat. 49), Reimera von Wolde (nr kat. 51) i niezidentyfikowanych szlachciców pomorskich (nr kat. 55-57). Do zawieszania krótkiej u Hansa von Eickstedt (nr kat. 27) i szlachciców z rodu von Kameke (nr kat. 29-30). W niektórych przypadkach pasek pendentu jest pięknie dekorowany haftem, analogicznie do stroju. Można to zaobserwować na portretach Franciszka I z lat ok. 1610 i 1616. Dekoracji nie brak paskom pendentów Jana Fryderyka na obrazie ołtarzowym z 1602 r., Filipa Juliusza na portrecie księcia z ok. 1620 r., Stephana von Dewitza na wizerunku tego szlachcica z ok. 1630 r. czy Henninga von der Ostena na epitafrum z 1616 r. Autorzy wizerunków czasami oddawali również łączenie paska pendentu z pasem głównym. Składało się ono z okucia kończącego pasek pendentu i haczyka, który zaczepiano o przeznaczoną do tego dziurkę w pasie. Widać to np. na płycie fundacyjnej z podobizną Ernesta Ludwika z ok. 1580 r. Innym rozwiązaniem było zamocowanie haczyka do pierścieni na pasie co dokumentuje wzmiankowany powyżej portret Franciszka I z ok. 1610 r. Okucia wieńczące pasy pendentów bywają dekorowane, analogicznie do okuć pasów głównych, co widać np. na epitafrum Heinricha von Borcka z 1610 r. Wspaniałość pendentów pomorskiej elity feudalnej przełomu XVI i XVII w. oddają srebrne, grawerowane roślinno-zoomorficzną dekoracją na niellowanym tle zapinki i okucie pendentu ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie³⁸⁴. Barbara Januszkiewicz uważa, że przedmioty te należały do księcia Kazimierza VI (IX)³⁸⁵.

Bandolier zauważalny jest na wizerunkach Jerzego II (III) (nr kat. 11), Bogusława XIV (nr kat. 12L) i najprawdopodobniej Filipa Juliusza (nr kat. 13F). We wszystkich przypadkach stanowi go dekorowany pas z tkaniny lub skóry. W badanym materiale bandolier był używany do noszenia broni, kiedy ukazywana postać była ubrana w strój. Jego dekoracje czasami były analogiczne do ubioru, co dobrze widać na portrecie Bogusława XIV z ok. 1632 r. Wzdłuż

³⁸⁴ Zapinki i okucia stanowią zespół elementów: trzyczęściowa sprzączka pasa (MNS/Rz/2222/1-3), zapinka (MNS/Rz/2222/8), dwa okucia końców (MNS/Rz/2222/6,7), dwie szlufki (MNS/Rz/2222/4,5), klamra z uszkiem do mocowania (MNS/Rz/609/14), klamra (MNS/Rz/609/5,9) – całość MNS/Rz/2222/1-8, 609/1-14, Makala R. 2013a, s. 225.

³⁸⁵ Poza tym autorka, tak jak wcześniej Zofia Krzymuska-Fafius, przypisują autorstwo tych artefaktów złotnikowi Egidiusowi Blanke, Krzymuska-Fafius Z. 1976, s. 77, 79; Januszkiewicz B. 1995, s. 72, 74.

bandoliera idą pasy, które są analogiczne do nacięć bufiastych rękawów stroju Gryfity. Świadczy to o paradnym przeznaczeniu tego wyposażenia. Potwierdzają to dwa autentyczne bandolierki o proveniencji pomorskiej, znajdujące się w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie. Pierwszy stanowi pasek tkaniny, tkany nićmi z oplotem ze srebra złożonego na cienkiej jedwabnej osnowie, podszyty aksamitem³⁸⁶. Barbara Januszkiewicz przypuszcza, że przedmiot ten należał do księcia Bogusława XIV³⁸⁷. Drugi eksponat uszyty jest z aksamitu, który pokrywa wypukły oraz płaski haft z nici srebrnej złożonej. Obficie pokrywają go między innymi motywy roślinne. Bandolier ten należał do Jerzego II (III) lub Bogusława XIV³⁸⁸.

3.5. Podsumowanie

Ukazane w analizowanym materiale źródłowym uzbrojenie zaczepne w przeważającej części zostało oddane wiernie. Szczególnie dotyczy to rękojeści długiej broni białej. Analogicznie do uzbrojenia ochronnego, pomorska elita feudalna XVI i pierwszej połowy XVII w. używała typów uzbrojenia zaczepnego, którymi posługiwała się ta grupa społeczna innych krajów Europy. Odnajduje to potwierdzenie w zbiorach muzealnych³⁸⁹.

Wśród oddanej broni białej występuje spore zróżnicowanie. Miecz długi występuje na obiektach o numerach: 1, 2A-2C, 6A, 29-30, 33, 51-52, 54, koncerz: 21, 46, 57, miecz kawalerski: 27, 31, 34, 39, 41, 45, 59B, rapier: 8, 9H, 10A-10B, 10E, 11, 12A-12C, 12E, 12L, 13D, 13G, 32, 50, 56-57, miecz kawalerski lub rapier oddano na obiektach o numerach: 4B-4C, 6D, 12H-12I, 20, 28, 35, 38, 42-43, 48-49, 55. Puginał oddano na przekazach o numerach w katalogu: 2B, 12G, 19, 23, 27, 29-30, 33, 36-37, 57, sztylet lewak: 9H, maczugę rycerską: 52, młot rycerski: 2B, 6A, 27, 31, 37. Broń drzewcową, którą jest kopia turniejowa, ukazano na zabytkach o numerach 2A i 51.

W przypadku długiej broni siecznej i kolnej, ustalenie rozbieżności pomiędzy ramami czasowymi największej popularności używania danego typu uzbrojenia, a ukazaniem go w ikonografii jest znacznie trudniejsze. Powodem jest ciągłe używanie rękojeści danego typu a nawet powracanie do określonych konstrukcji. Przykład stanowi podstawowa rękojeść z dodatkową osłoną używana w latach trzydziestych XVI w, która była nadal popularna sto lat

³⁸⁶ Nr inw. MNS/Rz/2220. W zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie znajdują się także inne paski bandoliera, które najprawdopodobniej pierwotnie tworzyły jeden z powyżej opisanym paskiem. Makala R. 2013a, s. 309.

³⁸⁷ Januszkiewicz B. 1995, s. 112.

³⁸⁸ MNS/Rz/3889, Makala R. 2013a, s. 321.

³⁸⁹ Schöbel J. 1973; Müller H., Kölling H. 1982; Żygulski Z. 1984; Chodyński A.R. 2018; Terjanian P. 2019a.

później³⁹⁰. W analizowanym materiale źródłowym miecz długi został ukazany na źródłach powstałych w latach 1543-1615, koncerz 1591-1615, miecz kawaleryjski 1585-1634, rapier (z wyjątkiem płyty niezidentyfikowanego szlachcica, szeroko datowanej na XVI lub XVII w.), 1603 lub 1605-poł. XVII w. Długa broń sieczna i kolna, która może być mieczem kawaleryjskim lub rapierem występuje na wizerunkach z lat ok. 1571-1625. Pozostałe ukazana w materiale źródłowym uzbrojenie zaczepne nie występuje często i w większości odpowiada czasom jej funkcjonowania. Wyjątek stanowi pugińał księcia Bogusława X, ukazany na drzewie genealogicznym książąt pomorskich autorstwa Corneliusa Krommeny (nr kat. 2C). Broń ta występowała znacznie później i Gryfita ten nie mógł jej posiadać.

Wypowiedzenie się na temat innowacyjności i zapóźnień w zakresie uzbrojenia zaczepnego jest trudniejsze niż w przypadku uzbrojenia ochronnego z przyczyn metodologicznych, ponieważ uzbrojenie tego typu znacznie częściej zostało oddane schematycznie. Nie dotyczy to broni ukazanej na obrazach. Portrety książąt pomorskich oddają wspaniałość rękojeści oraz pochew. Przekazy z podobiznami Franciszka I z lat ok. 1610 (nr kat. 10A), 1616 (nr kat. 10B), 1621 (nr kat. 10E), Jerzego II (III) z ok. 1615 r. (nr kat. 11), Filipa II z 1618 r. (nr kat. 9H), Filipa Juliusza z ok. 1620 r. (nr kat. 13D), Bogusława XIV z lat ok. 1619 (nr kat. 12A), ok 1632 (nr kat. 12L) dokumentują luksusowe egzemplarze broni białej. Poziom ich wykonania odpowiada poziomowi broni z epoki, zachowanej w zbiorach muzealnych jak, choćby oręż wodza i polityka okresu wojny trzydziestoletniej Albrechta von Wallenstein (1583-1634) i wielu innych³⁹¹. Zasobność dworu Gryfitów potwierdza *Inwentarz spuścizny księcia Jana Fryderyka* spisany w 1600 r. w którym wymienia się złoczone, srebrzone i grawerowane rapiery, sztylety, kordelasy, tasaki, topory bojowe, szable, miecze a także broń orientalną (turecki buzdygan)³⁹². W pomorskiej ikonografii brak jednak tak wystawnej broni paradnej, jaką mógł poszczycić się książę elektor Saksonii Krystian II Wettyn (1583-1611, książę elektor od 1591). W zbiorach Staatliche Kunstsammlungen Dresden zachowały się rapiery tego władcy, których wykonanie datowane jest na 1605 r. Są to prezenty od księcia Sabaudii Karola Emanuela I Wielkiego (1562-1630, książę od 1580) i Zofii Hohenzollern (1568-1622)³⁹³. Rękojeści tej broni bogato dekorowane są złotem oraz szlachetnymi kamieniami i znacząco przewyższają egzemplarze oddane na wizerunkach Gryfitów. Przytoczone powyżej przykłady potwierdzają zasobność dworów książąt pomorskich

³⁹⁰ Oakeshott E. 2000, s. 137-138.

³⁹¹ Zbiory Staatliche Kunstsammlungen Dresden (nr inw. VI/129; VI/190; VI/275; VI/305; VI/399; VI/396; VI/421), Schöbel J. 1973, s. 87, 89-91, 108-109, 120-121, 124-125, Müller H., Kölling H. 1982, s. 217, 150.

³⁹² Inwentarz 2022, s. 148, 150-151.

³⁹³ Nr inw. VI/430; VI/432, Schöbel J. 1973, s. 92-93, 131, 134.

przejawiającą się w posiadanej ekskluzywnej broni białej, jednak nie mogła ona się równać z dworami stojącymi wyżej w hierarchii Rzeszy, w tym przypadku saskim.

Uzbrojenie zaczepne z którym przedstawiono pomorską elitę feudalną spoza rodu książęcego nie odbiega od standardów zachodnioeuropejskich. Wszystkie jego typy odpowiadają uzbrojeniu używanemu np. na Śląsku³⁹⁴. Należy jednak zaznaczyć, że poza portretem Adama Rabacha (nr kat. 44), wśród broni siecznej i kolnej nie oddano egzemplarza z rękojeścią dekorowaną na tak wysokim poziomie jak w przypadku omówionego powyżej uzbrojenia Gryfitów.

Tak jak w przypadku uzbrojenia ochronnego w materiale źródłowym zauważalne są braki powszechnie używanego oręża w Europie. W tym miejscu należy odnotować brak szpady, która w ostatnich dekadach pierwszej połowy XVII w. mogła już funkcjonować w księstwie pomorskim³⁹⁵. Analizowany materiał źródłowy nie obfitował również w broń drzewcową.

Analogicznie do uzbrojenia ochronnego, w zakresie uzbrojenia zaczepnego zauważalne jest dotrzymywanie kroku elitom Europy Zachodniej przez książąt pomorskich. Nie można tego stwierdzić w stosunku do pomorskiej szlachty, szczególnie z poza dworu książęcego.

³⁹⁴ Cieśla M. 2008, s. 46-48, 50.

³⁹⁵ Żygulski Z. 1982a, s. 221.

ROZDZIAŁ 4

Analiza dekoracji uzbrojenia

Dla autorów analizowanych źródeł materialnych dekoracje często pełniły drugorzędną rolę. Ważniejsze było oddanie ogólnego zarysu uzbrojenia. Pomimo tego zdobienia występują często. Rzeźby, płaskorzeźby a także wizerunki oddane na monetach lepiej dokumentują dekoracje zbroi. Natomiast poziom oddania zdobień broni białej wzrasta na obrazach. Czynniki te mają wpływ na ich identyfikacje.

Oprócz dekoracji będących integralną częścią uzbrojenia, należy zwrócić uwagę na towarzyszące elementy ubiorów jak nakrycia głowy, kryzy czy klejnoty i oznaki władzy jak regimenty. W analizie odnotowano jedynie te części ubiorów, które uzupełniają zbroje płytowe. Pominięto natomiast pełne stroje, których uzupełnieniem są rapiery i sztylety (nr kat. 3A, 3C-D, 4E, 8, 9H, 10A-B, 10E, 11, 12A, 12L, 13D, 13G, 17, 44, 56).

4.1. Motywy dekoracji

4.1.1. Motywy ornamentalne i bryły geometryczne

Omawiając dekoracje uzbrojenia XVI i pierwszej połowy XVII w. należy rozpocząć od zdobień zbroi płytowych w tzw. stylu maksymiliańskim. Mowa tu o charakterystycznych żłobkach (kanelurach) i żebrach (karbkach), uformowanych na powierzchni zbroi. W analizowanym materiale źródłowym, w zbrojach z tą dekoracją oddani zostali książęta pomorsey: Barnim III (nr kat. 1), Bogusław X (nr kat. 2B-C) i Filip I (nr kat. 3B). Spośród szlachty takie same zdobienia zbroi mieli: niezidentyfikowany członek rodu von Kameke (nr kat. 29), Reimer von Wolde (nr kat. 51) i Arent von Wopersnow (nr kat. 52). Dekoracje te charakteryzują się horyzontalnymi liniami i zaokrąglonymi konturami, co tak jak trzewiki „krowie pyski” czy szerokie taszki, odpowiadały ówczesnej modzie męskiej³⁹⁶. Wśród tych dekoracji zauważono różne warianty, wzór ciągły: 1, 2B-C, 3B, 4B, 29 i 52, wiązkę: 3B, wachlarz: 51 i palmę: 1. Najczęściej dekoracje występują na całej zbroi, ale nie brakuje wyjątków. W przypadku jednego z członków rodu von Kameke (nr kat. 29) marszczona jest jedynie spódniczka – baskinka. Zbroje z dekoracjami tego typu znajdują się w wielu muzeach na świecie np. Musée de l’ Armée w Paryżu (nr inw. G 9), Deutsches Historisches Museum

³⁹⁶ Żygulski Z. 1872, s. 69-70, 75.

w Berlinie (nr inw. W 81.12), Kunsthistorisches Museum w Wiedniu (nr inw. A 192, A 235, A 237, A 244, A 342, A 347)³⁹⁷.

Kontynuując opis dekoracji zbroi płytowych należy zwrócić uwagę na zdobienia zbroi kostiumowej Bogusława X z epitafium autorstwa Hansa Peissera (nr kat. 2B). Rzeźbiarz oddał na niej (napierśnik, naramienniki, opachy i zarękawie) dekoracje tzw. dmuchaną i ciętą. Wypukłe pasy z ukośnymi wgłębieniami naśladują ekstrawagancką modę landsknechtów, charakteryzującą się bufiastymi i nacinanymi pasami odzienia wierzchniego, spod których widać było materiał innej barwy³⁹⁸. Stroje w tym stylu nosili również członkowie elit społecznych, np. książę saski Henryk Pobożny (1473-1541, od 1539 książę w Saksonii, obejmującej Marchię Miśnieńską), co udokumentował w jego portretach Lucas Cranach starszy³⁹⁹. Spośród autentycznego uzbrojenia dekorację tego typu posiada np. zbroja Albrechta Hohenzollerna (nr inw. 04.03.286), przechowywana w Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku⁴⁰⁰.

Zbroje płytowe w omawianym okresie często były zdobione ornamentem sznurowym. Spośród analizowanych wizerunków dekoracja taka występuje na uzbrojeniu książąt pomorskich: Barnima III (nr kat. 1), Bogusława X (nr kat. 2B-C), Filipa I (nr kat. 3B), Franciszka I (nr kat. 10C), Bogusława XIV (nr kat. 12F-G) i szlachty: Frantza von Boen (nr kat. 18), Hansa von Eickstedt (nr kat. 27), Petera von Küssow (nr kat. 32), Rüdinger von Neuenkirchen (nr kat. 36), Ludeke von Schöning (nr kat. 46). Najczęściej motyw ten dekoruje krawędzie poszczególnych elementów płytowych, np. na płycie fundacyjnej z wizerunkiem Barnima III, co odnajduje analogię choćby w zbroi wykonanej przez Valentina Siebenbürgera z 1547 r., ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego (nr inw. 195x)⁴⁰¹.

Najczęściej spotykanym motywem dekorującym uzbrojenie w materiale źródłowym, występującym w wielu wariantach jest ornament roślinny (nr kat. 1, 3A, 4A-D, 5, 6A-D, 10C-D, 12C-G, 12J-K, 13A, 13C, 15, 16B, 20, 22, 23, 27, 32, 36, 39, 46). W większości są to wici wzdłuż krawędzi zbroi, jak również zdobienie całego elementu uzbrojenia, ujęte w pasy lub nie. Spośród nich dla przykładu można przytoczyć zbroję Ernesta Ludwika z drzewa genealogicznego autorstwa Corneliusa Krommeny (nr kat. 6D), Jana Fryderyka z monet końca XVI w. (nr kat. 4A), Petera von Küssow z płyty nagrobnej (nr kat. 32), czy Henninga von der

³⁹⁷ Cieśla 2018, s.20-23.

³⁹⁸ Gutkowska-Rychlewska M. 1968, s. 337. W ostatnim czasie, w swoich pracach, ubiór ten dobrze udokumentował Ulrich Lehnart: 2021, s. 62-65, 68, 82-85; 2023, s. 22-23, 130-133, 136-137, 150-151.

³⁹⁹ Krause S. 2017, s. 36-37.

⁴⁰⁰ Cieśla M. 2015b, s. 13, 40.

⁴⁰¹ Żygulski Z. 1984, s. 134-135.

Osten z kamiennego epitafium (nr kat. 39). Dekoracje tego typu zaobserwować można na zbroi turniejowej, roboty Antona Peffenhausera, wykonanej po 1591 r. (nr inw. 204x/1-7) czy napierśniku z 2 poł. XVI w. (nr inw. 227x) (oba eksponaty ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego)⁴⁰². Dekoracje roślinne występują również w formie kwiatów i koniczyny. Najczęściej zaobserwować je można jako zwieńczenie jakiegoś elementu np. guz na szczycie głowicy długiej broni białej Filipa I (nr kat. 3A), czy główki nitów jak na hełmie Ernesta Ludwika (nr kat. 6A), Heinricha von Borcke (nr kat. 20), Paulusa von Damitz (nr kat. 22) czy Achima von Maltzahn (nr kat. 33)⁴⁰³. Popularność motywu roślinnego w obu omówionych powyżej wariantach był bardzo często wykorzystywany w XVI i XVII w. Przykładem są choćby zdobienia dzwonów kościelnych⁴⁰⁴.

W 2 poł. XVI w. główki nitów zaczynają dekorować zbroję przyjmując inną formę. Kwiaty zastępowane są kropkami. Posiadają one, tak jak widać to na wizerunku Caspara von Wedel (nr kat. 50), znacznie jaśniejszą barwę od elementów płytowych, które łączą. Dzięki temu osiągnęte są efektowne całe rzędy nitów. Oprócz wzmiankowanego powyżej przekazu zdobienie to oddane zostało na źródłach ikonograficznych o numerach w katalogu: 4D, 5, 6A-B, 6D, 7, 9C-D, 9F, 10D, 12D, 12F, 12G, 12H, 12I, 12J, 12M, 13E, 15, 24, 39, 40, 50, 59B. Spośród autentycznego uzbrojenia tego typu rozwiązanie to zastosowane zostało choćby na zbroi ze zbiorów Steetliche Kunstsammlungen Dresden (nr inw. M141)⁴⁰⁵.

Motywowem, który w renesansie i baroku występował często, była arabeska. W badanych przekazach ikonograficznych zaobserwować ją można na bandolierze Jerzego II (III) (nr kat. 11). W trzech przypadkach (nr kat. 9D, 24, 42) krawędzie naramienników zakończone są dużymi zębami, nazywanymi również motywem *picadilly*. Wśród zbiorów muzealnych zaobserwować ją można choćby na kirysie „kamizelkowym” z 2 poł. XVI w. ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego (nr inw. 295x)⁴⁰⁶. Na uwagę zasługuje również dekoracja tarczek opachowych Wediga von der Ostena (nr kat. 37), gdzie widzimy falujące promienie, odchodzące od centralnego punktu tego elementu płytowego. Zauważono również dekorację wykorzystywaną tylko na nabiodrkach – trójkąty równoramienne. Występują one na wizerunkach Petera von Küssow (nr kat. 32), Henninga von der Osten (nr kat. 39) i Joachima Volradta von Tribses (nr kat. 49).

⁴⁰² Żygulski Z. 1984, s. 141-156.

⁴⁰³ Tak dekorowane główki nitów przypominały guziki ówczesnych strojów, Gutkowska-Rychlewska M. 1968, s. 373.

⁴⁰⁴ Majewski M. 2005a, s. 79-84; 2007b.

⁴⁰⁵ Schöbel J. 1973, s. 31-32, 55.

⁴⁰⁶ Żygulski Z. 1984, s. 156.

Bryły geometryczne w przeważającej części dekorują broń białą i pełnią funkcję użytkową np. jako głowica broni siecznej i kolnej. Kula (gałka) występuje najczęściej (nr kat. 1, 2B-C, 3A-D, 4B-D, 5, 6A, 7, 10B, 11, 12A, 12C, 12E, 12G-I, 12L, 17, 19, 23?, 24, 27, 29-31, 33-37, 41, 45, 48-49, 51, 55?), pozostałymi są: spłaszczona kula (nr kat. 13G, 30, 52), ovoid (nr kat. 4B, 6A, 6D, 10B, 10E, 12L, 13D, 20-21, 27-28, 32, 38-39, 42, 46, 50, 55?), pół-ovoid (nr kat. 8, 21, 23, 41), stożek (nr kat. 1, 23), ścięty stożek (nr kat. 48), rąb (nr kat. 21, 27), łezka (nr kat. 1), cylinder (nr kat. 9H, 35), kształt gruszkowaty (nr kat. 11, 12B?, 19, 59B). Czasami bryły te występują w wersji kanelowanej, jak np. głowice broni Filipa I (nr kat. 3A), czy Heinricha von Borcke (nr kat. 20). Wśród broni zachowanych w zbiorach muzealnych zaobserwować można identyczne lub podobne rozwiązania. Przykładem jest rapier z I poł. XVII w. ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego (nr inw. 462x), który posiada głowicę w formie kanelowanej, spłaszczonej kuli, bądź rapiery i pugiwały ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie, Zbiorów Czartoryskich, gdzie zauważyć można rozmaicie dekorowane głowice w formie kul i spłaszczonych kul (nr. inw. XIV-10, XIV-11, XIV-12, XIV-367)⁴⁰⁷.

Rozmieszczenie figur geometrycznych jest zróżnicowane. Najczęściej stanowią zwieńczenie jakiegoś elementu. Oprócz wymienionych wyżej głowic są to zakończenia ramion jelca np. rąby na płycie nagrobnej Matthiasa von Budde z 1591 r. (nr kat. 21) czy trzewiki pochew jak kanelowana kula u Wolfa von Borcke z 1569 r. (nr kat. 19). Na portrecie Bogusława XIV z ok. 1632 r. (nr kat. 12L) kula została umieszczona w połowie ramiona jelca, co stanowi unikatowe rozwiązanie na tle innych źródeł. Należy również odnotować dekorowanie broni białej poprzez zawijanie ramion jelca uzyskując np. motyw zbliżony do muszli ślimaka, tak jak na płycie fundacyjnej Ernesta Ludwika z ok. 1580 r. (nr kat. 6A).

Niestety, najczęściej z powodu stanu zachowania analizowanych źródeł lub schematycznego odwzorowania, zidentyfikowanie motywu dekorującego broń nie jest możliwe (nr kat. 3A, 3B, 9E, 9H, 10A-B, 10E, 13B, 13F?, 14, 27, 44).

4.1.2. Przedstawienia figuralne i symbole

Niezwykle rzadko występującą dekoracją są maszkarony. Pewność co do występowania tego przedstawienia jest tylko w jednym przypadku, naramiennika zbroi płytowej Jana Fryderyka oddanej na monetach ostatnich dekad XVI w. (nr kat. 4A). Możliwe, że naramiennik Filipa II na obrazie z 1608 r. (nr kat. 9A) również dekorowany jest maszkaronem. Na dwóch

⁴⁰⁷ Żygulski Z. 1984, s. 174-175.

wizerunkach oddano postaci. Kosz rapiera Franciszka I na portrecie tego Gryfity z 1621 r. (nr kat. 10E), zdobi jeździec na koniu. Natomiast głowica tej broni dekorowana jest medalionem z nierozpoznawalnym motywem, który stanowi przedstawienie figuralne. Stojąca postać została oddana na głowicy rapiera Filipa Juliusz (nr kat. 13D). Dekoracje takie posiadają rapiery z końca XVI w., znajdujące się w zbiorach Steetliche Kunstsammlungen Dresden (nr. inw. VI/394, VI/396)⁴⁰⁸, czy Muzeum Wojska Polskiego (nr inw. 210x)⁴⁰⁹.

Spośród symboli najbardziej okazałe prezentują się zdobienia naramienników zbroi Petera von Kameke (nr kat. 30). Na prawym jest to krzyż, symbolizujący Ziemię Świętą i rycerski Zakon Grobu Świętego w Jerozolimie. Natomiast na lewym naramienniku widnieje połowa koła z mieczem, symbol męczeństwa św. Katarzyny. Dekoracje te mają religijny wydźwięk, ponieważ świadczą o tym, że osoba je nosząca odbyła pielgrzymkę do Ziemi Świętej i dotarła do Jerozolimy, a także odwiedziła kaplicę św. Katarzyny w Betlejem⁴¹⁰. Symbole religijne bywały motywem dekorującym zbroje płytowe. Przykładem jest choćby zbroja Karola V Habsburga (1500-1558, król Hiszpanii, Aragonii, Kastylii i Leónu (1516-1556), cesarz rzymski, arcyksiążę Austrii (1519-1556)), ze zbiorów Kunsthistorisches Museum w Wiedniu (nr inw. A 546), której napierśnik dekoruje wytrawiany i złożony wizerunek Marii Apokaliptycznej⁴¹¹, czy księcia Juliusza II (1528-1589, od 1568 książę Brunszwiku-Wolfenbüttel, od 1584 książę Brunszwiku-Calenberg), przechowywana obecnie w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (nr inw. 52901), gdzie na napierśniku wytrawiono czterolistny medalion z Danielem w jaskini lwów⁴¹².

W trzech przypadkach uzbrojenie dekorowane jest herbami. Najstarsze z wykorzystanych źródeł ikonograficznych, którym jest wielka pieczęć konna Bogusława X (nr kat. 2A), ukazuje cztery wspięte gryfy. Dwa z nich dekorują kropierz a po jednym umieszczono na tarczy i proporcu, który przymocowany jest do kopii. Motyw ten dekoruje uzbrojenie Gryfitów na pieczęciach od 1214 r.⁴¹³ Na bandolierze Jerzego II (III) arabeskę wypełniają trzy pola (nr kat. 11). Górne jest całkowite niewidoczne. Środkowe i dolne wypełnione są wspiętymi gryfami nawiązującymi do wielopolowego herbu Gryfitów. W ostatnim przypadku

⁴⁰⁸ Schöbel J. 1973, s. 84, 87, 99, 109.

⁴⁰⁹ Żygulski Z. 1984, s. 177.

⁴¹⁰ O symbolice związanej z pielgrzymkami do Ziemi Świętej oraz klasztoru św. Katarzyny na Synaju zob. Niwiński A. 2003, s. 55. W *Inwentarzu spuścizny Jana Fryderyka* odnotowano kij pielgrzymi, który podczas swojej pielgrzymki, nad Jordanem, miał wystrugać Peter von Kameke, *Inwentarz 2022*, s. 152. Omawiane dekoracje zbroi Petera von Kameke omawiane były w publikacjach Marcina Majewskiego (Majewski M, 2005b, s. 115) i autora (Puławski A. 2016b, s. 190, 206; 2022, s. 49).

⁴¹¹ Krause S. 2017, s. 65.

⁴¹² Cieśla M. 2014, s. 31.

⁴¹³ Werlich R.G. 2014, s. 11-12.

identyfikacja jest trudniejsza z powodu niewielkiego rozmiaru dekoracji. Znajduje się ona na głowicy rapiera Franciszka I (nr kat. 10B). Zarys ukazanego emblematu przypomina symbol heraldyczny z zachowanych w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie klejnotów książąt pomorskich, którymi są odznaki honorowe otrzymane od książąt elektorów saskich z dynastii Wettynów: Chrystiana II (1583-1611, książę elektor od 1591) i Jana Jerzego I (1585-1656, książę elektor od 1611). Na głowicy rapiera Franciszka I zauważalny jest zarys orła, który najprawdopodobniej jest dwugłowym orłem z koroną (symbol heraldyczny cesarza), z herbem elektorskiej Saksonii na tułowiu⁴¹⁴. Franciszek I był powiązany z dworem saskim. W 1610 r. w Dreźnie poślubił córkę księcia elektora saskiego Chrystiana I (1560-1591, książę elektor od 1586) - Zofię⁴¹⁵, która była siostrą Chrystiana II i Jana Jerzego I. Broń mogła być darem dla Franciszka I od któregoś z Wettynów, a zarazem manifestem sojuszu Gryfity z książętami saskimi.

4.2. Sposoby wykonania dekoracji

Najbardziej charakterystyczną dekoracją uzbrojenia ochronnego czasu renesansu jest marszczenie jego powierzchni. Efekty tego procesu ukazane zostały na przekazach o numerach w katalogu: 1, 2B-C, 3B, 29, 39, 46, 49, 51, 52. Natomiast wytłaczanie zaobserwowano na obiektach: 1, 2A-B, 3B, 4A-B, 6A, 10C, 12F-G?, 18, 27, 30, 32, 36, 46, 53. Poprzez te techniki osiągnano żłobki (kanelury) i żebra (karbki), zauważalne przy zbrojach maksymiliańskich, dekoracje dmuchaną i ciętą, jak na opancerzeniu Bogusława X (nr kat. 2B), czy wszystkie, ukazane w materiale źródłowym ochrony ciała zdobione motywem sznurowym. Analizowany materiał źródłowy często oddaje trawienie (nr kat. 4D, 5, 6D, 15, 20, 22, 23, 24, 27, 32, 36, 39, 46), poprzez które oddawano ornament roślinny. W niektórych przypadkach odróżnienie zastosowanej techniki (trawienie, wytłaczanie, trybowanie, grawerowanie) jest niemożliwe (nr kat. 4A-C, 6B-C, 9E, 10D, 12C-E, 12K, 13A-C, 13F, 14). W szczególności dotyczy to wizerunków Gryfitów na monetach, np. Jana Fryderyka (nr kat. 4A-C), gdzie wszelkiego rodzaju motywy zawsze oddane są poprzez uwypuklenia, co może wprowadzać w błąd. Prawdopodobieństwo, że zbroja tego księcia była trybowana i grawerowana jest wysokie równie wysokie, co zastosowanie trawienia ponieważ te ostatnie techniki także były popularne. Efektowne dekorowanie płytowej ochrony ciała poprzez trybowanie i grawerowanie zaobserwować można na autentycznej paradnej zbroi, wykonanej we Francji ok. 1575 r., ze

⁴¹⁴ Nr inw. MNS/Rz/2565; MNS/Rz/2564, Makala R. 2013a, s. 262-267.

⁴¹⁵ Rymar E. 2005, s. 470.

zbiorów Muzeum Wojska Polskiego (nr inw. 209/1-9x)⁴¹⁶. Z źródeł pisanych wiadomo, że Jan Fryderyk posiadał rapiery i sztylety z grawerunkiem⁴¹⁷. Obróbkę metalu poprzez cyzelowanie zauważyć można analizując rękojeści broni siecznej i kolnej. Dotyczy to w szczególności dekoracji pokrywających pręty, które składają się na kosze np. na portretach Franciszka I z ok. 1610 r. i 1616 r. (nr kat. 10A-B). Rapiery wykonane pod koniec XVI i na początku XVII w., dekorowane w ten sposób znajdują się np. w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego (nr inw. 210x, 390x, 3063x)⁴¹⁸.

Dekorowanie zbroi poprzez wystające spod elementów płytowych materacowanie oddane zostało na portrecie Stephana von Dewitz (nr kat. 24) i konterfekcie z podobizną Filipa II (nr kat. 9D). W obu przypadkach materiał wychodzi spod naramienników i wycinany jest w duże zęby.

Zdobienie uzbrojenia za pomocą metali szlachetnych, a także zmiana jej barwy w analizowanym materiale są utrudnione ponieważ w znacznej części przekazy ikonograficzne są bezbarwne. Złocenie zauważalne jest na obiektach o numerach w katalogu: 2C, 4D, 5, 6D, 7, 9A, 9H, 10A-B, 10E, 12H?, 24, 32, 39, 44. W przeważającej części barwa złota rozmieszczona została wzdłuż krawędzi poszczególnych elementów płytowych, zbroi a także w postaci pionowych pasów idący po napierśniku. Zdobienie to prezentuje się efektownie na tle ciemnej barwy tak jak np. zbroi Filipa II (nr kat. 9A). Złocenie towarzyszyło różnym ornamentom, tak jak u Ernesta Ludwika (nr kat. 6D). Efekty złocenia uzbrojenia ochronnego można podziwiać w wielu muzeach np. zbroję młodzieńczą Zygmunta Augusta ze zbiorów Zamku Królewskiego na Wawelu (nr inw. 10170/1-18), którą udekorowano tym kruszczem techniką ogniową⁴¹⁹. Warto również zwrócić uwagę na rękojeści broni siecznej i kolnej Filipa II (nr kat. 9H) i Franciszka I (nr kat. 10A-B, 10E), które prezentują wysoki poziom wykonania, a także stylistycznie współgrają ze strojami Gryfitów. Broń ta pełniła funkcje paradne, a złota barwa podkreślała status społeczny jej właściciela. Złoczone rapiery i sztylety posiadał książę Jan Fryderyk, co zostało odnotowane w jego inwentarzu z 1600 r.⁴²⁰ Miecze i pugiwały dekorowane tym kruszczem posiadał również Bogusław X⁴²¹. Niestety, w oparciu o analizowany materiał ikonograficzny nie można jednoznacznie stwierdzić jaką technikę złocenia zastosowali wytwórcy oddanego oręża.

⁴¹⁶ Żygulski Z. 1984, s. 138-139.

⁴¹⁷ Inwentarz 2022, s. 148, 150.

⁴¹⁸ Żygulski Z. 1984, s. 172, 177.

⁴¹⁹ Czyżewski K., Ochęduszek R. 2022, s. 53.

⁴²⁰ Inwentarz 2022, s. 148, 150.

⁴²¹ Simiński R. 2021, s. 30.

W trzech przypadkach zauważono celowe barwienie zbroi płytowych na czarno (czernienie), co było zgodne z modą epoki⁴²². Mowa tu o wzmiankowanej powyżej zbroi Filipa II z obrazu autorstwa Pancratiusa Reinicke, datowanego na 1608 r. (nr kat. 9A), a także ochronach ciała Stephana von Dewitz z jego portretu wykonanego ok. 1650 r. (nr kat. 24) i Caspara von Wedel z ołtarza autorstwa Martina Redtela, datowanego na 1607 r. (nr kat. 50). Podobny efekt dekoracji zaobserwować można na zbroi kirasjerskiej z 1 poł. XVII w. w zbiorach wawelskich (nr inw. 4669), której powierzchni nadano brązowy kolor⁴²³.

W przypadku dekoracji kropierza, proporca i tarczy na wielkiej pieczęci konnej Bogusława X, najprawdopodobniej mamy do czynienia z wszywaniem i malowaniem (nr kat. 2A).

4.3. Oznaki władzy i elementy strojów towarzyszące uzbrojeniu

Jedną z najbardziej okazałych dekoracji są mocowane do hełmów pióropusze (nr kat. 1, 2A, 6A, 12G, 15, 18, 20-23, 27-28, 32-33, 36, 39, 43, 46, 48-49, 51, 55, 59B). Przekazy ikonograficzne z zachowaną barwą dokumentują kolory pióropuszy, np. na epitafium Heinricha von Borck (nr kat. 20) pióra są złote i czerwone, co odpowiada barwie herbu Borcków. W kontekście mocowania tej dekoracji warto zwrócić uwagę na płytę fundacyjną z wizerunkiem Ernesta Ludwika (nr kat. 6A), na której oddano służącą do tego tuleję w tylnej części hełmu. Na wielkiej pieczęci konnej Bogusława X do hełmu przymocowane są labry (nr kat. 2A). W badanym materiale zbroje często przyozdobione są szarfami (nr kat. 4A, 4D, 5, 6A-D, 7, 9B-C, 9E-G, 10C-D, 12D-H, 12J-K, 12M, 13A-C, 13E-F, 14, 18, 20, 22, 32, 35, 39, 40, 42-43, 46, 48-49, 55, 59B). Na przytaczanym powyżej epitafium Heinricha von Borck szarfa ma identyczne kolory co pióropusz i herb Borcków, a na lewym ramieniu szlachcica dekoruje ją kwiat. Według Zdzisława Żygulskiego, podczas wojny trzydziestoletniej przewiązana przez prawe ramię, zazwyczaj niebieska, czerwona lub czarna ze złotem szarfy z kokardą przy lewym biodrze, były oznaką godności – stopniem oficerskim⁴²⁴. Takowa, koloru niebieskiego, oddana została na płycie nagrobnej Petera von Küssow (nr kat. 32). Przekaz ikonograficzny powstał ok. 1612 r., czyli kilka lat przed rozpoczęciem wojny trzydziestoletniej. Nie wykluczone, że i w tym przypadku szarfa podkreślała pozycję jaką zajmował ukazany szlachcic. Analizowany materiał źródłowy ukazuje również dekorowanie postaci łańcuchem

⁴²² Żygulski Z. 1982a, s. 216.

⁴²³ Żygulski Z. 1984, s. 143.

⁴²⁴ Żygulski 1972, s. 148.

(nr kat. 2C, 3B, 13A-B, 15, 21, 23-24, 27, 30-31, 33, 36, 50). U Caspara von Wedel do łańcucha doczepiony jest medalion (nr kat. 50). Ponadto wisiory z medalionami występują na źródłach o numerach w katalogu: 3B, 9D, 10D, 18, 22, 29. Nie sposób odczytać co one przedstawiają. Jedynie na płycie nagrobnej z wizerunkiem Paulusa von Damitz (nr kat. 22) rozpoznawalne jest popiersie mężczyzny. Z informacji przekazanej przez Hainhofera wiadomo, że książę Filip II, na znak swojej łaski, darowywał osobom zasłużonym medaliony z wizerunkami Gryfitów⁴²⁵. Jeden z takich medalionów (z wizerunkiem Filipa II i jego żony Zofii), oddany został na portrecie urzędnika Jürgena Valentina Wintera (1578-1623) z 1 ćw. XVII w.⁴²⁶

Spośród nakryć głowy, które oddane zostały wraz ze zbrojami płytowymi, zaobserwowano czepiec (nr kat. 2B-C) oraz kapelusz, który dodatkowo dekorowany jest piórami i klejnotami (nr kat. 3B, 4D, 7). Na dwóch obiektach z wizerunkami Filipa II oddano płaszcz (nr kat. 9A, 9D).

Kryza, która przenikła do Rzeszy z Hiszpani⁴²⁷, widnieje na większości analizowanych przekazów (nr kat. 4A-D, 5, 6A-D, 7, 9F-G, 13A-C, 13E-F, 16A-B, 18, 21-23, 28, 32, 34, 35-36, 38-39, 42-43, 45-46, 48, 50, 53). W 1 poł. XVII w. kryza zaczęła zanikać, a na jej miejscu coraz częściej pojawiał się szeroki wykładany kołnierz, gładki lub dekorowany koronką (nr kat. 9B-E, 12B-G, 12I-K, 12M, 14, 20, 27, 40, 49, 59B). W dwóch przypadkach nie ma pewności co do tego czy autor wizerunku oddał kryzę czy kołnierz (nr kat. 10C-D). Na przekazie ikonograficznym z wizerunkiem Stephana von Dewitz (nr kat. 24), na wzór francuski⁴²⁸ szlachcic szyję ma owiniętą prostokątną i zakończoną koronką chustą. Stylistycznie odpowiada jej wystający spod zarękawia zbroi płytowej, mankiet.

Oznaką godności, która w badanych źródłach występuje często, jest regiment (nr kat. 12G, 12I, 12M, 21, 25, 29, 30, 32, 35, 39, 42, 43, 46, 48, 49). W Europie ta walcowa łaska bez głowicy była atrybutem naczelnego dowództwa⁴²⁹. Ukazani członkowie elity feudalnej księstwa pomorskiego trzymają go w dłoni uniesiony lub wsparty o biodro. Ponadto na wielkiej pieczęci konnej Bogusława X ukazano proporzec przymocowany do drzewca kopii (nr kat. 2A).

4.4. Podsumowanie

⁴²⁵ Hainhofer F. 1834, s. 58.

⁴²⁶ Makala R. 2013a, s. 154-156. Na temat medalów z wizerunkami Gryfitów pisała Genowefa Horoszko (2019).

⁴²⁷ Gutkowska-Rychlewska M. 1968, s. 364-365.

⁴²⁸ Gutkowska-Rychlewska M. 1968, s. 457.

⁴²⁹ Gradowski M., Żygulski Z. 2010, s. 166.

Oddane na analizowanym materiale ikonograficznym dekoracje uzbrojenia zostały oddane wiernie. Zarówno w przypadku zdobień uzbrojenia ochronnego jak i broni białej odnajdują one odbicie w autentycznych zbiorach muzealnych⁴³⁰. Wszelkiego rodzaju motywy i sposoby wykonania zdobień świadczą o tym, że oddane uzbrojenie było luksusowe.

Wśród motywów ornamentalnych i brył geometrycznych zaobserwowano: żłobki (kanelury) i żebra (karbki) w różnych wariantach, dekoracje tzw. dmuchaną i ciętą, motyw sznura, roślinny, kropki, duże zęby (*picadilly*), kula (gałka), spłaszczona kula, ovoid, pół-ovoid, stożek, ścięty stożek, łezka, cylinder i kształt gruszkowaty. W zakresie przedstawień figuralnych i symboli, źródła są znacznie skąpsze. Zidentyfikowano maskaron, symbol Ziemi Świętej i rycerskiego Zakonu Grobu Świętego w Jerozolimie, symbol męczeństwa św. Katarzyny, herby Gryfitów i najprawdopodobniej Saksonii, a także postacie (w tym jedna na koniu). Odnośnie technik wykonania tych zdobień pewność mamy co do trawienia, marszczenia i wytłaczania, trybowania, grawerowania, cyzelowania, materacowania, złocenia i barwienia. Wszystkie wymienione dekoracje uzupełniały elementu stroju cywilnego, jak: nakrycia głowy (czepiec, kapelusz), kryza hiszpańska, wisiory czy szarfy. Dopelnieniem wizerunków były oznaki godności jak regiment.

Dokonując przeglądu kolekcji muzealnych zauważalne jest, że dekoracje uzbrojenia ochronnego i broni białej Gryfitów prezentują wysoki poziom. Na pierwszy plan wysuwają się zdobienia zbroi płytowych. Szczególnie często występują na nich motywy roślinne. Należy jednak odnotować brak egzemplarzy uzbrojenia ochronnego o rozbudowanych programach dekoracyjnych jak zbroja turniejowa ze zbiorów Kunsthistorisches Museum w Wiedniu⁴³¹, czy zbroja legnicka⁴³². Oddane rękojeści broni siecznej i kolnej książąt pomorskich również prezentują wysoki poziom ale brak takich okazów jakie noszono na dworze saskim⁴³³. W przypadku pomorskiego rycerstwa dekoracje uzbrojenia ochronnego i broni białej nie wyróżniają się na tle innych regionów np. Śląska⁴³⁴, czy Nowej Marchii⁴³⁵. Przeważają tłoczenia w postaci motywu sznura a także ornament roślinny. Ewenementem są symbole na naramiennikach Petera von Kameke (nr kat. 30). Należy jednak zaznaczyć, że postać ta była mocno związana z dworem książęcym. Analizowany materiał źródłowy nie oddał żadnych

⁴³⁰ Np. Schöbel J. 1973, s. 31-32, 55, 84, 87, 99, 109; Żygulski Z. 1984, s. 134-135, 141-156, 174-175, 177; Cieśla 2015b, s. 30-36, 40; 2018, s. 20-23; Krause S. 2017, s. 6-21, 47-80; Terjanian P. 2019a, s. 172-175, 240, 248-249; Czyżewski K., Ochęduszek R. 2022, s. 50-130.

⁴³¹ Terjanian P. 2019a, s. 116-119.

⁴³² Cieśla M. 2015b, s. 37-39.

⁴³³ Schöbel J. 1973, s. 92-93, 131, 134.

⁴³⁴ Cieśla M. 2008, s. 75-76.

⁴³⁵ Karp P. 2006, s. 87-99.

inskrypcji, ani nie uchwycił polerowania powierzchni płytowej, co było istotne odnośnie zbroi i hełmów.

ROZDZIAŁ 5

Pochodzenie uzbrojenia elity feudalnej Pomorza XVI i pierwszej połowy XVII wieku

Charakteryzując stan uzbrojenia elity feudalnej Pomorza na podstawie zestawionych źródeł ikonograficznych, rodzi się pytanie: skąd pochodził ukazany oręż? Wytwarzanie tego typu przedmiotów, dla wzmiankowanej grupy społecznej, wymagało odpowiedniego warsztatu i umiejętności, dlatego warto się zastanawiać, kto mógł być jej twórcą. Artyści odzwierciedlający broń w materiale źródłowym nie pozostawili żadnych śladów wskazujących na jej proveniencję, np. sygnatur czy gmerków. W tej sytuacji nie da się udzielić jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o pochodzenie broni używanej przez pomorską elitę feudalną. Należy także wziąć pod uwagę fakt, że Gryfici i inni wysoko urodzeni z ich otoczenia mogli sobie pozwolić na zamówienie uzbrojenia u jego najlepszych wytwórców, np. z południa Niemiec, a uboższa szlachta musiała korzystać z usług mniej prestiżowych lokalnych(?) warsztatów.

5.1. Możliwe sposoby zaopatrywania

Wydaje się, że w przypadku całej elity feudalnej Pomorza nie należy wykluczać zaopatrywania się w tego typu wytwory u lokalnych twórców. Wzmocnieniem tego domysłu jest fakt, że w drugiej połowie XV i pierwszej połowie XVI w. nastąpił rozwój miast zachodniopomorskich jako ośrodków handlu i produkcji rzemieślniczej⁴³⁶. Analizowane uzbrojenie, w przeważającej części, powstawało ze stali. Warunki geologiczne Pomorza nie pozwalały na wydobywanie rudy żelaza, więc pomorscy wytwórcy musieli importować kruszec do produkcji broni. Wśród krajów ościennych spore pokłady rudy żelaza posiadała Polska na terenach Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej i Wyżyny Kieleckiej a także Czechy, Węgry, Austria, Niemcy i Szwecja. Warto w tym miejscu zwrócić szczególną uwagę na Szwecję z której metale importowano do portów pomorskich, zwłaszcza do Szczecina i Kołobrzegu eksportując w zamian głównie zboże i żywność. Metal po wydobyciu sprzedawano właścicielom kuźnic, gdzie dokonywano jego obróbki hutniczej⁴³⁷. Po uformowaniu stali

⁴³⁶ Ziegler J.E. 1897, s. 30-43; Boehmer F. 1904; Lesiński H. 1971, s. 28-38; Wachowiak B. 1976, s. 726; 1985, s. 202; Muszyński A. 1994, s. 135-142; Łukomski G. 1999, s. 110-113; Möller G. 2000, s. 161-174; Turek-Kwiatkowska L. 2005, s. 84-87; Gaziński R. 2010, s. 116-135; 2013, s. 81-120; 2016, s. 148, 156; 2024, s. 230; Gralak J. 2010, s. 37-49. Oprócz źródeł archiwalnych o rozwoju tym świadczą zachowane lub pozyskane podczas badań archeologicznych, zabytki, Buczek R. 1960, s. 419-453; Majewski M. 2005a, s. 49-53; 2008, s. 91-105; 2015, s. 9.

⁴³⁷ Już w średniowieczu na terenie sąsiedniej Nowej Marchii, nad Drawą czynna była huta żelaza, należąca do Wedlów z Polczyna, Brzustowicz G.J. 2004, s. 188.

w sztaby, szyny lub pręty materiał sprzedawano do dalszej obróbki, np. kowalom⁴³⁸. W omawianym okresie historycznym dużym ośrodkiem tranzytowym stali, żelaza i metali kolorowych na Pomorzu był Szczecin. Materiał ten trafiał tu zarówno drogą wodną, jak i lądową⁴³⁹. Natomiast w materiały organiczne takie jak drewno, niezbędne do produkcji broni drzewcowej i obuchowej, czy skóry, z których wytwarzano oporządzenie jeździeckie i niektóre elementy uzbrojenia, rodzimy pomorski rynek zapewne był bardziej samowystarczalny.

Z wytwarzaniem uzbrojenia związani byli rzemieślnicy różnych profesji. W proces tworzenia uzbrojenia ochronnego i zaczepnego angażowali się płatnerze (w tym kirysnicy, wytwarzający jedynie osłaniające tułów kirysy, co było częste w czasach redukcji zbroi płytowej), pancernicy, tarczownicy, mieczownicy, nożownicy, pochwiarze, kowale, stolarze (może snycerze), ślusarze a nawet złotnicy. W przypadku produkcji oporządzenia jeździeckiego do powyższego zestawienia należy dołączyć siodlarzy, rymarzy, uździenników, ostrożników, strzemienników i wędzidlarzy⁴⁴⁰. Wiele cechów, skupiających rzemieślników o takich profesjach, działało w księstwach pomorskich⁴⁴¹, np. w zbiorach Archiwum Państwowego w Szczecinie zachowały się dwa odciski pieczęci tzw. kowali zbrojowników z XVII w. - jeden z Darłowa, drugi z Goleniowa⁴⁴². W Szczecinie płatnerzy wymienia się w księdze przyjęć do prawa miejskiego w latach 1478-1560 oraz we wstępie do przywileju potwierdzonego w 1552 r., natomiast w cechu kowali występowali produkujący rękojeści do mieczy i rapierów⁴⁴³. Wytwórców ostróg oraz broni odnotowano w 1613 r. w Szczecinku⁴⁴⁴, a w 1626 r. w Kamieniu Pomorskim wytwórców noży⁴⁴⁵. W tego typu warsztatach mogło powstawać uzbrojenie dla rycerstwa, np. kowale z Koszalina głównie wytwarzali wyroby na potrzeby rynku lokalnego⁴⁴⁶, a wśród zamawiających mogła znajdować się okoliczna szlachta. Z uwagi na zawartość, analizowanego materiału źródłowego, można rozważać na ile pomorscy płatnerze mogli zadowolić pomorską elitę feudalną, gdyż wytworzenie pełnej zbroi płytowej wymagało dużego kunsztu. Dla przykładu, ani w średniowieczu, ani w XVI w. płatnerze działający w miastach polskich nie stworzyli samodzielnej organizacji cechowej. Natomiast w Krakowie, mimo działalności rzemieślników rodzimych i napływowych, wyjątkowo wyszukane zamówienia

⁴³⁸ Bołdyrew A. 2005, s. 14-23; Szymczak J. 2003a, s. 132; 2003b, s. 227.

⁴³⁹ Wachowiak B. 1985, s. 220-221.

⁴⁴⁰ Swaryczewski A. 1987, s. 10-16; Bołdyrew A. 2005, s. 41-65, 93-105, 142-164.

⁴⁴¹ Wachowiak B. 1976, s. 733.

⁴⁴² Pawłowska A. 2019, s. 226, 228.

⁴⁴³ Wachowiak B. 1985, s. 211, 291.

⁴⁴⁴ Gaziński R. 2010, s. 126, 128.

⁴⁴⁵ Gaziński R. 2024, s. 230.

⁴⁴⁶ Gaziński R. 2016, s. 153-154.

realizowane były w warsztatach niemieckich⁴⁴⁷. Podobne pytanie należy również zadać odnośnie uzbrojenia zaczepnego, szczególnie rapierów noszonych do stroju cywilnego. Być może luki w produkcji uzbrojenia dla elit zapelniali tzw. wolni mistrzowie, czyli wytwórcy działający poza obrębem organizacji cechowych. Wystawcami koncesji dla nich byli książęta pomorscy i w wielu przypadkach rzemieślnicy ci pracowali dla zaspokojenia potrzeb dworu. Tym bardziej wydaje się być prawdopodobnym, że wolni mistrzowie realizowali zamówienia na produkty nie wytwarzane przez rzemiosło cechowe⁴⁴⁸.

Nie wolno zapominać o tym, że członkowie pomorskich elit wchodzili w posiadanie broni dzięki otrzymaniu jej w formie daru. Była to broń luksusowa przekazywana z okazji jakichś szczególnych wydarzeń. Najśłynniejszą bronią na dworze Gryfitów, był miecz Bogusława X, wykonany w pracowni Angelino di Domenico de Sutri, подарowany przez papieża Aleksandra VI Borgię w 1497 r.⁴⁴⁹ Z myślą o Jerzym I, na zamówienie Albrechta Hohenzollerna, w 1518 r., w warsztacie Kolmana Helmschmida powstała zbroja gładka⁴⁵⁰. Obok tych przedmiotów można wymienić rapier Franciszka I (najprawdopodobniej był to dar od książąt saskich, Chrystiana II lub Jana Jerzego I) (nr kat. 10B). Broń zaliczała się ekskluzywnych, pochodziła zapewne spoza księstwa pomorskiego i powstała w najlepszych pracowniach europejskich. Gryfici mogli posiadać wiele egzemplarzy broni ekskluzywnej, pozyskanej w ten sposób. Nie należy wykluczać, że pomorskie rody szlacheckie również powiększały swój arsenał poprzez otrzymywanie broni wykonanej poza Pomorzem.

Kolejnym sposobem pozyskania broni przez członków pomorskiej elity mogło być zdobycie jej w walce. Łupem wojennym najprawdopodobniej było uzbrojenie tureckie ze zbiorów Jana Fryderyka: dwa buzdycany i tarcza⁴⁵¹. Przedmioty te książę mógł zdobyć podczas swojej służby u cesarza Maksymiliana II (1527-1576, król Niemiec i Czech od 1562, król Węgier i Chorwacji od 1563, cesarz rzymski i arcyksiążę Austrii od 1564) w latach 1565-1566. Gryfita, jako chorąży przyboczny oddziału cesarskiego, wziął udział w II wojnie austriacko-tureckiej (1566-1568) na Węgrzech⁴⁵².

5.2. Konstrukcja uzbrojenia jako proveniencja pochodzenia

⁴⁴⁷ Bóldyrew A. 2005, s. 98.

⁴⁴⁸ Wachowiak B. 1985, s. 278. Organizacje cechowe sprzeciwiały się działalności wolnych mistrzów. Przykładowo w 1603 r., na mocy przywileju wydanego przez księcia Barnima X, w Gryficach pojawił się mistrz kowalski Hans Müller. Bezskutecznie protestowali przeciw temu miejscowi kowale cechowi, Gaziński R. 2013, s. 98.

⁴⁴⁹ Rymar E. 2004b, s. 164-166.

⁴⁵⁰ Gamber O. 1975, s. 9; Cieśla M. 2015b, s. 13.

⁴⁵¹ Inwentarz 2022, s. 63, 68, 144, 150.

⁴⁵² Mueller J. 1892, s. 49-200.

Pomocą w odpowiedzi na pytanie o pochodzenie odzwierciedlonego w materiale źródłowym uzbrojenia mogłyby być autentyczne egzemplarze, należące niegdyś do elity feudalnej księstwa pomorskiego, jednak zachowały się one w śladowych ilościach i złym stanie. Przykładem jest fragment rękojeści sztyletu z sarkofagu Filipa II. Barbara Januszkiewicz wysunęła wniosek, że broń powstała w warsztacie Daniela Sadlera z Drezna, na co miały wskazywać analogiczne dekoracje broni wytworzonej przez tego rzemieślnika⁴⁵³. Podpierając się zaawansowanym stopniem zniszczenia tego zabytku wniosek ten poddała w wątpliwość Justyna Bądkowska sugerując, że może to być wyrób miejscowego, pomorskiego rzemieślnika⁴⁵⁴. Powiększenie tak rozumianej bazy źródłowej umożliwiłaby wnikliwa kwerenda w muzeach Polski, Niemiec, Danii i Szwecji, gdzie mogą znajdować się rozproszone pomorskie zbiory. Dla muzealnictwa pomorskiego destrukcyjny był zwłaszcza rok 1945. Szacuje się, że na skutek wywiezienia części zbiorów i dokumentacji przez Niemców oraz zniszczeń i szabrownictwa, kolekcje zostały uszczuplone o około 80%⁴⁵⁵. Fundamentalne w tym przypadku jest ustalenie pochodzenia pozostałych na Pomorzu zbiorów, np. na podstawie ksiąg inwentarzowych i innej dokumentacji muzealnej. W pomorskich muzeach znajdujących się obecnie na terenie Polski zadanie to jest utrudnione, ponieważ po, zakończeniu II wojny światowej nowopowstałe muzea te doposażano eksponatami pochodzącymi spoza Pomorza, co może doprowadzić do błędnego doboru badanych obiektów. Pomocą mogą być tu wszelkie materiały mówiące o kolekcjach muzealnych, rozproszonych po II wojnie światowej⁴⁵⁶. Dobrym przykładem jest Archiwum Fotograficzne Muzeum Narodowego w Szczecinie⁴⁵⁷. Niestety, nie wiadomo jakie kolekcje dawnej broni były w zbiorach prywatnych. Niewiele mówią o tym zachowane akta rodowo-majątkowe i spuścizny⁴⁵⁸.

Kluczowe w ustaleniu miejsca produkcji odnalezionej pomorskiej broni powinny być monogramy lub gmerki wytwórców⁴⁵⁹. Uzupełnieniem tych informacji są prawdopodobnie źródła archiwalne dotyczące zamówień składanych przez pomorskich książąt i szlachtę, np. w *Inwentarzu spuścizny księcia Jana Fryderyka* zawarto informację o posiadaniu przez tego Gryfitę dwóch augsburskich kirysów (*Augspurger Kurisch*)⁴⁶⁰.

⁴⁵³ Januszkiewicz B. 1995, s. 78.

⁴⁵⁴ Makąła R. 2013a, s. 240-241.

⁴⁵⁵ Skrzypek I. 2024, s. 456.

⁴⁵⁶ Turek-Kwiatkowska L. 1994; Kochanowska J. 1999; Skrzypek I. 2024.

⁴⁵⁷ Janowski A. 2020.

⁴⁵⁸ Spisy wzmiankowanych źródeł w: Gaziński R., Gut P., Szukała M. 2002, s. 452-483; Pawlik R. 2024.

⁴⁵⁹ Pomocna w tym jest litera, w której autorzy odczytali inskrypcje lub zidentyfikowali i zestawili symbole producentów uzbrojenia, np.: Marek L. 2014; Brenker F. 2023.

⁴⁶⁰ Inwentarz 2022, s. 86, 173

Poszlaką pochodzenia uzbrojenia może być jej konstrukcja. Przykładem są zbroje z napierśnikiem bombiastym. Według Clauda Blaira tego typu gładkie pancerze cieszyły się sporą popularnością poza Niemcami⁴⁶¹. Może to świadczyć o tym, że zbroje maksymiliańskie, w których została ukazana pomorska elita (nr kat. 1, 3B, 51-52), zostały wykonane w warsztatach niemieckich. W przypadku zbroi Filipa I (nr kat. 3B) potwierdzeniem tego jest chroniący genitalia saczek, którego forma prezentuje styl niemiecki⁴⁶².

Studiując dekoracje uzbrojenia oddanego w przekazach ikonograficznych można doszukiwać się analogii w zdobieniach autentycznych zabytków, co może doprowadzić do ich identyfikacji, przypisania dawnej przynależności i pochodzenia. Do II wojny światowej, w kaplicy zamkowej w Szczecinie, znajdowało się drewniane epitafium Bogusława X z ok. 1550 r. (nr kat. 2B)⁴⁶³. Janina Kochanowska przypisuje autorstwo tego epitafium Hansowi Peisserowi (inne wersje nazwiska: Peysser, Beitzer, Beisser) z Gdańska⁴⁶⁴. Rzeźbiarz ten specjalizował się w dekoracjach najczęściej umieszczanych na fryzach i stropach. Jego wytwory osiągały wysoki poziom w zakresie detali snycerskich⁴⁶⁵.

Na epitafium Bogusław X ukazany został w towarzystwie rodziny, klęczący pod krzyżem z modlitewnie złożonymi rękoma, ubrany w zbroję płytową. Na zwieńczeniu rzeźby znajdował się hełm. Przedstawione uzbrojenie ochronne pokrywały charakterystyczne zdobienia. Ochrony rąk pokryte są wypukłymi wałkami z imitacją cięcia (dekoracją tzw. dmuchaną i ciętą). Na napierśniku oddano pionowe pasy, które połączone są zygzakami. Poziome pasy zauważalne są również na wystającym spod spódniczki fartuchu i taszkach. Dzięki zachowanej fotografii zaginionego epitafium wiadomo, że wyrzeźbiony na zwieńczeniu hełm również posiadał pas, który szedł wzdłuż dzwonu. Detale te były pewnego rodzaju programem dekoracji i nadawały stylistyczną całość całemu oddanemu kompletowi uzbrojenia ochronnego.

Podczas analizy zachowanych obiektów płatnerstwa europejskiego, uwagę przykuwa datowana na ok. 1515 r. zbroja kostiumowa ze zbiorów Deutsche Historisches Museum (nr inw. W 2327) (il. 13), której wykonanie przypisuje się warsztatom południowoniemieckim (należy nadmienić, że ochrony nóg tej zbroi pochodzą z innego zestawu, co wyłącza je z analizy)⁴⁶⁶.

⁴⁶¹ Blair C. 1958, s. 115.

⁴⁶² Viallon M. 2022, s. 79.

⁴⁶³ Makąła R. 2013b, s. 19.

⁴⁶⁴ Według Janiny Kochanowskiej artysta wykonał również ołtarz i ambonę, zlokalizowane obecnie w kościele filialnym pw. św. Marii Magdaleny w Sownie (gm. Stargard, pow. stargardzki). Badaczka wszystkie dzieła łączy z fundacją Barnima XI (IX) (Kochanowska J. 1995, s. 129-139; 1996, s. 110-113; 2000, s. 111-115). Hipotezę o fundacji wszystkich obiektów przez tego Gryfitę wysunął też Hellmuth Bethe (1937b, s. 110-113).

⁴⁶⁵ Kochanowska J. 1996, s. 108-112.

⁴⁶⁶ Atzbach R., Lüken S., Ottomeyhem H. 2010, s. 131, 133; Cieśla M. 2015a, s. 38.

W ostatnim czasie Andrzej Puławski zwrócił uwagę na identyczne dekoracje tej zbroi z tą, która została oddana na epitafrum Bogusława X⁴⁶⁷. Napierśnik oryginalnej zbroi, również, pokryty jest poziomymi żłobkami imitującymi cięcia, połączonymi ze sobą zygzakami. Uzbrojenie z kolekcji berlińskiej także pokrywają pasy w kolorze złota, biegnące wzdłuż horyzontalnych żłobków. Taki motyw widoczny jest też na ochronie rąk, folgowany fartuch i taszki. Analogią pomiędzy oryginalnym uzbrojeniem a przekazem ikonograficznym jest również dekoracja tzw. dmuchana i cięta, pokrywająca ochrony rąk.

Podobieństw można się także doszukać w konstrukcji autentycznego hełmu i tego przedstawionego w zwieńczeniu epitafrum Gryfity. Identyczne są: zasłony typu „wróbli dziób” i dzwon, który dekorują rzędy żłobków, idące równolegle do niskiego grzebienia. Hełm ze zbiorów Deutsche Historisches Museum również zdobiony jest złotymi pasami, które na zasłonie przebiegają poziomo pod otworami oddechowymi, zaś na dzwonie – pomiędzy żłobkami.

Oprócz licznych analogii pomiędzy oryginalnym uzbrojeniem a tym, którego wyrzeźbienie przypisuje się Hansowi Peisserowi, występują różnice. Na odwzorowanym napierśniku Gryfity brakuje haka do podtrzymywania kopii. Rzeźbiarz na napierśnikach oddał skrzydła płotu, a poniżej pasa kanelowaną spódniczkę, których brakuje zbroi przechowywanej w Berlinie.

Powyższe analogie można poprzeć faktami historycznymi. W 1617 r. na dwór książąt pomorskich przybył augsburski kupiec, bankier, dyplomata i kolekcjoner Filip Hainhofer, który swoją podróż do Frankonii, Saksonii, Marchii Brandenburskiej i na Pomorze opisał w dzienniku podróży. Pod datą 25 sierpnia tego roku odnotował przechowywanie pięciu zbroi w kaplicy na Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie. Uzbrojenie miało być zawieszone wraz z chorągwiami na filarach przy krypcie z pochówkami zmarłych Gryfitów. Jedną ze zbroi zwieszono dla Bogusława X oraz jego synów: Jerzego I i Barnima XI (IX). Pozostałe cztery umieszczono kolejno dla Jana Fryderyka, Barnima XII (X), Kazimierza IX (VII) i Bogusława XIII⁴⁶⁸. Uzbrojenie było częścią pomnika rodowego książąt pomorskich, jakim była zamkowa

⁴⁶⁷ Puławski A. 2019, s. 419-420; 2021b, s. 549-550.

⁴⁶⁸ Hainhofer F. 1834, s. 19. O umieszczeniu zbroi Gryfitów przy ich kryptach wspominał również Thomas Kantzow (Kantzow T. 2005, s. 174) i Paul Friedeborn (Friedeborn P. 2022b, s. 191). Do incydentu z użyciem uzbrojenia ochronnego doszło w 1464 r. podczas pogrzebu Ottona III (1444-1464, od 1451 książę szczeciński). Burmistrz Szczecina Albrecht Glinde (?-1474/84) miał wówczas rzucić do grobu tarczę i hełm księcia, co miało symbolizować wygaśnięcie szczecińskiej linii Gryfitów. Spotkało się to ze sprzeciwem. Uzbrojenie zostało wyciągnięte z grobu przez Franza von Eickstedt, następnie zdecydowano, że zostanie ono przekazane kuzynom Ottona - Erykowi II (1418/25-1474, od 1457 książę wołoski, od 1459 książę słupski, od 1464 książę szczeciński) i Wacławowi X (ok. 1435-1478, od 1457 książę bardowski i rugijski, od 1474 książę wołoski). Gryfici ci, na mocy układu o podziale Pomorza z 1295 r. byli uznawani za spadkobierców Ottona w zakresie dziedziczenia księstwa szczecińskiego. Inaczej chciano w Marchii Brandenburskiej, gdzie uważano, że na mocy układu z 1338

kaplica⁴⁶⁹. Niestety Hainhofer ograniczył się jedynie do jego odnotowania. Brak także jakiegokolwiek ikonografii, która przedstawiałaby wzmiankowane zbroje⁴⁷⁰.

W niniejszych dociekaniach należy zwrócić uwagę na to, że Hainhofer w swoim dzienniku zbroję określił jako *Kürass* czyli *Küriss*⁴⁷¹. Słowo to pochodzi od włoskiego *Corazza* i oznacza pełną zbroję jeździecką, która służyła jako osłona rycerza walczącego konno długą kopią⁴⁷². Wygląd takiej zbroi dokumentuje szkicownik dekoracji zbroi Jörga Sorga⁴⁷³.

Niestety los zbroi z dawnej kaplicy zamkowej w Szczecinie nie jest do końca znany. Po wymarciu Gryfitów i podziale Pomorza pomiędzy Szwecję i Brandenburgię, nadal znajdowały się one nad pochówkami książąt⁴⁷⁴. Dopiero w 1731 r. król pruski Fryderyk Wilhelm I (1688-1740, od 1713 król w Prusach) wywiózł zbroje, jako trofea wojenne, do zbrojowni w Berlinie⁴⁷⁵. Według Hellmutha Bethe syn króla, Fryderyk II (1712-1786, od 1740 król Prus), sprzedał zbroje w Londynie⁴⁷⁶. Obecnie nie wiadomo, gdzie się one znajdują.

Mimo informacji opublikowanej przez Bethę powyższe fakty dowodzą szczecińskiej proveniencji berlińskich zbiorów. Zbroja znajdująca się w zasobie Deutsche Historisches Museum najprawdopodobniej była tą, która niegdyś wisiała nad kryptami Bogusława X, Jerzego I i Barnima XI (IX). Analogie pomiędzy autentyczną zbroją, a tą oddaną na epitafium dowodzą, że Hans Peisser przebywając na dworze książąt pomorskich i rzeźbiąc wizerunek Bogusława X, odwzorował właśnie ją. Wątpliwości z tym związane, jak różnice w wyposażeniu zbroi i sprzedaż uzbrojenia Gryfitów w Londynie, nie przysłaniają tej hipotezy. Brak haka do podtrzymywania kopii na epitafium może wynikać z uproszczeń, jakie zastosował autor

r. w przypadku wygaśnięcia szczecińskiej linii Gryfitów dzielnica ta ma przejść pod władanie Brandenburczyków, Friedeborn P. 2022a, s. 147; Rymar E. 2012, s. 72.

⁴⁶⁹ Ekspozowanie uzbrojenia jako wota patronów kościoła było powszechnym zwyczajem, np. na terenie Nowej Marchii, na wieży kościoła w Ziemomyślu, znajdowała się zbroja i broń Hansa von Blanckensee, a w kościele w Reczu przechowywano miecz, zbroje i ostrogi Wedlów, Brzustowicz G.J. 2004, s. 182. Oprócz wymienionego wyżej uzbrojenia Gryfitów, przykładem z terenu księstwa pomorskiego są dwie zbroje płytowe, przechowywane niegdyś w kościele Mariackim w Słupsku. Jedna z nich miała należeć do Rüdigera von Massow a druga do jednego z członków rodziny von Puttkamer (?-1641) (Do przebudowy kościoła w latach 1850-1860 zbroje przechowywane były w starej zakrystii, następnie uzbrojenie umieszczono na nowych konsolach, na zachodniej ścianie kościoła. Zbroję należącą do Rüdigera von Massow w 1860 r. chciał zakupić major von Massow z Obłęża, jednak nie wyraził na to zgody proboszcz kościoła i magistrat, Bartholdy W. 1910, s. 496).

⁴⁷⁰ Puławski A. 2017, s. 78.

⁴⁷¹ Hainhofer F. 1834, s. 19.

⁴⁷² Cieśla 2015b, s. 14.

⁴⁷³ Stuttgarter (Szkicownik w swoich badaniach wykorzystał Pierre Terjanian: 2012; 2014). *Küriss* na prawej stronie miał umieszczony hak do podtrzymywania kopii (*Rüstthaken*). Prawy naramiennik był szeroko wcięty, co było spowodowane grubością kopii. Zbroję wzmacniano dodatkowymi elementami: napierśnikiem wierzchnim zakładanym na lewy naramiennik, wzmocnieniem ze skrzydłem oporowym oraz mniejszym na prawym, wzmocnieniami na nałokietniki (mniejszy na prawym), lewą rękawicą pięściową oraz montowanym na hełmie wzmocnieniem czoła, Cieśla 2015b, s. 14.

⁴⁷⁴ Puławski A. 2017, s. 78.

⁴⁷⁵ Album pommerscher 1899, s. 28; Kochanowska J. 1992a, s. 227.

⁴⁷⁶ Bethe H. 1961, s. 159; Makala R. 2013b, s. 41, przyp. 73.

wizerunku, natomiast skrzydła płotu i kanelowana spódniczka na płaskorzeźbie mogą świadczyć o posiadaniu przez Bogusława X garnituru zbroi. W czasie, gdy artysta korzystał z autentycznej zbroi jako wzoru, uzbrojenie było kompletne. Do dzisiaj elementy te najprawdopodobniej się nie zachowały⁴⁷⁷. Najwyraźniej Fryderyk II nie sprzedał wszystkich pamiątek po Gryfitach.

Omawiany przypadek identyfikacji jest również poszlaką w kwestii ustalenia przynależności zabytku oraz okoliczności jego powstania. W zbroi oddano Bogusława X, co pozwala sądzić, że omawiane uzbrojenie należało do niego. Warto jednak pamiętać, że w przeszłości portretowano również określone osoby w zbrojach należących do kogoś innego. Przykładem jest zbroja młodzieńcza Zygmunta Augusta, w której malarz Stefan Dorfmeister (1729-1797) sportretował Ludwika II Jęgiellończyka (1506-1526, od 1508 król Węgier i Chorwacji (samodzielnie od 1516), od 1509 król Czech)⁴⁷⁸.

Jak wyżej zostało odnotowane, zbroja ta datowana jest na ok. 1515 r.⁴⁷⁹, kiedy Bogusław X miał ok. 61 lat. Mimo wieku władcy nie należy wykluczać fakty, że mógł sobie wtedy takową sprawić (lub otrzymać w darze). W renesansie zbroje miały istotne znaczenie dla osób wysoko urodzonych, nawet w podeszłym wieku⁴⁸⁰. Wymiary zbroi, które wynoszą: 178 x 100 x 46 cm.⁴⁸¹ zdają się wykluczać możliwość noszenia jej przez Bogusława X będącego mężem roslým⁴⁸². Należy jednak pamiętać, że ochrony nóg zbroi pochodzą z innego kompletu, co może wprowadzić badaczy w błąd. Mało prawdopodobnym faktem jest, by uzbrojenie należało do Barnima XI (IX), ponieważ książę ten (urodzony w 1501 r.), ok. 1515 r. najpewniej jeszcze nie osiągnął rozmiarów dorosłego mężczyzny. W orbicie dociekań pozostaje jeszcze Jerzy I (urodzony w 1493 r.), który w czasie powstania uzbrojenia był w pełni dorosłym mężczyzną. Za przynależnością zbroi do tego księcia może przemawiać brak jakiegokolwiek (oprócz brązowych rękawic turniejowych czy taśmy z pereł do owinięcia hełmu turniejowego) w *Inwentarzu spuścizny księcia Bogusława X*⁴⁸³.

W niniejszych dociekaniach należy zwrócić uwagę, że w 1513 r. odbył się ślub Jerzego I z Amelią reńską. Wydarzenie to było niezwykle istotne dla Gryfitów i uczestniczyło w nim

⁴⁷⁷ Puławski A. 2019, s. 419-420; 2021b, s. 550.

⁴⁷⁸ Powstanie portretu (Kanizsai Dorottya Muzeum w Mohaczu, nr inw. 70.1.21), mogło mieć decydujące znaczenie w powstaniu błędnej hipotezy o posiadaniu zbroi przez Ludwika II, Czyżewski K.J. 2022, s. 36-37.

⁴⁷⁹ Atzbach R., Lüken S., Ottomeyhem H. 2010, s. 131.

⁴⁸⁰ Capwell T. 2022, s. 117-118.

⁴⁸¹ Atzbach R., Lüken S., Ottomeyhem H. 2010, s. 131.

⁴⁸² Rymar E. 2003, s. 24-24, przyp. 45. O wysokim wzroście Bogusława X i jego potomków: Kantzow T. 2005, s. 63-64; Friedeborn P. 2022a, s. 189.

⁴⁸³ Inwentarz 2023, s. 104.

wielu gości z Europy⁴⁸⁴. Podczas uroczystości miały miejsce ceremonie, podczas których używano zbroi płytowych. Do pierwszego doszło 12 czerwca, kiedy przed Szczecinem nastąpiło powitanie gości z Rzeszy wraz z narzeczoną. Uczestniczyli w nim Bogusław X i Jerzy I. Książęta wybrali się na to spotkanie konno, a asystowało im ok. 180 innych jeźdźców w zbrojach z narzuconymi brązowymi okryciami. Natomiast dnia następnego, podczas wesela, odbył się turniej rycerski z udziałem Bogusława X i Jerzego I⁴⁸⁵. Bardzo prawdopodobne, że w ramach przygotowań do ceremonii zaślubin obaj Gryfici sprawili sobie nowe zbroje. Niemieccy bronioznawcy datują zbroję z kolekcji berlińskiej na ok. 1515 r.⁴⁸⁶ Równie dobrze mogła ona powstać w 1513 r. w związku z przygotowaniem do ślubu Jerzego I.

5.3. Podsumowanie

Ukazane w materiale źródłowym uzbrojenie elity feudalnej księstwa pomorskiego XVI i pierwszej połowy XVII w. wpisuje się w szerszy kontekst kulturowy Europy Zachodniej. Potwierdzeniem są szczątkowe informacje o powstaniu oręża na terenie Rzeszy. Poszlaką do ustalenia pochodzenia, oddanego na przekazach ikonograficznych uzbrojenia może być styl jego wykonania, jak np. dekoracje zbroi z epitafium Bogusława X (nr kat. 2B).

Skąpe informacje na temat rzemieślników pomorskich, parających się wytwarzaniem omawianej broni, utrudniają wysunięcie głębszych wniosków na temat skali zaopatrywania się w nią przez elity państwa Gryfitów u wytwórców rodzimych. Logiczne jest, że tylko członkowie najzamożniejszych rodów mogli pozwolić sobie na realizację zamówień u uznanych rzemieślników spoza księstwa pomorskiego. Inną kwestią jest, czy Gryfici i inni wysoko urodzeni, korzystali z usług rzemieślników miejskich, czy kontraktowali ich na własne potrzeby przy swoim zamku. Niewykluczone jest, że przykładowy płatnerz pracujący dla książąt pomorskich przyjmował zlecenia od szlachty z dworu książęcego. Byłaby to analogia do artystów takich jak Martin Redtel, który jako nadworny malarz Filipa II w 1607 r. wykonał ołtarz boczny do kościoła w Krępcowie na zlecenie marszałka Caspara von Wedel⁴⁸⁷. Przypadek ten nie był odosobniony, co świadczyło o wpływie dworu książęcego na sztukę Pomorza⁴⁸⁸. Takie tendencje mogły również zaistnieć w zakresie uzbrojenia. Proces ten prawdopodobnie pomagał w utrzymaniu rzemieślników parających się produkcją oręża. Niewykluczone

⁴⁸⁴ Friedeborn P. 2022a, s. 178; Rymar E. 2005, s. 429-430.

⁴⁸⁵ Biskup M., Janosz-Biskupowa I. 1977, s. 245-247.

⁴⁸⁶ Atzbach R., Lüken S., Ottomeyhem H. 2010, s. 131.

⁴⁸⁷ Kochanowska J. 1996, s. 117; Majewski M. 2010a, s. 380.

⁴⁸⁸ Bądkowska J. 2013, s. 51.

również, że książęta obdarowywali bronią swoich wasali, tak jak oni otrzymywali broń od innych feudałów.

Zagadnienie pochodzenia uzbrojenia pomorskiej elity feudalnej wymaga dalszych gruntownych badań. Przez różnorodność źródeł oraz ich ubóstwo analiza ta powinna charakteryzować się interdyscyplinarnością.

ZAKOŃCZENIE

Dotychczasowe studia nad kulturą materialną elity feudalnej Pomorza nie poświęcają zbyt dużej uwagi uzbrojeniu. Powodem jest ubóstwo zachowanych zabytków tej kategorii. Sytuacja ta zmusza do sięgnięcia po inne źródła, które pozwolą chociażby na częściowe odtworzenie arsenału możliwych dawnego władztwa książąt pomorskich.

Na badanym obszarze w XVI i pierwszej połowie XVII w. oprócz dynastii Gryfitów żyły inne rody, który należały do tzw. szlachty zamkowej. Część z nich była powiązana z dworami panujących, skąd pełnymi garściami czerpała wzorce stylu życia. Uzbrojenie pełniło istotną rolę w życiu tych ludzi, gdyż, oprócz zastosowania bojowego, posiadało rozbudowaną symbolikę. W parze z tym szedł prestiż świadczący o zamożności.

Oprócz Gryfitów analizowane źródła ikonograficzne ukazują przedstawicieli takich rodów pomorskich jak: von Behr, von Berglase, von Boen, von Borcke, von Budde, von Damitz, von Dewitz, von Eberstein, von Eickstedt, von Flemming, von Kameke, von Küssow, von Maltzahn, von Manteuffel, von Neuenkirchen, von der Osten, von Owstin, von Putbus, Rabach, von Riebe, von Schöning, von Schwerin, von Tribses, von Wedel, von Wolde, von Wopersnow czy von Zitzewitz. Do wspomnianej elity dołączono także przedstawicieli dowództwa armii szwedzkiej, rezydującej na Pomorzu podczas wojny trzydziestoletniej: Bohma i Duvalla. Zestawienie uzupełniają cztery wizerunki osób niezidentyfikowanych. W sumie przeanalizowano uzbrojenie indywidualne pięćdziesięciu ośmiu lub pięćdziesięciu dziewięciu postaci, żyjących na terenie Pomorza w okresie ok. 150 lat. Pozwala to na wysunięcie odpowiednich wniosków.

Elita feudalna Pomorza XVI i pierwszej połowy XVII w. używała uzbrojenia typologicznie nieróżniącego się od tego z arsenałów wysoko urodzonych Europy Zachodniej. W zakresie uzbrojenia ochronnego odnotowano tu zbroje z napierśnikiem bombiastym (kolistym), z tapulem, gęsim brzuchem oraz mniej wypukłym, a bardziej czworobocznym. Wszystkie typy zostały udokumentowane na satysfakcjonującym poziomie dla badacza uzbrojenia historycznego. Ukazane zbroje konstrukcyjnie odpowiadają zabytkom ze zbiorów muzealnych. W większości były to egzemplarze luksusowe, odpowiadające statusowi społecznemu ich właścicieli. Spośród hełmów odnotowano hełm zamknięty, armet i szturmak. Wszystkie z nich stanowiły uzupełnienie zbroi płytowych. Hełmy zamknięte posiadają najczęściej zasłony w typach: „kowalski miech” i „wróbli dziób”. Natrafiono również na garnitury zbroi, co zdradza upodobania Pomorzan do używania uzbrojenia ochronnego.

Zbrojom towarzyszą elementy stroju jak kapelusze, kryzy, szarfy czy medaliony zawieszone na łańcuchu.

W materiale źródłowym zaobserwowano następujące uzbrojenie zaczepne: miecz długi, koncerz, miecz kawaleryjski, rapier, pugińał, sztylet lewak, maczuga rycerska, młot rycerski i kopie turniejowe, w tym z grotem koroniastym. Na analizowanym uzbrojeniu znalazły się rozmaite dekoracje wykonane w różnych technikach. Broń ta została zdecydowanie gorzej zaprezentowana na rzeźbach i płaskorzeźbach, w przeciwieństwie do obrazów. Autorzy portretów książąt pomorskich poświęcili sporo uwagi rękojeściom broni Gryfitów, co pozwoliło na ich szczegółową analizę. Uzbrojenie zaczepne członków pomorskiej rodziny książęcej należała do egzemplarzy luksusowych. Rękojeści i pochwy rapierów oraz sztyletów – lewaków, a także mocujące je poudenty stanowiły całość wraz z szykownymi strojami swoich właścicieli.

Pod kątem symboliki szczególne znaczenie miał młot rycerski z rozdwojonym dziobem. Na Pomorzu, lub tylko w księstwie wołogoskim broń ta była atrybutem najwyższej władzy wojskowej, podobnie jak w Polsce buława hetmańska⁴⁸⁹. W świetle źródeł dzierżył ją książę Ernest Ludwik (nr kat. 6A) i marszałek Jacob von Küssow (nr kat. 31). Inną oznaką wysokiego urzędu był regiment spotykany w analizowanych przekazach znacznie częściej.

Ukazane w analizowanej ikonografii ornamenty dekorujące uzbrojenie to najczęściej pasy z dekoracją roślinną, ornament sznurowy, kropki, duże zęby, żłobki (kanelury) i żebra (karbki) w różnych wariantach i najbardziej upodabniająca zbroję do stroju tzw. dmuchana i cięta. Spośród figur geometrycznych, które dotyczą uzbrojenia zaczepnego są to: kula (gałka), spłaszczona kula, ovoid, pół-ovoid, stożek, ścięty stożek, łezka, cylinder i kształt gruszkowaty. Najrzadsze spośród dekoracji są symbole, herby i przedstawienia figuralne. Do pierwszej grupy należą: symbol Ziemi Świętej i rycerskiego Zakonu Grobu Świętego w Jerozolimie oraz symbol męczeństwa św. Katarzyny na naramiennikach zbroi Petera von Kameke (nr kat. 30). Są one wyrazem religijności tego szlachcica. Herby zaobserwowano na głowicy rękojeści rapiera księcia Franciszka I (nr kat. 10B) i bandolierze Jerzego II (III) (nr kat. 11). Przedstawienia figuralne, nie zawsze rozpoznawalne, znajdują się na obiektach o numerach w katalogu: 4A, 10E, 13D i najprawdopodobniej 9A.

W zakresie innowacji, bądź zapóźnienia, stwierdzono, że Gryfici używali uzbrojenia o standardzie odpowiadającym książętom innych państw. Podobne uzbrojenie posiadał np. Albrecht Hohenzollern⁴⁹⁰. Zaobserwowano również innowację jak na płycie fundacyjnej

⁴⁸⁹ Gradowski M., Żygulski Z. 2010, s. 61.

⁴⁹⁰ Cieśla M. 2015b, s. 13, 15, 40-42.

z wizerunkiem Ernesta Ludwika (nr kat. 6A), datowanej na ok. 1580 r., gdzie oddano już zbroję o cechach barokowych. Na pomorskim dworze książęcym brak jednak tak luksusowego oręża, jakie występuje na dworze saskim⁴⁹¹. Inaczej sprawa się ma w przypadku pomorskiej szlachty, szczególnie spoza dworu książęcego. Szczególnie widać to na przykładzie zbroi płytowych. Jej starsze typy ukazywane były w źródłach datowanych na czas, kiedy funkcjonowały już nowsze warianty: zbroja z napierśnikiem bombiastym do 1591 r. (w powszechnym użyciu do lat czterdziestych XVI w.), z tapulem do 1605 r. (w powszechnym użyciu do lat siedemdziesiątych XVI w.), z gęsim brzuchem do 1625 (w powszechnym użyciu do końca XVI w.).

Generalnie jednak można uznać, że uzbrojenie w pomorskiej ikonografii jest świadectwem wysokiego urodzenia, zamożności, a także religijności osób ukazanych. Chęć podkreślenia swojej pozycji w społeczeństwie wynikała ze słabnącej roli rycerstwa na polu bitwy, gdzie coraz większe znaczenie miała piechota złożona z niższych warstw społecznych oraz rozprzestrzenienia się broni palnej.

Trudno jednoznacznie stwierdzić gdzie pomorska elita feudalna zaopatrywała się w uzbrojenie. Na Pomorzu funkcjonowało wielu rzemieślników produkujących broń i oporządzenie jeździeckie, np. w Szczecinie odnotowano płatnerzy oraz kowali wytwarzających rękojeści do rapierów i mieczy a w Szczecinku producentów ostróg oraz broni⁴⁹². Najprawdopodobniej u takich rzemieślników, w uzbrojenie, zaopatrywali się wysoko urodzeni państwa Gryfitów. Najpewniej jednak, wzorem elity feudalnej z innych państw, najbardziej wyszukane zamówienia realizowane były w prestiżowych warsztatach niemieckich. Pomorzanie mogli także wejść w posiadanie niektórych egzemplarzy uzbrojenia poprzez otrzymanie jej w darze lub zdobycie w walce.

Konstrukcja ukazanego w pomorskiej ikonografii uzbrojenia zdradza niekiedy poszlaki prawdopodobieństwa jej pochodzenia. Przykładem jest saczek w stylu niemieckim, zauważalny chociażby na płycie fundacyjnej z wizerunkiem Filipa I (nr kat. 3B). Duże znaczenie mają tu dekoracje broni. Ich forma i styl bywa tropem do ustalenia pochodzenia przedstawionego w przekazie ikonograficznym oręża. Należy jednak pamiętać, że są to jedynie hipotezy naukowe.

Największym impulsem do składania zamówień na uzbrojenie, szczególnie ekskluzywne, obok możliwości finansowych, były upodobania zamawiających. Te były kreowane przez modę także na oręż panującą na dworach, głównie pomorskich.

⁴⁹¹ Schöbel J. 1973, s. 92-93, 131, 134.

⁴⁹² Wachowiak B. 1985, s. 211, 291; Gaziński R. 2010, s. 126, 128.

Niniejsza praca jest punktem wyjścia do dalszych badań. W tym celu należy przystąpić do poszukiwań kolejnych źródeł. Najbardziej wskazane jest dotarcie do oryginalnej broni pomorskiej. Można to osiągnąć poprzez kwerendy zarówno w polskich, jak i zagranicznych muzeach. Badania te mogą udzielić informacji na temat tego, kto był producentem takowej broni, na ile rodzimi wytwórcy uzbrojenia ochronnego i broni białej mogli zaspokoić elitę feudalną i jaki był poziom pomorskiego rynku zbrojeniowego. Wreszcie czy na broni tej zamieszczano inskrypcje, których w źródłach ikonograficznych brakuje. W badaniach tych pomocne mogą być źródła archiwalne zgromadzone głównie w Archiwum Państwowym w Szczecinie i w Archiwum Krajowym w Greifswaldzie.

UNIwersytet Szczeciński
Instytut Historyczny

Andrzej Puławski

**Uzbrojenie elity feudalnej Pomorza XVI i pierwszej
połowy XVII wieku w świetle źródeł
ikonograficznych**

Tom II

Praca doktorska napisana
pod kierunkiem
prof. dr hab. Radosława Wojciecha Gazińskiego

Szczecin 2025

OŚWIADCZENIE O AUTORSTWIE

Dotyczy: postępowania w sprawie nadania stopnia naukowego na Uniwersytecie Szczecińskim na podstawie rozprawy doktorskiej pod tytułem:

Uzbrojenie elity feudalnej Pomorza XVI i pierwszej połowy XVII wieku w świetle źródeł ikonograficznych

Oświadczam, że przedkładaną pracę doktorską napisałem samodzielnie. Oznacza to, że przy pisaniu pracy poza niezbędnymi konsultacjami nie skorzystałem z pomocy innych osób, a w szczególności nie zleciłem opracowania rozprawy lub jej części innym osobom, ani nie odpisałem rozprawy lub jej części z innych źródeł. Ponadto cytaty z obcych prac zostały wyczerpująco oznaczone oraz wskazane w przypisach i w bibliografii mojej pracy. Przedkładana praca nie narusza przepisów ustawy z dnia 4 lutego 1994 roku o prawie autorskim i prawach pokrewnych (tekst jednolity Dz. U. z 2019 r., poz. 1231 z późn. zm.) także w inny sposób.

Jednocześnie przyjmuję do wiadomości, że w przypadku, gdyby powyższe oświadczenie okazało się nieprawdziwe, to wszczęte zostanie postępowanie zmierzające do uchylenia decyzji o nadaniu stopnia naukowego doktora.

Szczecin, dnia

.....

(podpis autora)

SPIS TREŚCI

Katalog.....	4
Zasady ułożenia katalogu.....	4
Zestawienie źródeł ikonograficznych.....	5
Spis ilustracji.....	57
Zestawienie ilustracji.....	71
Bibliografia.....	204
Źródła materialne i ikonograficzne.....	204
Źródła drukowane.....	218
Literatura.....	219
Summary.....	244

KATALOG

Zasady ułożenia katalogu

Ułożenie źródeł w katalogu wynika z kilku kryteriów. Pierwsze opiera się o pochodzenie ukazanych postaci. Wizerunki pogrupowano według rodów, które oprócz Gryfitów ułożono alfabetycznie i prezentuje się następująco: Gryfici, von Behr, von Berglase, von Boen, von Borcke, von Budde, von Damitz, von Dewitz, von Eberstein, von Eickstedt, von Flemming, von Kameke, von Küssow, von Maltzahn, von Manteuffel, von Neuenkirchen, von der Osten, von Owstin, von Putbus, von Rabach, von Riebe, von Schöning, von Schwerin, von Tribses, von Wedel, von Wolde, von Wopersnow, von Zitzewitz. Wizerunki postaci, których przynależności rodowej nie udało się ustalić zostały zgrupowane w obrębie niezidentyfikowanej szlachty pomorskiej. Dwie postacie (Jakob Larsson Bohm i Jakob Mack Duvall) zostały sklasyfikowane w obrębie dowództwa armii szwedzkiej w księstwie pomorskim podczas wojny trzydziestoletniej. Drugim kryterium stanowi układ chronologiczny. W obrębie jednego rodu w pierwszej kolejności wzięto pod uwagę datę urodzenia danej postaci. Gdy jest ona nieznana wzięto pod uwagę czas powstania wizerunku. Ich datacja opiera się o literaturę przedmiotu. W przypadku obiektów, których data powstania jest niepewna, zostały one umieszczone za przekazami ikonograficznymi o pewniejszym czasie powstania. W przypadku monet, które zawierają te same wizerunki książąt pomorskich lub nieznacznie różniące się od siebie pod kontem analizy bronioznawczej, zdecydowano o umieszczeniu ich w jednej pozycji katalogowej. Konsekwencją tego jest umieszczenie w jednej pozycji źródeł powstających w różnych latach. O ich miejscu w katalogu, w obrębie typu monety (gulden, talar, dukat), decyduje rok najstarszej monety.

Informacje w hasłach katalogu mają następujący układ: 1. przedstawiona postać i skrócona nota biograficzna; 2. podstawowe informacje o źródle; 3. czas powstania źródła; 4. opis uzbrojenia; 5. skrócona nota bibliograficzna. W przypadku zabytków sztuki podstawowe informacje o źródle zawierają notki o dawnym i obecnym przechowywaniu obiektu. Przy monetach zrezygnowano z tego na co przyczynił się fakt przechowywania takich samych źródeł w wielu instytucjach. Zostaną one wymienione w tym miejscu: Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin; Demminer Regionalmuseum; Münzkabinett Dresden; Deutsche Bundesbank, Frankfurt; Historisches Museum Frankfurt; Münzkabinett des Schloßmuseums Schloß Friedenstein, Gotha; Pommersches Landesmuseum Greifswald; Nationalmuseet Kopenhagen; Staatliche Münzsammlung München; Historisches Museum Stralsund; Muzeum Narodowe w Szczecinie; The State Hermitage Museum, St. Petersburg.

Zestawienie źródeł ikonograficznych

Gryfici

1. Barnim III (przed 1300-1368), książę szczeciński (1344-1368)

Płyta fundacyjna, kamienna, płaskorzeźba (il. 14). Pierwotnie na zamku Oderburg (Zamek Odrzański), obecnie w północnej skrzydle Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie.

Data powstania: 1543 r.

Książę stoi w hełmie i zbroi, bez rękawic, wsparty prawą ręką na tablicy herbowej, lewą na rękojeści miecza. Zbroja płytowa, maksymiliańska. Pięciofolgowy obojczyk, napierśnik bombiasty z hakiem do mocowania kopii oraz trzyfolgowym fartuchem na stałe połączonym z sześciofolgowymi, zaokrąglonymi u dołu taszkami, zdobionymi po brzegach motywem sznura. Na folgach fartucha i taszek widoczne główki nitów, łączących części zbroi. Pomiędzy taszkami koszula kolcza tworząca ochronę genitaliów – saczek. Naramienniki z płotem i trzema folgami u dołu, zdobienie reliefami, opachy, nałokietniki i zarękawia. Nabiodrki, nakolanki z trzema folgami górnymi i dolnymi, nagolenice i trzewiki typu „krowie pyski”. Cała zbroja zdobiona kanelurami. Nałokietniki i nakolanki ozdobione antykizującymi motywami w postaci kwiatu z kolcem. Hełm armet, zdobiony pióropuszem, z uniesioną zasłoną, typu „wróbli dziób”. Miecz długi. Głowica kolistą, pionowo kanelowaną z wieńczącym ją stożkiem. Uchwyt dwudzielny z frędzlami u góry. Ramiona jelca zakrzywione w stronę głowni i zakończone łożką. Pochwa owinięta taśmą u dołu zakończona trzewikiem w postaci kuli, ponad nim, analogicznie do głowicy, pionowe kanelowanie.

Literatura: Lemcke H. 1909, s. 19-21; Glińska M. 1969, s. 307; Glińska M. 1973, s. 312-314; Glińska M. 1990, s. 80; Łopuch W. 2002, s. 167; Kochanowska J., Bellamann B., Wartenberg H. 2007, s. 13-14; Krasnodębska K. 2013, s. 64-65; Łuczak M. 2013, s. 191; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2019, s. 415-434; Puławski 2021b, s. 541-568; Łopuch M. 2017, s. 27; Koutny-Giedrys M. 2020, s. 200-2003.

2. Bogusław X (1454-1523), książę szczeciński (1474-1523), książę słupski (1474-1478), książę wołogoski (1478-1523), książę pomorski (1478-1523)

A. Wielka pieczęć konna (il. 15).

Data powstania: koniec XV w. W zbiorach Landesarchiv Greifswald.

Książę jadący na koniu, bokiem do widza. Zbroja płytowa, turniejowa. Hełm turniejowy typu „żabi pysk” z klejnotem i labrami, naramiennik, taszka lub fartuch, nabiodrek, nakolank,

nagolennik i spiczasty trzewik w stylu gotyckim. Do pasa przypięta pochwa na miecz. Książę wyposażony jest w tarczę i kopię do której przymocowany jest proporzec. Spośród oporządzenia jeździeckiego ukazany proporzec, strzemię i wodze. Zarówno proporzec, tarcza jak i kropierz dekorowany herbami w postaci wspiętego gryfa.

Literatura: Gumowski M. 1950, s. 49-50, ryc. 89; Wybranowski D. 1987, s. 158, 181; 1993, s. 51, 80; 2004c, ryc. 17; Bobowski K. 1989, ryc. 18; Kozłowski K., Schoebel M. 1999, s. 106-107; Werlich R.G. 2004, s. 222, ryc. 11; Schoebel M., Gut P., Rodig U., Horoszko G. 2012, s. 226.

B. Epitafium drewniane, płaskorzeźba, autorstwa Hansa Peissera (il. 16-18). Pierwotnie w kościele zamkowym w Szczecinie, obecnie zaginione.

Data powstania: ok. 1550 r.

Adorator klęczy z modlitewnie złożonymi rękoma, bez rękawic. Zbroja płytowa, kostiumowa. Obojczyk, napierśnik bombiasty, zdobiona kanelurami spódniczka z odjętymi połami. Pomiędzy nogami saczek. Zauważalny prawy naręczak: naramiennik z płótem i czterema folgami u dołu, opacha, nałokietnik ze skrzydełkami otwartymi i zarękawie. Zarówno napierśnik, jak i naręczak zdobiony dekoracją tzw. dmuchaną i ciętą. Nabiodrki – zauważalny tylko prawy nakolaniek, nagolenice i trzewiki typu „krowie pyski”. Na zwieńczeniu epitafium hełm zamknięty, o kolistym dzwonie, niskim grzebieniu i z opuszczoną zasłoną typu „wróbli dziób”, mocowaną za pomocą nitów. Na kołnierzu także zauważalne nity.

Przy lewym boku księcia, w pochwie o nierozpoznawalnej konstrukcji, przypięty miecz długi (?). Zauważalne fragmenty rękojeści uchwyt i jedno ramię jelca, proste, zakończone motywem kuli.

Literatura: Lemcke H. 1909, s. 70-71, 73; Bethe H. 1937b, s. 32; Kochanowska J. 1992b, s. 131; Kochanowska J. 1996, s. 110-113; Łopuch W. 2002, s. 178; Wisłocki M. 2002, s. 223; Glińska M. 2003, s. 279-280; Łuczak M. 2013, s. 210-211; Makała R. 2013b, s. 19, 22; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2017, s. 77-97; Puławski A. 2019, s. 415-434; Puławski A. 2021b, s. 541-568; Łopuch M. 2017, s. 20-21.

C. Tempera na płótnie z 1598 r. autorstwa Corneliusa Krommeny. Drzewo genealogiczne książąt pomorskich (il. 19). Muzeum Narodowe w Szczecinie, pierwotnie na zamku w Szczecinie.

Data powstania: 1598 r.

Książę przedstawiony w półpostaci obok żony, zwrócony w lewą stronę, w czepcu, przepasany trzema rzędami złotego łańcucha, bez rękawic. W prawej ręce trzyma broń obuchową, lewa spoczywa na rękojeści broni siecznej. Przy prawym boku przypięty sztylet. Zbroja płytowa.

Obojczyk trójfolgowy, napierśnik z pionową ością po środku i gęsim brzuchem, hakiem do mocowania kopii oraz krótkim fartuchem, który na stałe połączony jest z taszkami. Zauważalny fragment naplecznika. Naramienniki folgowane z płótem. Na najwyższej foldzie naramiennika zauważalne kanelury. Pod naramiennikiem zauważalna koszula kolcza. Opachy, nałokietniki ze skrzydełkami zamkniętymi i folgą górną, zauważalną na prawym naręczaku, w skład którego wchodzi także zarękawia. Krawędzie zbroi zdobione złoconymi a krawędzie obojczyka motywem sznura. Wzdłuż pionowej ości napierśnika oraz jego bocznych partii, a także wzdłuż ochrony rąk i obojczyka złożone proste linie.

Do pasa przypięty miecz długi. Zauważalna jedynie rękojeść. Głowica kolistą, pionową kanelowaną, zwieńczoną guzem. Uchwyt, ukazane jedno ramie jelca, lekko wygięte w stronę głowni. Przy prawym boku pugiłał landsknechtowski odmiany 5. Głowica z wieńczącym ją guzem, uchwyt, jelec o ramionach prostych. Pochwa objęta trzema pierścieniami, zakończona zwieńczonym małą gałką trzewikiem. Broń obuchową stanowi młotek rycerski, typ H2 w klasyfikacji Oakeshotta. Dziób letko zagięty w stronę trzonu, młotek (obuch), trzon, uchwyt spiralnie opleciony drutem lub taśmą.

Literatura: Wielokrotnie publikowana i omawiana, m.in. Mueller J. 1878, s. 536-542; Lemcke H. 1909, s. 100-101; Bethe H. 1937a, s. 10; Bethe H., Bethe A. s. 1937, s. 17; Filipowiak W., Gieysztor A., Januszkiewicz B., Kruszewska E. 1986, s. 44-45; Januszkiewicz B. 1990, s. 108; Kochanowska J. 1992b, s. 139; Kochanowska J. 1996, s. 31-32, 86; Glińska M. 1995, s. 176; Boras Z. 1996, s. 13; Kolbiarz A. 2006, s. 9, 31; Kochanowska J., Bellamann B., Wartenberg H. 2007, s. 17, 41-44; Bądkowska J. 2013, s. 52-53; Makala R. 2013a, s. 138-147; Frankowska-Makala M. 2013, s. 98; Frankowska-Makala M. 2015, s. 17-18; Puławski A. 2017, s. 77-97.

3. Filip I (1515-1560), książę pomorski (1531-1532), książę szczeciński (1531-1532), książę wołogoski (1532-1560)

A. Obraz olejny na drewnie, portret autorstwa Lucasa Cranacha Młodsze (il. 20-21). Muzeum Narodowe w Szczecinie.

Data powstania: 1541 r.

Książę przedstawiony w półpostaci odziany w czarną szubę z kołnierzem z brązowego futra, wams i białą koszulę z małą kreską. Lewa ręka księcia spoczywa na rękojeści długiej broni białej, której typ jest nierozpoznawalny. Zauważalne jedynie elementy górnej części rękojeści. Głowica kolistą, kanelowaną pionowo. Na wysokości połowy głowicy poziomy pas przecinający kanelowanie. Głowicę wieńczy czterolistna koniczyna. Pomiędzy jej liśćmi

pnącza. Uchwyt owinięty taśmą lub drutem. Do główicy dochodzi kabłąk, dekorowany za pomocą cyzelowania nierozpoznawalnymi motywami.

Literatura: Wielokrotnie publikowana i omawiana, m.in. Schuchardt Ch. 1851, s. 129; Mueller J. 1878, s. 32, 35-36; Bethe H. 1933, s. 180-191; Bethe H. 1936, s. 418; Bethe H. 1937a, s. 6-7, 18; Bethe H. 1937b, s. 35-36; Fafius Z, Glińska M., Radacki Z. 1972, s. 146; Montount M.H. 1994, s. 23, 86; Januszkiewicz B. 1995, s. 35; Schmidt R. 1996, s. 18-16; Romanowska-Zadrozna M. 1999, s. 2-3, 9; Steinborn B. 2001, s. 471-475; Kolbiarz A. 2006, s. 7, 11; Makała R. 2006, s. 10; Bądkowska J. 2013, s. 44-45; Makała R. 2013a, s. 110-114; Frankowska-Makała M. 2015, s. 16; Głodek M. 2017a, s. 134.

B. Płyta fundacyjna, kamienna, płaskorzeźba, autorstwa Hansa Schencka zwanego Scheußlich (il. 22). Pierwotnie na zamku we Wkryujściu (Uckermünde), obecnie w Muzeum Narodowym w Szczecinie.

Data powstania 1546 r.

Fundator przedstawiony w półpostaci, w kapeluszu dekorowanym pióropuszem, z podwójnym łańcuchem z medalionem, przepasany szarfą zawiązaną na węzeł, na której zawieszono są po prawej stronie sztylet, a po lewej miecz. Prawa ręka księcia spoczywa na biodrze, lewa na rękojeści broni siecznej. Zbroja płytowa, maksymiliańska. Trzyfolgowy kanelowany obojczyk, napierśnik bombiasty z krótkim fartuchem, który na stałe połączony jest z taszkami. Widoczny saczek. U góry napierśnik wydaje się być ścięty poziomo, po prawej stronie – hak pod kopię. Naramienniki z płotem i trzema folgami u dołu, opachy, nałokietniki ze skrzydełkami otwartymi, zarękawia i rękawice mitynki z klepsydrowatymi mankietami. Zbroja zdobiona kanelurami.

Długa broń biała w nierozpoznawalnym typie. Zauważalny jedynie uchwyt rękojeści, opleciony ukośnie taśmą. Przy lewym boku pugiął landsknechtowski (?) Głowica dekorowana na zwieńczeniu nierozpoznawalnym motywem, uchwyt, jelec z ramionami zawiniętymi w kierunku główki. Pochwa dekorowana obejmującymi ją pierścieniami o motywie sznurowym, zakończona trzewikiem w formie gałki, którą poprzedzają dwie płytki po bokach.

Literatura: Wielokrotnie publikowana i omawiana, m.in.: Kugler F. 1840, s. 149, 231; Lemcke H. 1900a, s. 336-337; Bethe H. 1937a, s. 18; Bethe H. 1937b, s. 37; Glińska M. 1969, s. 330; Glińska M. 1973, s. 319-322; Glińska M. 2003, s. 277-278; Kochanowska J. 1996, s. 119, 121; Kochanowska J., Bellamann B., Wartenberg H. 2007, s. 18; Łopuch W. 2002, s. 169; Makała R. 2013a, s. 195-202; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2017, s. 79; Puławski A. 2019, s. 415-434.

C. Gobelin autorstwa Ernesta Bogusława von Croya, znany dzięki kopii wykonanej w latach 1893-1894 przez Augusta Grimmer (il. 23).

Data powstania: 1554 r.

Książę stoi w otoczeniu książąt pomorskich i saskich obok ambony, w której kazanie głosi Marcin Luter. Zauważalna pochwa długiej broni białej, owinięta taśmą z trzewikiem, zakończonym motywem kuli.

Literatura: Makala R. 2013a, s. 115-122.

D. Tempera na płótnie z 1598 r. autorstwa Corneliusa Krommeny (il. 24). Drzewo genealogiczne książąt pomorskich. Muzeum Narodowe w Szczecinie, pierwotnie na zamku w Szczecinie.

Data powstania: 1598 r.

Książę przedstawiony w półpostaci, w nakryciu głowy, odziany w czarną szubę z kołnierzem z brązowego futra, wams i białą koszulę z małą krezą. Lewa ręka księcia spoczywa na rękojeści długiej broni białej, której typ jest nierozpoznawalny. Głowica kolista, zwieńczona guzem, uchwyt.

Literatura: Wielokrotnie publikowana i omawiana, m.in. Mueller J. 1878, s. 536-542; Lemcke H. 1909, s. 100-101; Bethe H. 1937a, s. 10; Bethe H., Bethe A. s. 1937, s. 17; Filipowiak W., Gieysztor A., Januszkiewicz B., Kruszewska E. 1986, s. 44-45; Januszkiewicz B. 1990, s. 108; Kochanowska J. 1992b, s. 139; Kochanowska J. 1996, s. 31-32, 86; Glińska M. 1995, s. 176; Boras Z. 1996, s. 13; Kolbiarz A. 2006, s. 9, 31; Kochanowska J., Bellamann B., Wartenberg H. 2007, s. 17, 41-44; Bądkowska J. 2013, s. 52-53; Makala R. 2013a, s. 138-147; Frankowska-Makala M. 2013, s. 98; Frankowska-Makala M. 2015, s. 17-18; Puławski A. 2017, s. 77-97.

4. Jan Fryderyk (1542-1600), książę wołoski (1560-1569), książę szczeciński (1569-1600), biskup tytularny Pomorskiego Kościoła Ewangelickiego (1557-1573)

A. Monety z mennicy w Szczecinie, mincerz Philipp Cradell: Półtalar, awers (il. 25). Data powstania: brak danych; Ćwierćtalar, awers (il. 26). Data powstania: 1580 r.; Ćwierćtalar, awers (il. 27). Data powstania: 1580 r.; Ćwierćtalar, awers (il. 28). Mennica Szczecin, Data powstania: 1581 r.; Mincerz Sebastian Schoras: Ćwierćtalar, awers (il. 29). Data powstania: 1582 r.; Ćwierćtalar, awers (il. 30). Data powstania: 1583 r.; Mincerz Gregor Westpfahl: Ćwierćtalar, awers (il. 31). Data powstania: 1594 r.

Książę ukazany do ramion, bokiem do widza z gołą głową w kryzie. Zbroja płytowa. Kilkufołgowy obojczyk z nitami łączącymi poszczególne folgi. Napierśnik dekorowany

ornamentem roślinnym, wykonanym za pomocą trawienia lub trybowania. Naramiennik dekorowany maszkaronem.

Literatura: Gibczyński W., Witkiewicz T. 2011, s. 69; Olding M. 2016, s. 76-78.

B. Monety z mennicy w Szczecinie, mincerz Gregor Westpfahl: Póltalar, awers (il. 32). Data powstania: 1594 r.; Talar, awers (il. 33). Data powstania: 1595 r.

Książę przedstawiony do pasa, bokiem do widza w kryzie hiszpańskiej bez nakrycia głowy i rękawic. Prawa ręka spoczywa na biodrze, lewa na rękojeści broni białej. Zbroja płytowa, na całej powierzchni dekorowana ornamentem roślinnym za pomocą trawienia lub trybowania. Pod kryzą zauważalny folgowany obojczyk, napierśnik z gęsim brzuchem, do którego przymocowany jest folgowany fartuch. W pełni widoczny prawy naramiennik a fragmentarycznie lewy, w tym łączące poszczególne ich elementy nity. Opacha, nałokietnik, zarękawie i fragment naplecznika.

Broń białą stanowi miecz kawaleryjski lub rapier. Typ rękojeści nierozpoznawalny. Głowica ovoidalna, pionowo kanelowania, zwieńczona guzem. Uchwyt wielokątny z pionowymi grzbietami. Zauważalne jedno ramie jelca, zawinięte ku głowni.

Literatura: Gibczyński W., Witkiewicz T. 2011, s. 41; Horoszko G. 2013, s. 3, 6; Horoszko G. 2015, s. 14, Olding M. 2016, s. 75-76.

C. Monety z Mennicy w Szczecinie. Mincerz Gregor Westpfahl: Dukat, awers (il. 34). Data powstania: 1594 r.; Dukat, awers (il. 35). Data powstania: 1596 r.

Książę przedstawiony bokiem z gołą głową, w kryzie hiszpańskiej. Prawa przy biodrze, lewa spoczywa na rękojeści broni białej. Obojczyk, napierśnik z gęsim brzuchem, fartuchem i przymocowanymi, folgowanymi taszkami. Saczek, folgowane naramienniki, prawa opacha, nałokietnik i zarękawie. Zbroja bogato dekorowana ornamentem roślinnym za pomocą trawienia lub trybowania.

Broń białą stanowi miecz kawaleryjski lub rapier. Rękojeść trzy czwarte. Głowica kolistą, zwieńczona guzem. Uchwyt, jelec o jednym ramieniu dochodzącym do głowicy ale się z nim nie styka, drugie zawinięte ku górze. Autor wizerunku w ten sposób próbował odwzorować kosz. Typ rękojeści nie jest możliwy do określenia z powodu małej liczby szczegółów. Na wizerunku oddano fragment pochwy.

Literatura: Horoszko G. 2015, s. 14-15; Olding M. 2016, s. 74.

D. Tempera na płótnie z 1598 r. autorstwa Corneliusa Krommeny. Drzewo genealogiczne książąt pomorskich (il. 36). Muzeum Narodowe w Szczecinie, pierwotnie na zamku w Szczecinie.

Data powstania: 1598 r.

Książę przedstawiony w półpostaci obok żony, zwrócony w lewą stronę, w kapeluszu, kryzie hiszpańskiej, przepasany czerwoną szarfą, bez rękawic. Prawa ręka spoczywa na biodrze, lewa na broni siecznej. Zbroja płytowa. Obojczyk dwufołgowy, napierśnik z pionową ością po środku i gęsim brzuchem oraz krótkim fartuchem, który na stałe połączony jest z taszkami. Zauważalny fragment naplecznika oraz saczka. Naramienniki folgowane z płótem, opachy, nałokietniki z jedną folgą górną i dolną i skrzydełkami zamkniętymi, zarękawia. Krawędzie zbroi zdobione złoconiami. Wzdłuż pionowej ości napierśnika oraz jego bocznych partii, a także wzdłuż naramienników i obojczyka złożone proste linie. Na górnej części napierśnika trawiony motyw roślinny. Złoczone także główki nitów na naramiennikach.

Do pasa przypięta długa broń biała w nierozpoznawalnym typie. Ukazano jedynie rękojeść: kolista głowica, uchwyt, jedno proste ramie jelca.

Literatura: Wielokrotnie publikowana i omawiana, m.in. Mueller J. 1878, s. 536-542; Lemcke H. 1909, s. 100-101; Bethe H. 1937a, s. 10; Bethe H., Bethe A. s. 1937, s. 17; Filipowiak W., Gieysztor A., Januszkiewicz B., Kruszevska E. 1986, s. 44-45; Januszkiewicz B. 1990, s. 108; Kochanowska J. 1992b, s. 139; Kochanowska J. 1996, s. 31-32, 86; Glińska M. 1995, s. 176; Boras Z. 1996, s. 13; Kolbiarz A. 2006, s. 9, 31; Kochanowska J., Bellamann B., Wartenberg H. 2007, s. 17, 41-44; Bądkowska J. 2013, s. 52-53; Makala R. 2013a, s. 138-147; Frankowska-Makala M. 2013, s. 98; Frankowska-Makala M. 2015, s. 17-18; Puławski A. 2017, s. 77-97.

E. Obraz, fragment ołtarza autorstwa Jakuba Funke (il. 37). W kościele parafialnym pw. św. Jacka w Słupsku.

Data powstania: 1602 r.

Książę ukazany w pełnej postaci, w pozycji klęczącej z modlitewnie złożonymi rękoma. Postać odziana w płaszcz, spod którego widać przednią część wamsu i spodni a także klejnoty. Do pasa przypięty pendent, służący do noszenia broni białej.

Literatura: Böttger L. 1894, s. 88; Wisłocki M. 2005, s. 423; Kochanowska J., Bellamann B., Wartenberg H. 2007, s. 141; Sujecka A. 2017, s. 199.

5. Bogusław XIII (1544-1606), książę wołogoski (1560-1569), książę bardowsko-nowopolski (1569-1605), książę szczeciński (1603-1606), książę bytowski (1605-1606), książę darłowski (1605-1606)

Tempera na płótnie z 1598 r. autorstwa Corneliusa Krommeny. Drzewo genealogiczne książąt pomorskich (il. 38). Muzeum Narodowe w Szczecinie, pierwotnie na zamku w Szczecinie.

Data powstania: 1598 r.

Książę przedstawiony w półpostaci obok żony, zwrócony w lewą stronę z gołą głową, w kryzje hiszpańskiej, przepasany czerwoną szarfą, bez rękawic. Prawa ręka spoczywa na biodrze, lewa na broni siecznej. Zbroja płytowa. Obojczyk dwufolgowy, napierśnik z pionową ością po środku i gęsim brzuchem oraz fartuchem. Zauważalny fragment naplecznika. Naramienniki folgowane, opachy, nałokietniki z jedną folgą górną i dolną oraz skrzydełkami zamkniętymi, zarękawia. Krawędzie zbroi zdobione złoceniami. Wzdłuż pionowej ości napierśnika i bocznych jego partii, a także obojczyka i fartucha złożone proste linie, na których zauważalne są trawione motywy roślinne. Złocenie także na główkach nitów na naramiennikach. Do pasa przypięta długa broń biała w nierozpoznawalnym typie. Oddano jedynie rękojeść. Głowica kolistą, pionowo kanelowaną, zwieńczoną guzem, uchwyt, jedno ramie jelca – proste.

Literatura: Wielokrotnie publikowana i omawiana, m.in. Mueller J. 1878, s. 536-542; Lemcke H. 1909, s. 100-101; Bethe H. 1937a, s. 10; Bethe H., Bethe A. s. 1937, s. 17; Filipowiak W., Gieysztor A., Januszkiewicz B., Kruszeńska E. 1986, s. 44-45; Januszkiewicz B. 1990, s. 108; Kochanowska J. 1992b, s. 139; Kochanowska J. 1996, s. 31-32, 86; Glińska M. 1995, s. 176; Boras Z. 1996, s. 13; Kolbiarz A. 2006, s. 9, 31; Kochanowska J., Bellmann B., Wartenberg H. 2007, s. 17, 41-44; Bądkowska J. 2013, s. 52-53; Makala R. 2013a, s. 138-147; Frankowska-Makala M. 2013, s. 98; Frankowska-Makala M. 2015, s. 17-18; Puławski A. 2017, s. 77-97.

6. Ernest Ludwik (1545-1592), książę wołoski (1569-1592)

A. Płyta fundacyjna, kamienna, płaskorzeźba, autorstwa Filipa Brandina (?) (il. 39). Pierwotnie na zamku w Wołoszycz, obecnie w Ernst-Moritz-Arndt-Universität w Greifswaldzie.

Data powstania: ok. 1580 r.

Fundator stoi z gołą głową, bez rękawic, z szarfą na lewym ramieniu. Jego lewa ręka spoczywa na biodrze, a w prawej trzyma broń obuchową. Do pasa przypięty miecz. Zbroja płytowa, kopijnicza. Trzyfolgowy obojczyk, napierśnik z pionową ością pośrodku, krótkim fartuchem i przykręconym tzw. napierśnikiem wierzchnim i przymocowanym hakiem do mocowania kopii. Dobrze odwzorowane naręczaki, naramienniki sześciofolgowy, opachy; widoczny tylko na lewej ręce nałokietnik ze skrzydełkami otwartymi i zarękawia. Wielofolgowy nabiodrki przymocowane do fartucha skórzanymi paskami ze sprzączkami, pomiędzy nimi saczek. Folgowane nakolanki zdobione sześcioliściem, nagolenice, folgowe trzewiki i ostrogi o gwiazdzistych bodźcach. Obok fundatora leżą rękawice palczaste z klepsydrowatymi mankietami oraz hełm zamknięty z uniesioną zasłoną typu „wroble dziób”, grzebieniem i folgowym kołnierzem. Hełm zdobiony nitami i pióropuszem.

Miecz długi. Głowica owoidalna, wielokątna, zwieńczona guzem. Zauważalne jedno ramie jelca, które zakrzywione jest w kierunku głowni i zawinięte. Na uchwycie rękojeści oraz pochwie niezauważalne elementy konstrukcyjne. Rękojeść zbliżona do typu 2B w klasyfikacji Oakeshotta. Całość przymocowana do pendentu, który dochodzi do pasa. Broń obuchową stanowi młot rycerski (?) Rozdwojony dziób, dolna część zawinięta ku trzonowi, górna ku górze, młotek (obuch), trzon, uchwyt zakończony galką, którą wieńczy guz. Górna część trzonu również zakończona guzem.

Literatura: Wielokrotnie omawiana i publikowana, m.in. Bethe H. 1937b, s. 62-64; Glińska M. 1973, s. 337-338; Glińska M. 1974, s. 318-320; Glińska M. 2003, s. 282; Łopuch W. 2002, s. 198; Krasnodębska K. 2013, s. 71; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2017, s. 83, 96; Puławski A. 2021b, s. 541-568.

B. Monety z mennicy w Szczecinie. Mincarz Philipp Cradell: Ćwierć talar, awers (il. 40). Data powstania: 1581 r.; Ćwierć talar, awers (il. 41). Data powstania: 1581 r.

Książę ukazany do ramion, bokiem do widza z gołą głową w kryzie. Zbroja płytowa. Kilkufołgowy obojczyk, nitami łączącymi poszczególne folgi. Napierśnik dekorowany ornamentem roślinnym, wykonanym za pomocą trawienia lub trybowania. Naramiennik folgowany z rzędem nitów wzdłuż najwyższej folgi.

Literatura: Gibczyński W., Witkiewicz T. 2011, s. 28; Olding M. s. 123.

C. Monety z mennicy w Szczecinie. Mincarz Gregor Westpfahl: 1/8 talara, awers (il. 42). Data powstania: 1585 r.; 1/8 talara, awers (il. 43). Data powstania: 1585 r.

Książę ukazany do ramion, ukośnie do widza, z gołą głową w kryzie. Zbroja płytowa, dekorowana motywem roślinnym za pomocą trawienia lub trybowania. Kilkufołgowy obojczyk, napierśnik z pionową ością po środku. Ukazany prawy naramiennik z rzędem nitów wzdłuż górnej folgi.

Literatura: Olding M. s. 124.

D. Tempera na płótnie z 1598 r. autorstwa Corneliusa Krommeny. Drzewo genealogiczne książąt pomorskich (il. 44). Muzeum Narodowe w Szczecinie, pierwotnie na zamku w Szczecinie.

Data powstania: 1598 r.

Książę przedstawiony w półpostaci obok żony, zwrócony w lewą stronę z gołą głową, w kryzie hiszpańskiej, przepasany czerwoną szarfą, bez rękawic. Prawa ręka spoczywa na biodrze, lewa na planszy z inskrypcją. Do pasa przypięta broń sieczna. Zbroja płytowa. Obojczyk czterofolgowy, napierśnik z pionową ością po środku i gęsim brzuchem oraz krótkim fartuchem, który na stałe połączony jest z taszkami. Zauważalny fragment naplecznika.

Naramienniki folgowane, opachy, nałokietniki z jedną folgą górną i dolną oraz skrzydełkami zamkniętymi, zarękawia. Krawędzie zbroi zdobione złoconiami. Wzdłuż pionowej ości napierśnika i bocznych jego partii złocone proste linie, na których zauważalne są trawione motywy roślinne. Złocenie także na główkach nitów na naramiennikach.

Do pasa przypięta broń biała, którą stanowi miecz kawaleryjski lub rapier. Rękojeść pełna. Głowica owoidalna, pionowo kanelowana, zwieńczona guzem. Uchwyt, proste ramie jelca, kabłąk przedni, dochodzący do główicy oraz kabłąk boczny.

Literatura: Wielokrotnie publikowana i omawiana, m.in. Mueller J. 1878, s. 536-542; Lemcke H. 1909, s. 100-101; Bethe H. 1937a, s. 10; Bethe H., Bethe A. s. 1937, s. 17; Filipowiak W., Gieysztor A., Januszkiewicz B., Kruszevska E. 1986, s. 44-45; Januszkiewicz B. 1990, s. 108; Kochanowska J. 1992b, s. 139; Kochanowska J. 1996, s. 31-32, 86; Glińska M. 1995, s. 176; Boras Z. 1996, s. 13; Kolbiarz A. 2006, s. 9, 31; Kochanowska J., Bellamann B., Wartenberg H. 2007, s. 17, 41-44; Bądkowska J. 2013, s. 52-53; Makala R. 2013a, s. 138-147; Frankowska-Makala M. 2013, s. 98; Frankowska-Makala M. 2015, s. 17-18; Puławski A. 2017, s. 77-97.

7. Barnim X (XII) (1549-1603), książę darłowski (1569-1600), książę bukowski-bytowski (1573-1600), książę szczeciński (1600-1603)

Tempera na płótnie z 1598 r. autorstwa Corneliusa Krommeny. Drzewo genealogiczne książąt pomorskich (il. 45). Muzeum Narodowe w Szczecinie, pierwotnie na zamku w Szczecinie.

Data powstania: 1598 r.

Książę przedstawiony w półpostaci obok żony, zwrócony w lewą stronę, w kapeluszu, kryzie hiszpańskiej, przepasany czerwoną szarfą, bez rękawic. Prawa ręka spoczywa na biodrze, lewa na planszy z inskrypcją. Przy lewym boku broń sieczna. Zbroja płytowa. Obojczyk dwufolgowy, napierśnik z pionową ością po środku i gęsim brzuchem oraz fartuchem. Zauważalny fragment naplecznika. Naramienniki folgowane z płótem, opachy, nałokietniki z jedną folgą górną i dolną i skrzydełkami zamkniętymi, zarękawia. Krawędzie zbroi zdobione złoconiami. Wzdłuż pionowej ości napierśnika oraz jego bocznych partii, a także obojczyka złocone proste linie. Złocone także główki nitów na naramiennikach.

Do pasa przypięta długa broń biała w nierozpoznawalnym typie. Ukazana jedynie rękojeść. Głowica kolista, zwieńczona guzem i uchwytem.

Literatura: Wielokrotnie publikowana i omawiana, m.in. Mueller J. 1878, s. 536-542; Lemcke H. 1909, s. 100-101; Bethe H. 1937a, s. 10; Bethe H., Bethe A. s. 1937, s. 17; Filipowiak W., Gieysztor A., Januszkiewicz B., Kruszevska E. 1986, s. 44-45; Januszkiewicz B. 1990, s.

108; Kochanowska J. 1992b, s. 139; Kochanowska J. 1996, s. 31-32, 86; Glińska M. 1995, s. 176; Boras Z. 1996, s. 13; Kolbiarz A. 2006, s. 9, 31; Kochanowska J., Bellamann B., Wartenberg H. 2007, s. 17, 41-44; Bądkowska J. 2013, s. 52-53; Makąła R. 2013a, s. 138-147; Frankowska-Makąła M. 2013, s. 98; Frankowska-Makąła M. 2015, s. 17-18; Puławski A. 2017, s. 77-97.

8. Barnim X (XII) (1549-1603), książę darłowski (1569-1600), książę bukowski-bytowski (1573-1600), książę szczeciński (1600-1603) lub **Kazimierz VII (IX)** (1557-1605), książę darłowski-bytowski (1600-1605), książę szczeciński (1603), biskup tytularny Pomorskiego Kościoła Ewangelickiego (1573-1602)

Obraz, portret Barnima X (XII) lub Kazimierza VII (IX) na marach (il. 46). Niezachowany, pierwotnie w kościele zamkowym w Szczecinie.

Data powstania: 1603 r. lub 1605 r.

Książę leży na marach w dekorowanym kołpaku na głowie, ułożonej na zagłówniku, krycie hiszpańskiej i wamsie. Ręce zmarłego ułożone na brzuchu, przyciskając do ciała rapier. Rękojeść trzy czwarte w typie A lub B a klasyfikacji Oakeshotta. Głowica półowoidalna, uchwyt opleciony drutem (?) Jedno ramie jelca, zawinięte w stronę głowni. Kabłąk dochodzi do głowicy. Poniżej ręki zmarłego zauważalne fragmenty pendentu w postaci pasa i pierścieni.
Literatura: Wielokrotnie publikowana i omawiana, m.in. Januszkiewicz B. 1995, s. 86; Łuczak M. 2013, s. 210-211; Makąła R. 2013a, s. 215.

9. Filip II (1573-1618), Książę szczeciński (1606-1618)

A. Gloryfikacja, obraz olejny autorstwa Pancratiusa Reinicke (il. 47). Obecnie w Muzeum Narodowym w Szczecinie.

Data powstania: 1608 r.

Książę siedzi na tronie w centrum kompozycji, bez rękawic i nakrycia głowy. Putto zakłada mu na głowę wieniec laurowy, u jego stóp kobieca postać. W prawej ręce władca trzyma pęk strzał, a w lewej wagę. Zbroja płytowa, czerniona. Ciemne barwy uniemożliwiają dokładną analizę poszczególnych elementów uzbrojenia. Obojczyk i górna część naramiennika zasłonięte przez chustę. Zauważalny napierśnik, dolne części naramienników, opachy, nałokietniki i zarękawia. Krawędzie poszczególnych elementów zbroi zdobione złoceniem.

Literatura: Filipowiak W., Gieysztor A., Januszkiewicz B., Kruszewska E. 1986, s. 46-47; Januszkiewicz B. 1990, s. 103-111; Kochanowska J. 1992b, s. 10-141; Boras Z. 1996, s. 323-324; Kochanowska J. 1996, s. 54; Łopuch W. 2002, s. 207; Kolbiarz A. 2006, s. 31; Makąła

R. 2006, s. 11-12; Makała R. 2013a, s. 150-153; Frankowska-Makała M. 2015, s. 41; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

B. Monety z mennicy w Szczecinie. Mincerz Johann (Hans) Schambach: Gulden, awers (il. 48). Data powstania: 1612 r.; Gulden, awers (il. 49). Data powstania: 1613 r.; Gulden, awers (il. 50). Data powstania: 1613 r.; Gulden, awers (il. 51). Data powstania: 1614 r.; Gulden, awers (il. 52). Data powstania: 1614 r.; Gulden, awers (il. 53). Data powstania: 1615 r.; Gulden, awers (il. 54). Data powstania: 1615 r.; Podwójny gulden, awers (il. 55). Data powstania: 1615 r.; Gulden, awers (il. 56). Data powstania: 1615 r.

Książę ukazany bokiem do widza z gołą głową, w kołnierzu i przepasany szarfą. Zauważalny fragment górnej części napierśnika.

Literatura: Horoszko G. 2013, s. 8; Horoszko G. 2015, s. 15; Olding M. 2016, s. 82-84.

C. Monety z mennicy w Szczecinie. Mincerz Johann (Hans) Schambach: Talar, awers (il. 57). Data powstania: 1613 r.; Potrójny talar, awers (il. 58). Data powstania: 1613 r.; Podwójny talar, awers (il. 59). Data powstania: 1614 r.; Półtora talara, awers (il. 60). Data powstania: 1613 r.; Talar, awers (il. 61). Data powstania: 1614 r.; Talar, awers (il. 62). Data powstania: 1615 r.; Podwójny talar, awers (il. 63). Data powstania: 1615 r.

Książę ukazany bokiem do widza, z gołą głową, w kołnierzu, przepasany szarfą. Ukazana górna część napierśnika z pionową ością po środku, dolna część obojczyka oraz fragment skrzydła naramiennika z rzędem nitów.

Literatura: Olding M. 2016, s. 88-92.

D. Konterfekt srebrny, płaskorzeźba wykonana przez Jana de Vos (il. 64). W zbiorach Herzog Anton Ulrich-Museum Braunschweig (Brunszwik, Dolna Saksonia).

Data wykonania: 1614 r.

Popiersie księcia obok żony, bez nakrycia głowy, z płaszczem na ramionach, szerokim wykładanym kołnierzem i medalionem. Zbroja płytowa. Obojczyk folgowany, zasłonięty w górnej partii. Napierśnik z pionową ością pośrodku. Naramiennik dekorowany dużymi zębami, czterofolgowy z widocznymi nitami mocującymi wewnętrzne materacowanie.

Literatura: Bethe H., Bethe A. 1937, s. 13; Filipowiak W., Gieysztor A., Januszkiewicz B., Kruszewska E. 1986, s. 52-53; Łopuch W. 2002, s. 211; Makała R. 2013b, s. 30, 37; Frankowska Makała M. 2015, s. 22; Puławski 2016b, s. 181-232.

E. Monety z mennicy w Szczecinie. Mincerz Johann (Hans) Schambach: Podwójny gulden, awers.

Podwójny gulden, awers (il. 65). Data powstania: 1614 r.; Gulden, awers (il. 66). Data powstania: 1615 r.; Podwójny gulden, awers (il. 67). Data powstania: 1615 r.; Gulden, awers

(il. 68). Data powstania: 1616 r.; Gulden, awers (il. 69). Data powstania: 1616 r.; Podwójny gulden, awers (il. 70). Data powstania: 1616 r.; Gulden, awers (il. 71). Data powstania: 1617 r.; Gulden, awers (il. 72). Data powstania: 1617 r.; Talar, awers (il. 73). Data powstania: 1614 r.; Podwójny talar, awers (il. 74). Data powstania: 1614 r.; Talar, awers (il. 75). Data powstania. Brak danych (1616/1617?); Podwójny talar, awers (il. 76). Data powstania. Brak danych (1616/1617?); Talar, awers (il. 77). Data powstania: 1616 r.; Podwójny talar, awers (il. 78). Data powstania: 1616 r.; Ćwierćtalar, awers (il. 79). Data powstania: 1616 r.; Ćwierćtalar, awers (il. 80). Data powstania: brak danych (1616?); Ćwierćtalar, awers (il. 81). Data powstania: brak danych (1616?); Talar, awers (il. 82). Data powstania: 1617 r.; Potrójny talar, awers (il. 83). Data powstania: 1617 r.; Podwójny talar, awers (il. 84). Data powstania: 1617 r.; Półtalar, awers (il. 85). Data powstania: 1617 r.; Ćwierćtalar, awers (il. 86). Data powstania: 1618 r.

Książę ukazany z gołą głową, w kołnierzu i przepasany szarfą. Zauważalna górna część napierśnika z pionową ością po środku oraz dekoracjami. Zdobienie za pomocą trawienia lub trybowania o nierozpoznawalnym ornamencie.

Literatura: Horoszko G. 2013, s. 8-9; Olding M. 2016, s. 83-87, 90-93, 97-98, 101-102, 107.

F. Monety z mennicy w Szczecinie. Mincerz Johann (Hans) Schambach: Gulden, awers (il. 87). Data powstania: 1617 r.; Gulden, awers (il. 88). Data powstania: 1618 r.; Gulden, awers (il. 89). Data powstania: 1618 r. Podwójny gulden, awers (il. 90). Data powstania: 1617 r.; Gulden, awers (il. 91). Data powstania: 1617 r.; Gulden, awers (il. 92). Data powstania: 1618 r.; Gulden, awers (il. 93). Data powstania: 1617 r.; Gulden, awers (il. 94). Data powstania: 1617 r.; Talar, awers (il. 95). Data powstania: brak danych (1616/1617?); Podwójny talar, awers (il. 96). Data powstania: brak danych (1616/1617?); Półtalar, awers (il. 97). Data powstania: brak danych (1616/1617?); Sześć dukatów, awers (il. 98). Data powstania: brak danych (1616/1617?); Talar, awers (il. 99). Data powstania: brak danych (1616/1617?); Podwójny talar, awers (il. 100). Data powstania: brak danych (1616/1617?); Talar, awers (il. 101). Data powstania: 1617 r.; Półtalar, awers (il. 102). Data powstania: 1617 r.; Talar, awers (il. 103). Data powstania: 1618 r.; Podwójnytalar, awers (il. 104). Data powstania: 1618 r.; Półtalar, awers (il. 105). Data powstania: 1618 r.

Książę ukazany bokiem do widza z gołą głową, w kryzie, przepasany szarfą. Zauważalny obojczyk i prawy naramiennik uzbrojenia ochronnego. Rozpoznawalne folgowanie oraz rzędy nitów, idące wzdłuż folg.

Literatura: Horoszko G. 2013, s. 3, 8; Horoszko G. 2015, s. 15-16; Olding M. 2016, s. 85-87, 93-95, 103, 105-106.

G. Moneta, ze stemplem Daniela Sailera? Gulden, awers (il. 106). Data powstania: 1617 r.
Książę ukazany do ramion, bokiem do widza, pod kątem, z gołą głową, w kryzie, przepasany szarfą. Obojczyk folgowany, górna część naramiennika z pionową ością po środku.

Literatura: Olding M. 2016, s. 86.

H. Obraz, portret Filipa II na marach, najprawdopodobniej autorstwa Michaela Marwitza (il. 107-108). Niezachowany, pierwotnie w kościele zamkowym w Szczecinie.

Data powstania: 1618 r.

Książę leży na marach w dekorowanym kołpaku na głowie, ułożonej na zagłówku, wamsie z wydatnym kołnierzem i mankietami, bufiastych spodniach i trzewikach. Ręce zmarłego ułożone na brzuchu, przyciskając do ciała rapier i sztylet. Rapier z rękojeścią pełną. Głowica cylindryczna, kilkuboczna, zwieńczona guzem. Uchwyt spiralnie opleciony drutem (?) Jelec z prostymi ramionami i kabłąkiem dochodzącym do głowicy ale nie łączącym się z nią. Od kabłąka przedniego, po obu stronach odchodzą kabłąki boczne. Głowica i kabłąki bogato dekorowane nierozpoznawalnym motywem za pomocą cyzelowania. Pochwa z nierozpoznawalnym poszyciem i bogato dekorowanym trzewikiem. Wraz z rapierem sztylet - lewak w pochwie. Głowica cylindryczna, kilkuboczna, zwieńczona guzem. Uchwyt spiralnie owinięty drutem. Jelec o ramionach prostych, obłak boczny. Pochwa najprawdopodobniej skórzana, zwieńczona wysokim trzewikiem, zakończonym sterczyną.

Literatura: Wielokrotnie publikowana i omawiana, m.in. Januszkiewicz B. 1995, s. 77; Łuczak M. 2013, s. 210-211; Makąła R. 2013a, s. 233, 237, 240; Frankowska-Makąła M. 2015, s. 47; Kościelna J. 2017, s. 44.

10. Franciszek I (1577-1620), książę szczeciński (1618-1620), biskup tytularny Pomorskiego Kościoła Ewangelickiego (1602-1618)

A. Obraz, portret (il. 109-110). W zbiorach Stiftung Preußische Schlösser Und Gärten Berlin-Brandenburg.

Data powstania: ok. 1610 r.

Książę przedstawiony w pełnej postaci, stoi bez nakrycia głowy, ubrany w wams i spodnie ze złocistego materiału, bogato dekorowanego, pończochy i buty na obcasie. Prawa ręka spoczywa na biodrze, lewa na rękojeści rapiera. Rękojeść pełna, najprawdopodobniej w typie J w klasyfikacji Oakeshotta. Głowica o nie rozpoznawalnej formie, ukazana fragmentarycznie. Uchwyt spiralnie owinięty drutem (?) Jelec z prostymi ramionami i dochodzącym do głowicy kabłąkiem. Od kabłąka przedniego, po obu stronach, odchodzą kabłąki boczne, które przechodzą w trzy kolejne, tworzące kosz. Rękojeść dekorowana za pomocą cyzelowania

nierozpoznawalnymi motywami. Broń zawieszona na złocistym pendencie, wpasowującym się w dekorację stroju księcia. Pasek zakończony złotym okuciem z zapinką mocującą do wamsu.
Literatura: Wielokrotnie publikowana i omawiana, m.in. Frankowska-Makała M. 2013, s. 88-89, 101; Kościelna J. 2017, s. 46.

B. Obraz, portret autorstwa Johanna Leonisicha (Leonisiusa) (il. 111-112). Niezachowany, dawniej w zbiorach Historisches Museum Dresden.

Data powstania: 1616 r.

Książę przedstawiony w pełnej postaci. Postać stoi w lekkim rozkroku, bez nakrycia głowy obrany w wams z wydatnym kołnierzem i mankietami. Prawa ręka wsparta na biodrze, lewa na rękojeści rapiera. Pół rękojeść. Głowica owoidalna z motywem heraldycznym i wieńczącym guzem. Uchwyt spiralnie owinięty nierozpoznawalnym materiałem. Jelec esowaty, w płaszczyźnie pionowej, dekorowany nierozpoznawalnym motywem za pomocą cyzelowania. Zauważalne jedno zakończenie ramienia jelca, które dekoruje imitacja kuli. Zauważalne dwa obłaki. Pochwa zauważalna jedynie w dolnych partiach: trzewik, poszycie i pierścień. Broń zawieszona na pendencie, którego dekoracje w postaci motywów roślinnych, odpowiadają dekoracjom wamsu i bufiastych spodni. Pasek pendentu przymocowany do wamsu.

Literatura: Wielokrotnie publikowany i omawiana, m.in. Bądkowska J. 2013, s. 54.

C. Monety z Mennicy w Szczecinie. Mincerz Johann (Hans) Schambach: Talar, awers (il. 113). Data powstania: brak danych (1618?); Talar, awers (il. 114). Data powstania: brak danych; Półtalar, awers (il. 115). Data powstania: brak danych; Talar, awers (il. 116). Data powstania: brak danych; Półtalar, awers (il. 117). Data powstania: brak danych; Talar, awers (il. 118). Data powstania: 1620 r.; Poczwórny talar, awers (il. 119). Data powstania: 1620; Potrójny talar, awers (il. 120). Data powstania: 1620 r.; Podwójny talar, awers (il. 121). Data powstania: 1620 r.; Półtalar, awers (il. 122). Data powstania: 1620 r.

Książę ukazany bokiem do widza z gołą głową, w kołnierzu, przepasany szarfą. Zauważalne skrzydło prawego naramiennika i górna część napierśnika. Wzdłuż górnych krawędzi tych elementów idą rzędy nitów z główkami o ornamentie roślinnym.

Literatura: Horoszko G. 2013, s. 10; Olding M. 2016, s. 109-111, 114-116.

D. Moneta z Mennicy w Szczecinie. Mincerz Johann (Hans) Schambach: Dziesięć talarów, awers (il. 123). Data powstania: brak danych (do 1620 r.)

Książę ukazany do ramion, ukośnie do widza, z gołą głową, przepasany szarfą z medalionem na łańcuchu. Zbroja płytowa dekorowana motywem roślinnym za pomocą trawienia lub trybowania. Obojczyk folgowany, napierśnik z pionową ością po środku. Prawy naramiennik

w znacznej części zasłonięty przez szarfę, ukazane jedynie fragmenty jego górnej i dolnej części. Wzdłuż folg rzędy nitów.

Literatura: Olding M. 2016, s. 108.

E. Obraz olejny na płótnie, portret Franciszka I na marach, najprawdopodobniej autorstwa Michaela Marwitza (il. 124-125). Muzeum Narodowe w Szczecinie, pierwotnie na zamku w Szczecinie.

Data powstania: 1621 r.

Książę leży na marach w dekorowanym kołpaku na głowie, ułożonej na zagłówku, wamsie z wydatnym kołnierzem i mankietami, bufiastych spodniach i trzewikach. Ręce zmarłego ułożone na brzuchu, przyciskając do ciała rapier. Pełna rękoność. Głowica owoidalna, zwieńczona guzem, dekorowana poprzez cyzelowanie - medalion z nierozpoznawalnym motywem. Poniżej głowicy wielokątny uchwyt z pionowymi grzbietami, przeciętymi w połowie. Jelec esowaty w płaszczyźnie poziomej. Zauważalne oblęki boczne – górny i dolny, dekorowane, przez cyzelowanie, nierozpoznawalnym motywem. Pod dolnym oblękiem bocznym zauważalna dekoracja w postaci jeźdźca na koniu. Dekoracja ta najprawdopodobniej znajduje się na tarczy pionowej, która została oddana niewyraźnie.

Literatura: Wielokrotnie publikowana i omawiana, m.in. Lemcke H. 1909, s. 100-101; Bethe H. 1937b, s. 10; Januszkiewicz B. 1998, s. 343-352; Kunde C. 2007, s. 112-114, 233-237, 318-333; Makała R. 2013a, s. 160-167.

11. Jerzy II (III) (1582-1617), książę darłowski i bukowski (1606-1617)

Obraz, portret (il. 126-127). Zaginiony, dawniej Muzeum Miejskie w Szczecinie.

Data powstania: ok. 1615 r.

Książę przedstawiony nie w pełnej postaci w pozycji stojącej bez nakrycia głowy, ubrany w wams z wysokim kołnierzem i wyeksponowanymi mankietami oraz bufiaste spodnie. W prawej ręce, spoczywającej na stole, książę trzyma chustę, lewa spoczywa na biodrze. Postać przepasana bandolierem, do którego przytwierdzony jest rapier. Rękoność odwzorowana niepełnie, co nie pozwala na identyfikację jej typu. Głowica gruszkowata zwieńczona guzem, pionowo kanelowana. Uchwyt najprawdopodobniej drewniany, ukośnie żłobiony. Zauważalne pręt, który stanowi jedno ramie jelca, zawinięte ku górze lub kabłąk. Element ten zakończony kulą, którą poprzedza zwężenie. Bandolier bogato dekorowany arabeską. Zauważalne dwa motywy heraldyczne, które stanowi wspięty gryf.

Literatura: Makała R. 2013a, s. 309.

12. Bogusław XIV (1580-1637), książę darłowski (1606-1621), książę bukowski (1617-1621), książę szczeciński (1620-1637), książę darłowsko-bukowski (1622-1637), książę wołoski i bardowsko-nowopolski (1625-1637), biskup tytularny Pomorskiego Kościoła Ewangelickiego (1622-1637)

A. Obraz olejny na desce (il. 128-129). Kulturhistorisches Museum der Hansestadt Stralsund.
Data powstania: ok. 1619 r.

Książę przedstawiony do pasa, stoi obok żony bez nakrycia głowy, ubrany w wams z wydatnym kołnierzem i mankietami. Prawa ręka spoczywa na stole, lewa wsparta o biodro. Przy boku zauważalna pełna rękojeść rapiera. Rękojeść pełna. Głowica kolista, pionowo kanelowana, zwieńczona guzem. Uchwyt. Zauważalne fragmentarycznie jedno skrzydło jelca, które zakrzywione jest ku górze. Do głowicy dochodzi kabłąk przedni, od niego odchodzi kabłąk boczny. Na wysokości ramion obłąk boczny.

Literatura: Filipowiak W., Gieysztor A., Januszkiewicz B., Kruszewska E. 1986, s. 50; Januszkiewicz B. 1995, s. 39; Głodek M. 2017b, s. 174.

B. Monety z mennicy w Szczecinie. Mincarz Johann Martens: Talar, awers (il. 130). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 131). Data Powstania: 1628 r.

Książę ukazany ukośnie do widza z gołą głową. Prawa ręka spoczywa na biodrze, lewa na rękojeści, przypiętej do pasa broni białej. Zbroja płytowa, dekorowana pionowymi pasami. Folgowany obojczyk, napierśnik z pionową ością po środku i krótkim fartuchem, połączonym z bufiastymi, folgowanymi nabiodrkami. Folgowane naramienniki, zauważalna prawa opacha, nałokietnik, zarękawie i rękawica z mankietem, najprawdopodobniej nie wykonane z elementów płytowych.

Broń białą stanowi najprawdopodobniej rapier. Rękojeść pełna. W schematyczny sposób ukazana głowica, która przypomina kształt gruszki, uchwyt poziomo owinięty drutem (?), jelec o ramionach prostych, kabłąk skierowany w stronę głowicy ale nią nie łączy, obłąki boczne.

Literatura: Olding M. 2016, s. 172.

C. Monety z mennicy w Koszalinie. Mincarz Christian Wilcke: Talar, awers (il. 132). Data powstania: 1628 r.; Półtalar, awers (il. 133). Data powstania: 1628 r.; Półtalar, awers (il. 134). Data powstania: 1628 r.; Ćwierć talar, awers (il. 135). Data powstania: 1628 r.; Ćwierć talar, awers (il. 136). Data powstania: 1628 r.

Książę ukazany ukośnie do widza z gołą głową. Prawa ręka spoczywa na biodrze. Do pasa przypięta broń biała. Zbroja płytowa, dekorowana motywem roślinnym za pomocą trawienia lub trybowania. Folgowany obojczyk, napierśnik z pionową ością po środku i krótkim

fartuchem, połączonym z folgowanymi nabiodrkami. Folgowane naramienniki, opachy. Ukazany prawy nałokietnik i zarękawie.

Broń białą stanowi najprawdopodobniej rapier. Schematycznie ukazana rękojeść pełna. Kolista głowica zwieńczona guzem, uchwyt spiralnie owinięty drutem lub taśmą, jelec o ramionach najprawdopodobniej zawiniętych, kabłąk skierowany w stronę głowicy ale się z nią nie stykający.

Literatura: Olding M. 2016, s. 206, 220-221.

D. Monety z mennicy w Szczecinie. Mincerz Johann Martens: Talar, awers (il. 137). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 138). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 139). Data powstania: 1629 r.; Talar, awers (il. 140). Data powstania: 1629 r.

Książę ukazany do ramion, ukośnie do widza z gołą głową, przepasany szarfą. Zbroja płytowa, dekorowana motywem roślinnym za pomocą trawienia lub trybowania. Kołnierz zasłonięty przez kołnierz, napierśnik z pionową ością po środku. Naramiennik folgowany. Zauważalne rzędy nitów.

Literatura: Olding M. 2016, s. 173, 175, 181-182.

E. Monety z mennicy w Koszalinie: Talar, awers (il. 141). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 142). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 143). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 144). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 145). Data powstania: 1630 r.; Talar, awers (il. 146). Data powstania: 1629 r.; Talar, awers (il. 147). Data powstania: 1630 r.; Talar, awers (il. 148). Data powstania: 1630 r.; Talar, awers (il. 149). Data powstania: 1631 r.; Półtalar, awers (il. 150). Data powstania: 1628 r.

Książę ukazany ukośnie do widza z gołą głową, przepasany szarfą. Prawa ręka spoczywa na biodrze, lewa na rękojeści, przypiętej do pasa broni białej. Zbroja płytowa, dekorowana motywem roślinnym za pomocą trawienia lub trybowania. Folgowany obojczyk, napierśnik z pionową ością po środku, połączony z folgowanymi, bufiastymi nabiodrkami. Ukazana ochrona prawej ręki w postaci folgowanego naramiennika, opachy, nałokietnika i zarękawia.

Broń białą stanowi najprawdopodobniej rapier. Schematycznie ukazana rękojeść pełna. Kolista głowica zwieńczona guzem, uchwyt spiralnie owinięty drutem lub taśmą, kabłąk przedni skierowany w stronę głowicy ale się z nią nie łączący. Obłęki boczne.

Literatura: Olding M. 2016, s. 206, 207-220.

F. Monety z mennicy w Szczecinie. Mincerz Johann Martens: Gulden, awers (il. 151). Data powstania: 1628 r.; Gulden, awers (il. 152). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 153). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 154). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 155). Data powstania: 1629 r.; Talar, awers (il. 156). Data powstania: 1632 r.; Talar, awers (il. 157).

Data powstania: 1629 r.; Talar, awers (il. 158). Data powstania: 1629 r.; Talar, awers (il. 159).
Data powstania: 1634 r.; Półtalar, awers (il. 160). Data powstania: 1628 r.; Półtalar, awers (il. 161). Data powstania: 1628 r.; Ćwierć talar, awers (il. 162). Data powstania: 1628 r.

Książę ukazany bokiem do widza z gołą głową, w koronkowym kołnierzu, przepasany szarfą. Obojczyk, napierśnik z pionową ością pośrodku, prawy naramiennik folgowany. Wzdłuż skrzydła naramiennika rząd nitów. Na naramienniku dekoracje w postaci czterolistnej koniczyny. Krawędzie skrzydła naramiennika i pionowa oś napierśnika dekorowana motywem sznurowym (?).

Literatura: Krüger J. 2004, tab. 16; Olding M. 2016, s. 169, 173-174, 180, 182-183, 190, 195, 198.

G. Monety z mennicy w Szczecinie. Mincerz Johann Martens: Gulden, awers (il. 163). Data powstania: 1629 r.; Gulden, awers (il. 164). Data powstania: 1629 r.; Gulden, awers (il. 165). Data powstania: 1629 r.; Talar, awers (il. 166). Data powstania: 1629 r.; Talar, awers (il. 167). Data powstania: 1629 r.; Talar, awers (il. 168). Data powstania: 1629 r.; Talar, awers (il. 169). Data powstania: 1631 r.; Talar, awers (il. 170). Data powstania: brak danych (1631?); Talar, awers (il. 171). Data powstania: 1631 r.

Książę przedstawiony bokiem do widza, przepasany szarfą. Do pasa przypięta broń biała. W prawej dłoni trzyma regiment, w lewej hełm. Obojczyk zasłonięty przez koronkowy kołnierz, napierśnik do którego przymocowane są folgowane elementy ochrony nóg, najprawdopodobniej będące bufiastymi nabiodrkami. Folgowane naramienniki opachy, nałokietniki ze skrzydełkami zamkniętymi, zarękawia i rękawice palczaste z klepsydrowatymi mankietami. Wzdłuż skrzydeł naramiennika i folgowania zbroi rzędy nitów. Obok księcia ukazany hełm z kołnierzem, zasłoną typu „wróbli dziób” i pióropuszem. Grzebień hełmu i krawędzie otworu twarzowego dekorowane motywem sznurowym (?). Główna nity, który łączy zasłonę z dzwonem w postaci czterolistnej koniczyny.

Ukazany jedynie fragment rękojeści długiej broni białej, której typ jest nierozpoznawalny. Głowica kolista, poniżej uchwyt. Przy lewym boku puginał w nierozpoznawalnym typie. Uchwyt, jelec, pochwa.

Literatura: Horoszek G. 2011, s. 13; Horoszek G. 2015, s. 18; Olding M. 2016, s. 170, 184, 187, 210-211.

H. Monety z mennicy w Szczecinie. Mincerz Johann Martens: Dukat, awers (il. 172). Data powstania: brak danych (1633?); Dukat, awers (il. 173). Data powstania: brak danych (1633?); Dukat, awers (il. 174). Data powstania: 1633 r.; Dukat, awers (il. 175). Data powstania: 1633

r.; Dukat, awers (il. 176). Data powstania: 1629 r.; Dukat, awers (il. 177). Data powstania: 1631 r.; Dukat, awers (il. 178). Data powstania: 1633 r.

Książę ukazany w pełnej postaci z gołą głową. Prawa ręka spoczywa na biodrze, lewa na rękojeści, przypiętej do pasa broni białej. Zbroja płytowa. Obojczyk, napierśnik z pionową ością po środku, krótkim fartuchem, połączonym z folgowanymi nabiodrkami. Nakolanki oraz nagolenice z trzewikami lub buty z wysokimi cholewami. Naramienniki, prawa opacha, nałokietnik i zarękawie.

Długą broń białą stanowi miecz kawaleryjski lub rapier. Rękojeść pełna. Głowica kolista, zwieńczona guzem. Ukazane jedno ramię jelca, zawinięte w kierunku głowicy. Do głowicy dochodzi, zawinięty na końcu kabłąk, który się z nią nie łączy. Pochwa o nierozpoznawalnej konstrukcji.

Literatura: Olding M. 2016, s. 171, 202; 204.

I. Monety z mennicy w Koszalinie. Mincerz Ulrich Bütkow: Dukat, awers (il. 179). Data powstania: brak danych (1631?); Dukat, awers (il. 180). Data powstania: brak danych (1631?); Dukat, awers (il. 181). Data powstania: brak danych (1631?); Dukat, awers (il. 182). Data powstania: brak danych (1631?); Dukat, awers (il. 183). Data powstania: 1631 r.; Dukat, awers (il. 184). Data powstania: 1631 r.; Dukat, awers (il. 185). Data powstania: 1633 r.; Dukat, awers (il. 186). Data powstania: 1633 r.; Dukat, awers (il. 187). Data powstania: 1633 r.; Dukat, awers (il. 188). Data powstania: 1634 r.; Dukat, awers (il. 189). Data powstania: brak danych (1635?); Dukat, awers (il. 190). Data powstania: 1635 r.; Dukat, awers (il. 191). Data powstania: 1636 r.; Dukat, awers (il. 192). Data powstania: 1636 r.

Książę ukazany z gołą głową, w kołnierzu, przepasany szarfą. Do pasa przypięta broń biała. W prawej ręce trzyma regiment, lewa ułożona wzdłuż ciała (w zamyśle twórcy wizerunku najprawdopodobniej miała spoczywać na rękojeści broni rapiera). Obojczyk, napierśnik z pionową ością pośrodku, wielofolgowy, bufiaste nabiodrki i nakolanki. Poziom odwzorowania nie pozwala na rozpoznanie, czy książę ukazany jest w nagolenicach i trzewikach, czy butach z wysokimi cholewami. Zauważalna ostroga o gwieździstym bodźcu przy lewej stopie. Osłony rąk stanowią naramienniki, opachy, nałokietniki a także rękawica, ukazana tylko na prawej dłoni. Wzdłuż folgowania nabiodrów i naramienników rzędy nitów. Długą broń białą stanowi miecz kawaleryjski lub rapier. Rękojeść pełna. Głowica kolista, zwieńczona guzem. Ukazane jedno ramię jelca, zawinięte w kierunku głowicy. Do głowicy dochodzi, zawinięty na końcu kabłąk, który się z nią nie łączy. Pochwa o nierozpoznawalnej konstrukcji.

Literatura: Krüger J. 2004, tab. 16; Pawłowski M. 2004, tab. 17; Horoszko G. 2010, s. 7; Horoszko G. 2011, s. 13; Horoszko G. 2015, s. 19; Olding M. 2016, s. 202-205.

J. Monety z mennic w Szczecinie i Koszalinie. Mincerze Johann Martens, Christian Wilcke, Ulrich Bütkow: Talar, awers (il. 193). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 194). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 195). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 196). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 197). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 198). Data powstania: 1628 r.; Podwójny talar, awers (il. 199). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 200). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 201). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 202). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 203). Data powstania: 1628 r.; Talar, awers (il. 204). Data powstania: 1629 r.; Talar, awers (il. 205). Data powstania: 1630 r.; Talar, awers (il. 206). Data powstania: 1631 r.; Talar, awers (il. 207). Data powstania: 1632 r.; Podwójny talar, awers (il. 208). Data powstania: 1632 r.; Talar, awers (il. 209). Data powstania: 1632 r.; Talar, awers (il. 210). Data powstania: 1633 r.; Talar, awers (il. 211). Data powstania: 1633 r.; Talar, awers (il. 212). Data powstania: 1633 r.; Talar, awers (il. 213). Data powstania: 1633 r.; Talar, awers (il. 214). Data powstania: 1633 r.; Talar, awers (il. 215). Data powstania: 1633 r.; Podwójny talar, awers (il. 216). Data powstania: 1633 r.; Talar, awers (il. 217). Data powstania: 1634 r.; Talar, awers (il. 218). Data powstania: 1634 r.; Talar, awers (il. 219). Data powstania: 1634 r.; Talar, awers (il. 220). Data powstania: 1635 r.; Talar, awers (il. 221). Data powstania: 1635 r.; Talar, awers (il. 222). Data powstania: 1635 r.; Talar, awers (il. 223). Data powstania: 1635 r.; Talar, awers (il. 224). Data powstania: 1635 r.; Talar, awers (il. 225). Data powstania: 1635 r.; Talar, awers (il. 226). Data powstania: 1635 r.; Talar, awers (il. 227). Data powstania: 1635 r.; Talar, awers (il. 228). Data powstania: 1635 r.; Talar, awers (il. 229). Data powstania: 1635 r.; Talar, awers (il. 230). Data powstania: 1635 r.; Talar, awers (il. 231). Data powstania: 1635 r.; Talar, awers (il. 232). Data powstania: 1636 r.; Talar, awers (il. 233). Data powstania: 1636 r.; Talar, awers (il. 234). Data powstania: 1636 r.; Talar, awers (il. 235). Data powstania: 1636 r.; Talar, awers (il. 236). Data powstania: 1636 r.; Talar, awers (il. 237). Data powstania: 1636 r.; Talar, awers (il. 238). Data powstania: 1637 r.; Półtalar, awers (il. 239). Data powstania: 1633 r.; Półtalar, awers (il. 240). Data powstania: 1633 r.; Półtalar, awers (il. 241). Data powstania: 1633 r.; Półtalar, awers (il. 242). Data powstania: 1633 r.; Półtalar, awers (il. 243). Data powstania: 1634 r.; Półtalar, awers (il. 244). Data powstania: 1634 r.; Półtalar, awers (il. 245). Data powstania: 1635 r.; Ćwierć talar, awers (il. 246). Data powstania: 1635 r.; Ćwierć talar, awers (il. 247). Data powstania: 1635 r.; 1/8 talara, awers (il. 248). Data powstania: 1936 r.; 1/8 talara, awers (il. 249). Data powstania: 1636 r.; Talar, awers (il. 250). Data powstania: 1631 r.; Talar, awers (il. 251). Data powstania: 1631 r.; Talar, awers (il. 252). Data powstania:

1631 r.; Talar, awers (il. 253). Data powstania: 1631 r.; Talar, awers (il. 254). Data powstania: 1631 r.; Talar, awers (il. 255). Data powstania: 1631 r.; Talar, awers (il. 256). Data powstania: 1631 r.; Talar, awers (il. 257). Data powstania: 1631 r.; Talar, awers (il. 258). Data powstania: 1631 r.; Talar, awers (il. 259). Data powstania: 1631 r.; Talar, awers (il. 260). Data powstania: 1631 r.; Talar, awers (il. 261). Data powstania: 1632 r.; Talar, awers (il. 262). Data powstania: 1633 r.; Talar, awers (il. 263). Data powstania: 1633 r.; Talar, awers (il. 264). Data powstania: 1633 r.; Talar, awers (il. 265). Data powstania: 1633 r.; Talar, awers (il. 266). Data powstania: 1633 r.; Talar, awers (il. 267). Data powstania: 1633 r.; Talar, awers (il. 268). Data powstania: 1633 r.; Talar, awers (il. 269). Data powstania: 1633 r.; Talar, awers (il. 270). Data powstania: 1634 r.; Talar, awers (il. 271). Data powstania: 1634 r.; Talar, awers (il. 272). Data powstania: 1634 r.; Talar, awers (il. 273). Data powstania: 1634 r.; Talar, awers (il. 274). Data powstania: 1635 r.; Talar, awers (il. 275). Data powstania: 1636 r.;

Książę ukazany bokiem do widza w kołnierzu, przepasany szarfą. Napierśnik, naramienniki folgowane. Wzdłuż krawędzi skrzydła prawego naramiennika rząd nitów z główkami o ornamencie roślinnym.

Literatura: Krüger J. 2004, tab. 16; Horoszko G. 2013, s. 13; Olding M. 2016, s. 174-179, 183, 185-199, 211-214, 216-219.

K. Monety z mennicy w Koszalinie. Mincerz: Christian Wilcke: Talar, awers (il. 276). Data powstania: 1632 r.; Talar, awers (il. 277). Data powstania: 1632 r.

Książę ukazany ukośnie do widza, z gołą głową, przepasany szarfą. Zbroja płytowa, dekorowana ornamentem roślinnym za pomocą trawienia lub trybowania. Obojczyk, napierśnik z pionową ością po środku. Ukazane fragmenty naramienników.

Literatura: Olding M. 2016, s. 215.

L. Obraz (il. 278-279). Zaginiony.

Data powstania: ok. 1632 r.

Książę przedstawiony w półpostaci w pozycji stojącej, z gołą głową, ubrany w wams z wydatnym kołnierzem i mankietami oraz bufiastymi rękawami. Prawa ręka spoczywa na stole, lewa na rękojeści rapiera. Zauważalna jedynie rękojeść trzy czwarte. Głowica owoidalna, pionowo kanelowana, zwieńczona guzem. Uchwyt dekorowany pionowym kanelowaniem. Jedno z ramion jelca zawinięte ku głowni w płaszczyźnie pionowej, zakończone kulą. Drugie z ramion jelca zawinięte w kierunku głowicy. Odchodzi od niego obłak, dekorowany w połowie motywem kuli, analogicznie do zakończenia jelca. Zauważalny obłak boczny.

Literatura: Januszkiewicz B 1995, s. 60; Bądkowska J. 2013, s. 55.

M. Monety/medaliony o różnej wartości: Dwa talary, awers (il. 280). Data powstania: 1635 r.; Dziesięć dukatów, awers (il. 281). Data powstanie: 1635 r.

Książę ukazany na koniu, bokiem do widza z gołą głową w kołnierzu, przepasany szarfą. W prawej ręce trzyma regiment, który wsparty jest o biodro. Napierśnik z pionową ością po środku i rzędem nitów, idących wzdłuż jego górnej krawędzi. Zauważalny fragment dolnej części naplecznika. Osłona prawej nogi w postaci folgowanego nabiodrka i nakolanka. Technika wykonania wizerunku nie pozwala na rozpoznanie co ukazano poniżej na kolanka. Może to być nagolenica i trzewik lub but z wysoką cholewą. Do nogi przymocowana ostroga o gwieździstym bodźcu. Naramienniki folgowane z pasami nitów idących z góry na dół. Ponadto prawą rękę osłania opacha, nałokietnik, zarękawie i rękawica palczasta z klepsydrowatym mankietem. Zauważalny rząd koński: ogłowie (policzek, podbródek), wędzidło, wodze, strzemię, spięte poprzęgiem siodło, podogonie i spięte rozetą podpiersie.

Literatura: Horoszko G. 2013, s. 12-13. Horoszko G. 2015, s. 19; Olding M. 2016, s. 230.

13. Filip Juliusz (1584-1625), książę wołoski (1592-1625), książę bardowsko-nowopolski (1605-1625)

A. Monety z mennicy w Nowopolu (Franzburg). Mincerz Joachim Köneke: Talar, awers (il. 282). Data powstania: 1611 r.; Podwójny talar, awers (il. 283). Data powstania: 1611 r.

Książę ukazany do ramion, ukośnie do widza, w kryzie, przepasany szarfą i łańcuchem. Zbroja płytowa, dekorowano motywem roślinnym za pomocą trawienia lub trybowania. Obojczyk kilkufołgowy, napierśnik, naramiennik zasłonięty szarfą.

Literatura: Olding M. 2016, s. 128.

B. Monety z mennicy w Nowopolu (Franzburg). Mincerz Joachim Köneke: Gulden, awers (il. 284). Data powstania: 1611 r.; Gulden, awers (il. 285). Data powstania: 1611 r.; Gulden, awers (il. 286). Data powstania: 1611 r.;

Książę z gołą głową w kryzie hiszpańskiej, przepasany szarfą. Trzyfołgowy obojczyk. Zauważalna górna partia napierśnika z dekoracją trawioną lub trybowaną o nierozpoznawalnym ornamente. Górne części naramienników ukazane schematycznie, bez wyszczególnionych elementów konstrukcyjnych.

Literatura: Horoszko G. 2013, s. 3, 6; Horoszko G. 2015, s. 13; Olding M. 2016, s. 126-127.

C. Monety z mennicy w Nowopolu (Franzburg). Mincerz Michael Martenz: Talar, awers (il. 287). Data powstania: brak danych (1620/1621?); Talar, awers (il. 288). Data powstania: 1620 r.; Podwójny talar, awers (il. 289). Data powstania: 1621 r.; Talar, awers (il. 290). Data powstania: 1622 r.; Półtalar, awers (il. 291). Data powstania: 1622 r.

Popiersie księcia, który został przedstawiony bokiem do widza, w kryzie, bez nakrycia głowy, przepasany szarfą. Zauważalny prawy naramiennik zbroi, nity łączące poszczególne elementy uzbrojenia oraz dekoracja trawiona lub trybowana o ornamencie roślinnym.

Literatura: Horoszko G. 2013, s. 3, 6-7; Olding M. 2016, s. 130-132.

D. Obraz, portret (il. 292-293). Zaginiony, dawniej w Muzeum Krajowym w Szczecinie.

Data powstania: ok. 1620 r.

Książę przedstawiony w półpostaci. Postaci stoi z gołą głową ubrany w wams z wydatnym kołnierzem i mankietami, spodnie, przepasany potrójnym łańcuchem. Prawa ręka wsparta na biodrze, lewa na rękojeści rapiera. Rękojeść trzy czwarte, zauważalna fragmentarycznie. Głowica owoidalna, zwieńczona sterczyną. Zauważalna dekoracja głowicy w postaci wklęsłego, owalnego medalionu z przedstawieniem postaci. Ukazane jedna ramie jelca, które dochodzi do głowicy ale się z nią nie łączy. Odchodzą od niego dwa kabłąki boczne, po jednym z obu stron. Broń przymocowana za pomocą dekorowanego pendentu do pasa. Pasek pendentu zakończony okuciem i zapinką mocującą.

Literatura: Frankowska-Makała M. 2013, s. 92.

E. Moneta z mennicy w Nowopolu (Franzburg). Mincarz Hans Puls: Półtalar, awers (il. 294).

Data powstania: 1622 r.

Książę ukazany do ramion, ukośnie do widza, z gołą głową, przepasany szarfą, w kryzie. Zbroja płytowa. Obojczyk, napierśnik z pionową ością po środku, folgowane naramienniki. Zauważalne nitowanie.

Literatura: Olding M. 2016, s. 133.

F. Monety z mennicy w Nowopolu (Franzburg): Talar, awers (il. 295). Data powstania: 1625 r.; Półtalar, awers (il. 296). Data powstania: 1625 r.; Półtalar, awers (il. 297). Data powstania: 1625 r.; Ćwierć talar, awers (il. 298). Data powstania: 1625 r.; Ćwierć talar, awers (il. 299). Data powstania: 1625 r.

Popiersie księcia ukazanego bez nakrycia głowy w bogatym koronkowym kołnierzu, przepasany szarfą. Zauważalne fragmenty napierśnika z dekoracją trawioną bądź trybowaną o nierozpoznawalnym ornamencie, lub bandolier.

Literatura: Horoszko G. 2013, s. 6-7; Horoszko G. 2015, s. 13-14; Olding M. 2016, s. 148-149.

G. Obraz olejny na płótnie, portret (il. 300-301). Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, depozyt w Pommersches Landesmuseum Greifswald.

Data powstania: poł. XVII w.

Książę przedstawiony w półpostaci w obecności brata w pozycji stojącej, z gołą głową, ubrany w wams z wydatnym kołnierzem i mankietami. Prawa ręka spoczywa na lasce, lewa na biodrze.

Przy boku rapier. Ukazana jedynie rękojeść, której schematyczne ukazanie uniemożliwia określenie jej typu. Głowica najprawdopodobniej w formie spłaszczonej kuli, uchwyt, obłąki boczne.

Literatura: Filipowiak W., Gieysztor A., Januszkiewicz B., Kruszevska E. 1986 , s. 50; Makala R. 2013a, s. 320.

14. Ulryk (1589-1622), książę szczecinecki (1618-1622), książę darłowsko-bukowski (1621-1622), biskup tytularny Pomorskiego Kościoła Ewangelickiego (1618-1622)

Monety z mennicy w Koszalinie. Mincerz Christian Wilcke: Talar, awers (il. 302). Data powstania: 1622 r.; Podwójny talar, awers (il. 303). Data powstania: 1622 r.; Półtora talara, awers (il. 304). Data powstania: 1622 r.; Półtora talara, awers (il. 305). Data powstania: 1622 r.; Półtalar, awers (il. 306). Data powstania: 1622 r.; Ćwierć talar, awers (il. 307). Data powstania: 1622 r.; 1/8 talara, awers (il. 308). Data powstania: 1622 r.; 1/8 talara, awers (il. 309). Data powstania: 1622 r.

Książę ukazany bokiem do widza z gołą głową, w kołnierzu, przepasany szarfą. Zauważalna górna część napierśnika i jego dekoracje idące wzdłuż krawędzi. Technika wykonania zdobień i ornament nierozpoznawalne.

Literatura: Horoszko G. 2013, s. 10; Horoszko G. 2015, s. 18; Olding M. 2016, s. 162-164.

Von Behr

15. Christoph von Behr (?-1637), szlachcic pomorski

Epitafium, kamienne, rzeźba (il. 310). W kościele w Semlow (gm. Semlow, wspólnota Ribnitz-Damgarten, pow. Vorpommern-Rügen).

Data powstania: 1605 r.

Adorator klęczy z gołą głową, modlitewnie złożonymi rękoma bez rękawic, przepasany łańcuchem. Zbroja płytowa. Obojczyk, naplecznik, napierśnik z tapulem i krótkim fartuchem, który połączony jest z taszkami za pomocą skórzanych pasków, między taszkami saczek. Naramienniki folgowane, opachy, nałokietniki folgowane ze skrzydełkami zamkniętymi, zarękawia. Nabiodrki, nakolanki, nagolenice i trzewiki. Przed adoratorem leży hełm zamknięty z kołnierzem, grzebieniem uniesioną zasłoną. Hełm zdobiony pióropuszem.

Literatura: Fabarius J.D. 1738, s. 77-79; Haselberg E. 1881, s. 53-54; Lange E. 1900, s. 220-226; Wantzen C. 1928, s. 7-25, 40-47; Römer I. 1936, s. 30, 119-121; Ohle W., Baier G. 1963, s. 606-608; Buske N., Baier G. 1987, s. 61, 200; Baier G. 1995, s. 616; Faldmann H-Ch., Baier

G., Dehio G., Gall E. 2000, s. 562-563; Wisłocki M. 2002, s. 243-244; Wisłocki 2003a, s. 291-303; Wisłocki 2005, s. 210, 486; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

16. Adam von Behr (?-1599), szlachcic pomorski

Epitafium kamienne, płaskorzeźba i rzeźba (il. 311). W kościele w Semlow (gm. Semlow, wspólnota Ribnitz-Damgarten, pow. Vorpommern-Rügen).

Data powstania: ok. 1605 r.

Na epitafium zmarły w zbroi przedstawiony jest dwukrotnie:

A. Adorator klęczy pod krzyżem, z gołą głową, modlitewnie złożonymi rękoma, bez rękawic, w kryzie hiszpańskiej. Zbroja płytowa. Elementy zbroi słabo widoczne. Obojczyk, naplecznik, napierśnik z krótkim fartuchem, który łączy się z folgowanymi taszkami. Naramienniki, opacha, nałokietnik, zarękawia. Nabiodrki, nakolanki, nagolenice i trzewiki.

B. Szlachcic leży z gołą głową na zagłówku, w kryzie hiszpańskiej, z modlitewnie złożonymi rękoma, bez rękawic. Zbroja płytowa. Obojczyk, napierśnik z tapulem i krótkim fartuchem. Naramienniki trawione i folgowane, opachy, nałokietniki ze skrzydełkami zamkniętymi i zarękawia. Ochronę nóg stanowią folgowane nabiodrki, które połączone są z fartuchem napierśnika za pomocą skórzanych pasków. Nakolanki ze skrzydełkami zdobione wytłaczaniem mającym imitować maszkarony, nagolenice i folgowane trzewiki. Obok zmarłego leżą folgowane rękawice palczaste.

Literatura: Fabarius J.D. 1738, s. 77-79; Haselberg E. 1881, s. 52-53; Lange E. 1900, s. 219-220, 225; Wantzen C. 1928, s. 7-25, 40-47; Römer I. 1936, s. 30, 119-121; Ohle W., Baier G. 1963, s. 606-608; Buske N., Baier G. 1987, s. 61, 200; Baier G. 1995, s. 616; Faldmann H-Ch., Baier G., Dehio G., Gall E. 2000, s. 562-563; Wisłocki M. 2002, s. 243-244; Wisłocki 2003a, s. 291-303; Wisłocki 2005, s. 210, 485; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Von Berglase

17. Andreas von Berglase (1573-1615), szlachcic pomorski

Epitafium kamienne, płaskorzeźba (il. 312-313). W kaplicy zamkowej w Franzburgu (pow. Vorpommern-Rügen).

Data powstania: ok. 1615 r.

Szlachcic stoi obok żony w stroju cywilnym z gołą głową. Prawa ręka spoczywa na biodrze, lewa na rękojeści długiej broni białej. Ukazana jedynie kolistą głowicą oraz górną część kabłąka, który dochodzi do niej.

Literatura: Haselberg E. 1881, s. 26-28; Wisłocki M. 2005, s. 204, 480.

Von Boen

18. Frantz von Boen (?), szlachcic pomorski

Płyta fundacyjna, kamienna, płaskorzeźba (il. 314). Wykonana przez Franza von Boen. W kościele pw. św. Józefa w Kuleszewie (gm. Kobylnica, pow. słupski).

Data powstania: 1626 r.

Mężczyzna w obecności małżonki, z gołą głową, bez rękawic, w kryzie. Zauważalny, powieszony na szyi medalion oraz szarfa przepasająca szlachcica. Zbroja płytowa. Widoczny tylko fragment obojczyka, napierśnik z pionową ością pośrodku i krótkim, dwufołgowym fartuchem, który u dołu zakończony jest ornamentem sznurowym. Naramienniki, opacha, nałokietnik ze skrzydełkami zamkniętymi i zarękawie. Rozpoznawalne tylko w górnych partiach wielofolgowie nabiodrki, najprawdopodobniej bufiaste, jak przy zbroi kirasjerskiej. Pod ręką szlachcica widoczne rękawice palczaste z klepsydrowatymi mankietami. Zauważalny pas, do którego najpewniej była przymocowana broń biała. Obok mężczyzny leży hełm zamknięty z dwufołgowym kołnierzem i uniesioną zasłoną, którą autor uprościł dzieląc otwór wzrokowy na pół. Hełm dekorowany pióropuszem oraz zgrubieniem o ornamencie sznurowym na krawędziach kołnierza.

Literatura: Böttger L. 1894, s. 5; Glińska M. 1973, s. 356-357; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2021b, s. 541-568.

Von Borcke

19. Wolf von Borcke (?-1556), szlachcic pomorski, marszałek, radca książęcy, landwójt gryficki, radca i landwójt świdwiński

Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 315). W kościele parafialnym pw. św. Klary w Dobrej (gm. Dobra, pow. łobeski).

Data powstania: 1569 r.

Rycerz stoi obok swojej małżonki, jego prawa ręka spoczywa na rękojeści sztyletu, a lewa na rękojeści miecza, które przypięte są do pasa. Zbroja płytowa. Obojczyk, napierśnik bombiasty, z hakiem do mocowania kopii i fartuchem połączonym bezpośrednio z trzyfołgowymi taszkami. Pomiędzy taszkami saczek. Naramiennik z płótem i kilkoma słabo widocznymi folgami w dolnej części, opachy, nałokietniki niewidoczne, zarękawia zauważalne tylko na

prawej ręce, rękawice mitynki z klepsydrowatymi mankietami. Nabiodrki, nakolanki folgowane z dużymi, marszczonymi do środka skrzydełkami, nagolenice, trzewiki typu „krowie pyski”. Ostrogi o gwieździstych bodźcach. Postać w hełmie zamkniętym lub armecie z uniesioną zasłoną typu „kowalski miech”.

Długa broń biała w nierozpoznawalnym typie. Zauważalna jedynie głowica w formie gruszki, pionowo kanelowana oraz pochwa. Przy lewym boku pugił landsknechtowski. Głowica kolistą, jelec o ramionach skierowanych ku głównej i zawiniętych. Pochwa zakończona, pionowo kanelowaną gałką.

Literatura: Lemcke H. 1910, s. 161; Glińska M. 1973, s. 334, 336; Brzustowicz B.W. 2006, s. 210-211; Kochanowska J. 2011, s. 139; Dewitz B., Dewitz M., Dewitz W. 2013, s. 153; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2019, s. 415-434.

20. Heinrich von Borcke (?-1621), szlachcic pomorski

Obraz olejny na drewnie, część manierystycznego, drewnianego epitafium (il. 316). W kościele parafialnym pw. Wniebowzięcia NMP w Pęzinie (gm. Stargard, pow. stargardzki).

Data powstania: 1610 r.

Adorator klęczy obok żony pod krzyżem, z gołą głową i modlitewnie złożonymi rękoma, bez rękawic. Do pasa przypięta długa broń biała. Zbroja płytowa. Zauważalny jedynie fragment obojczyka. Napierśnik z pionową ością pośrodku i gęsim brzuchem. Do krótkiego fartucha doczepione są siedmiofolgowe taszki, na których widać główki nitów. W pełni rozpoznawalny prawy naręczak. Naramienniki zdobione roślinnym ornamentem trawionym, opacha, nałokietnik ze skrzydełkami otwartymi i zarękawie. Nabiodrki, widoczny lewy nakolaniek zdobiony, nagolenice. Zauważalny jeden trzewik z ostrogą o gwieździstym bodźcu. Na lewym naramienniku zbroi przypięty czerwono-żółty kwiat lotosu, od którego odchodzą szarfy w takich kolorach. Pod nogami adoratora leży hełm zamknięty. Zasłona typu „wróblu dziób” uniesiona. Kołnierz folgowany. Hełm zdobiony pióropuszem w kolorach herbu Borków: czerwony i żółty.

Przypięta do pasa długa broń białą stanowi miecz kawaleryjski lub rapier o rękojeści pełnej. Głowica owoidalna, pionowo kanelowana z wieńczącym ją guzem. Uchwyt spiralnie owinięty drutem. Ukazany fragment jednego z ramion jelca, które zakończone jest kulą lub łezką i najprawdopodobniej zawinięte w stronę głowicy. Do głowicy dochodzi ale się z nią nie styka kabłąk przedni, od którego dochodzą dwa kabłąki boczne.

Literatura: Lemcke H. 1908, s. 59; Łopuch W. 2002, s. 220; Wiślocki M. 2002, s. 247; Majewski M. 2010b, s. 67-68; Kochanowska J. 2011, s. 183; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Von Budde

21. Matthias von Budde (?- 1591), szlachcic pomorski

Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 317). W kościele w Gramzow (gm. Krusenfelde, wspólnota Anklam-Land, pow. Vorpommern-Greifswald).

Data powstania: 1591 r.

Rycerz przedstawiony w pełnej postaci, lekko zwrócony w lewo, w kryzie, bez nakrycia głowy, przepasany podwójnym łańcuchem. W lewej ręce trzyma regiment, który wsparty jest na biodrze, prawa ręka również wsparta na biodrze. Folgowany obojczyk, napierśnik z tapulem i fartuchem, który połączony jest z czternastofolgowymi taszkami. Pomiedzy taszkami saczek. Naramienniki folgowane z płotem, opachy, nałokietniki, zarękawia i rękawice mitynki z mankietami ze sztylptami. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, nakolanki z jedną folgą górną i jedną dolną, nagolenice, trzewiki typu „krowie pyski”. Widoczne ostrogi o gwieździstych bodźcach. Obok prawej nogi rycerza leży hełm zamknięty, z uniesioną zasłoną typu „wróbli dziób”, która przymocowana jest do dzwonu nitem skroniowym. Widoczny także kołnierz. Hełm zdobiony pióropuszem.

Przy lewym boku rycerza na pasie przypięty koncerz. Rękojeść mieczowa: główica owoidalna, zwieńczona guzem, uchwyt, obłak boczny, jelec o ramieniu prostym, zakończonym rombem. Przy prawym boku puginał. Główica półowoidalna, zwieńczona guzem, górna część uchwytu.

Literatura: Lemcke H. 1899, s. 196-197; Badstübner E., Dehio G., Becker B. 1968, s. 109-110, 187; Baier G. 1982, s. 63; Faldmann H-Ch., Baier G., Dehio G., Gall E. 2000, s. 163-164; Stelzig E. 2009, s. 59; Stelzig E. 2012, s. 39-41; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Von Damitz

22. Paulus von Damitz (1572-1644), szlachcic pomorski

Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 318). Pierwotnie w kościele w Strachominie (gm. Będzino, pow. koszaliński), obecnie w Bazylice konkatedralnej Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Kołobrzegu.

Data powstania: 1644 r.

Szlachcic w towarzystwie małżonki przedstawiony od pasa w górę, z gołą głową, w kryzie hiszpańskiej. Zbroja płytowa. Obojczyk zasłonięty brodą i kryzą hiszpańską, napierśnik z pionową ością pośrodku i krótkim fartuchem. W pełni rozpoznawalny prawy naręczak.

Naramiennik folgowany, opacha, nałokietnik, zarękawie. Zauważalna jedna rękawica palczasta. Zbroja zdobiona na krawędziach, wzdłuż pionowej ości napierśnika i naręczaka pasami trawionymi. Przed postacią na stole leży hełm zamknięty, z uniesioną zasłoną, typu „wróbli dziób” i grzebieniem. Kołnierz folgowany. Hełm dekorowany pióropuszem i pasami trawionymi.

Literatura: Böttger L. 1889, s. 106-108; Glińska M. 1973, s. 356-347; Kochanowska J. 2011, s. 65; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2021a, s. 176-182.

Von Dewitz

23. Jobst von Dewitz (?-ok. 1542), szlachcic pomorski, kanclerz wołoski

Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 319). Kościół parafialny pw. św. Klary w Dobrej (gm. Dobra, pow. łobeski).

Data powstania: 1577 r.

Rycerz stoi obok żony, z gołą głową, w kryzie, jego prawa ręka spoczywa na rękojeści sztyletu, a lewa na rękojeści miecza, które przypięte są do pasa. Zbroja płytowa. Czterofolgowy obojczyk, napierśnik typu tapul z hakiem do mocowania kopii, trzyfolgowym fartuchem i siedmiofolgowymi taszkami. Pomiędzy taszkami saczek. Naramienniki z płótem i sześcioma folgami, opachy, nałokietniki ze skrzydełkami zamkniętymi, zarękawia i rękawice mitynki z klepsydrowatymi mankietami. W pełni widoczne osłony nóg: nabiodrki, folgowane nakolanki z dużymi, marszczonymi do środka skrzydełkami, nagolenice, trzewiki typu „krowie pyski” i ostrogi o gwieździstych bodźcach. Zauważalny saczek. Zbroja zdobiona pasami trawionymi. Obok nóg leży hełm zamknięty, z uniesioną zasłoną, typu „wróbli dziób” i dwoma płytami przykręcanymi do napierśnika i naplecznika. Zauważalny grzebień. Hełm zdobiony pióropuszem. Długa broń biała w nierozpoznawalnym typie. Głowica półowoidalna, ukośnie kanelowana. Na przekazie ikonograficznym ukazano także górna część uchwytu. Przy prawym boku pugiinał. Głowica najprawdopodobniej kolistą, zwieńczoną guzem. Pochwa z poszyciem dekorowanym nierozpoznawalnym motywem, zakończona trzewikiem w formie stożka.

Literatura: Lemcke H. 1910, s. 158, 161; Glińska M. 1973, s. 336-338; Łopuch W. 2002, s. 196; Kochanowska J. 2011, s. 139; Miler Z. 2012, s. 38; Dewitz B., Dewitz M., Dewitz W. 2013, s. 152; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2021b, s. 541-568.

24. Stephan III von Dewitz (1607-1668), szlachcic pomorski

Portret, olej na płótnie (il. 320). Dobra, obecnie w zbiorach prywatnych.

Data powstania: ok. 1650 r.

Szlachcic ukazany do pasa z gołą głową, bez rękawic, przepasany łańcuchem. Prawa ręka spoczywa na biodrze, lewa najprawdopodobniej również. Zbroja płytowa, czerniona. Napierśnik z pionową ością po środku, krótkim fartuchem, do którego najprawdopodobniej przymocowane są folgowane nabiodrki. Naramienniki siedmiofolgowe, nałokietniki i zarękawia. Krawędzie poszczególnych elementów zbroi złożone i nitowane. Spod krawędzi naramiennika wychodzi materacowanie w kolorze czerwonym.

Do pasa przypięta broń sieczna w nierozpoznawalnym typie. Zauważalna jedynie kolista głowica oraz górna część, ukośnie oplecionego uchwyty. Obok szlachcica ukazany hełm o nierozpoznawalnej konstrukcji.

Literatura: Dewitz B., Dewitz M., Dewitz W. 2013, s. 256-257.

Von Eberstein

25. Ludwik von Eberstein (?-1590), szlachcic pomorski

Epitafium drewniane, rzeźba (il. 321). Dawniej w kościele Mariackim w Nowogardzie w kaplicy Ebersteinów. Obiekt zniszczony w XVIII w.

Data powstania: II poł. XVI w.

Wizerunek przedstawiony bardzo schematycznie. Szlachcic stoi bez nakrycia głowy i rękawic. W prawej ręce trzyma regiment. Napierśnik z gęsim brzuchem, naplecznik, folgowane taszki (?), folgowane naramienniki, opachy, nałokietniki i zarękawia. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, nakolanki, nagolenice i folgowane trzewiki. Przy rzeźbie brak hełmu. Znajduje się on obok rzeźby na nagrobku kobiety (klęcząca z modlitewnie złożonymi rękoma).

Literatura: Rudolphson G. 1911, s. 109, 125; Lemcke H. 1912, s. 451-452; Lissok M. 2002, s. 126-130; Wiśłocki M. 2002, s. 240; Gwiazdowska E. 2010a, s. 60; Gwiazdowska E. 2010b, s. 22; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

26. von Eberstein, szlachcic pomorski

Epitafium drewniane, rzeźba (il. 321). Dawniej w kościele Mariackim w Nowogardzie w kaplicy Ebersteinów. Obiekt zniszczony w XVIII w.

Data powstania: II poł. XVI w.

Wizerunek przedstawiony bardzo schematycznie. Szlachcic klęczy z modlitewnie złożonymi rękoma. Rzeźba posiada braki (głowa i dłonie). Naplecznik, folgowane taszki (?), folgowane

naramienniki, opachy, nałokietniki i zarękawia. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, nakolanki, nagolenice i trzewiki. Obok rzeźby leży hełm.

Literatura: Rudolphson G. 1911, s. 109, 125; Lemcke H. 1912, s. 451-452; Lissok M. 2002, s. 126-130; Wiśłocki M. 2002, s. 240; Gwiazdowska E. 2010a, s. 60; Gwiazdowska E. 2010b, s. 22; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Von Eickstedt

27. Hans von Eickstedt (?-1594), szlachcic pomorski, marszałek

Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 322). W kościele w Tantow (gm. Tantow, wspólnota Gartz (Oder), pow. Uckermark). Dawniej w kościele w Jasienicy (osiedle Polic).

Data powstania: 1596 r.

Rycerz stoi obok żony, z gołą głową, przepasany potrójnym łańcuchem. Prawa ręka wsparta na biodrze, lewa na broni obuchowej, której trzonek dotyka lewego biodra. Zbroja płytowa. Obojczyk zasłonięty kołnierzem, napierśnik z tapulem, hakiem do podtrzymywania kopii i trzyfolgowym fartuchem, który na stałe połączony jest z dziewięciofolgowymi taszkami zaokrąglonymi u dołu. Naramienniki trawione, opachy, nałokietniki trawione, zarękawia, rękawice palczaste z klepsydrowatymi mankietami. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, nakolanki trawione z dużymi, marszczonymi do środka skrzydełkami (tylko przy prawym nakolanniku skrzydełka), nagolenice i trzewiki. Zbroja zdobiona na krawędziach ornamentem sznurowym? Widoczna jedna ostroga o gwieździstym bodźcu. Między nogami rycerza leży hełm zamknięty z kołnierzem, grzebieniem i opuszczoną zasłoną typu „wróbli dziób”, dekorowany pióropuszem. Do pasa przypięty miecz kawalerski. Ćwierć rękojeść. Głowica owoidalna, uchwyt, obłak boczny, jelec zakrzywiony esowato, w płaszczyźnie pionowej. Kabłąk dochodzi do głowicy ale nie łączy się z nią. Przy prawym boku puginał. Głowica kolistą, zwieńczona guzem, dekorowana nierozpoznawalnym motywem. Uchwyt, jelec o ramionach prostych, zakończonych rombami. Pochwa ujęta w trzy pierścienie, zakończona trzewikiem. Broń obuchową stanowi młotek rycerski, typ H2 w klasyfikacji Oakeshotta. Dziób pochylony w stronę trzonu, młotek (obuch), trzon, uchwyt spiralnie opleciony drutem lub taśmą.

Literatura: Lemcke H. 1901, s. 140-141, 143; Glińska M. 1973, s. 339-340; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Von Flemming

28. Hans Henrich von Flemming (1552-1622), szlachcic pomorski, dziekan kapituły kamieńskiej (1610-1622)

Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 323). W konkatedrze pw. św. Jana Chrzciciela w Kamieniu Pomorskim. W XIX w. podniesiona z posadzki i umieszczona w krużganku wirydarza.

Data powstania: ok. 1622 r.

Obok żony stoi mężczyzna przedstawiony „en face”, bez nakrycia głowy, z kryzą hiszpańską, bez rękawic. W prawej dłoni mężczyzna trzyma regiment, prawa spoczywa na rękojeści broni siecznej, która przypięta jest do pasa. Zbroja płytowa. Napierśnik z krótkim fartuchem, który się z folgowanymi taszkami i hakiem do podtrzymywania kopii. Rozpoznawalne folgi brzuszne. Ochrony rąk składają się z naramienników z pięcioma folgami u dołu, opach , nałokietników ze skrzydełkami zamkniętymi (w pełni zauważalny tylko prawy), zarękawia. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, nakolanki ze skrzydełkami, nagolenice i folgowane trzewiki z ostrogami o gwieździstych bodźcach. Przy lewej nodze szlachcica widoczne rękawica palczasta. Obok mężczyzny leży hełm zamknięty z kołnierzem, uniesioną zasłoną typu „wróbli dziób” i dwoma płytami przykręcanymi do napierśnika i naplecznika. Hełm dekorowany pióropuszem.

Broń białą stanowi miecz kawalerski lub rapier. Ukazana rękojeść, której szczegóły w znacznym stopniu zostały zatarte. Głowica owoidalna, jelec z ramieniem zawiniętym w stronę głowicy.

Literatura: Kücken L. 1878, s. 76-78; Spuhrmann R. 1922, s. 39; Glińska M. 1973, s. 339, 341; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Von Kameke

29. von Kameke (?-ok. 1550), szlachcic pomorski

Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 324). Niezachowana. Dawniej w kościele w Łasinie (gm. Będzino, pow. koszaliński).

Data powstania: 1550 r.

Szlachcic przedstawiony w obecności żony, w lekkim rozkroku zwrócony w lewo, bez nakrycia głowy i bez rękawic. W prawej ręce trzyma regiment, lewa spoczywa na rękojeści przypiętej do pasa broni siecznej. Przy prawym boku widoczny sztylet. Zbroja płytowa. Obojczyk,

napierśnik bombiasty, spódniczka, krótka zdobiona jest kanelurami. Naramiennik z płótem i pięcioma folgami w dolnej części, opachy, nałokietniki i zarękawia. Szlachcic ubrany w nabiodrki, nakolanki i nagolenice. Zbroja wyposażona w saczek. Zachowana dokumentacja fotograficzna nie pozwala na identyfikację trzewików.

Do pasa przypięty miecz długi. Ukazany uchwyt rękojeści oraz głowica o kolistej formie. Przy prawym boku puginał landsknechtowski. Głowica kolista, uchwyt, jelec o ramionach prostych. Pochwa objęta dwoma pierścieniami, zakończona trzewikiem.

Literatura: Böttger L. 1889, s. 88-89; Glińska M. 1973, s. 334-335; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski 2019, s. 415-434.

30. Peter von Kameke (1543-1613), szlachcic pomorski, marszałek, podkomorzy

Płyta nagrobna, brązowa, odlew, wykonana najprawdopodobniej przez Rolofa Klassena (il. 325-326). Pierwotnie w kościele w Łasinie (gm. Będzino, pow. koszaliński), obecnie w kruchcie katedry w Koszalinie.

Data powstania: ok. 1613 r.

Szlachcic spoczywa z gołą głową na zagłówku. W prawej ręce wspartej na biodrze trzyma regiment, lewa spoczywa na mieczu, który leży obok zmarłego. Strój zmarłego ozdobiony łańcuchem. Do pasa przypięty sztylet lewak, który leży na nabiodrku. Zbroja płytowa. Obojczyk zasłonięty przez brodę, napierśnik z pionową ością pośrodku i krótkim fartuchem. Naramienniki folgowane, opachy, nałokietniki, zarękawia i rękawice palczaste z mankietami ze sztylptem. Nabiodrki folgowane, nakolanki ze skrzydełkami i nagolenice. Na naramiennikach umieszczone emblematy: na prawym krzyż (symbol Ziemi Świętej i rycerskiego Zakonu Grobu Świętego w Jerozolimie), na lewym połowa koła z mieczem (symbol męczeństwa św. Katarzyny). Między nogami leży hełm, szturmak. Gładki dzwon z grzebieniem i daszkiem.

Miecz długi. Głowica kolista, zwieńczona guzem. Uchwyt, jelec w znacznym stopniu zasłonięty przez rękę, głownia. Przy prawym boku puginał. Głowica spłaszczona, uchwyt, jelec o ramionach prostych. Pochwa zakończona trzewikiem.

Literatura: Böttger L. 1889, s. 88-89; Majewski M. 2003, s. 19; Majewski M. 2005b, s. 113-124; Kochanowska J. 2011, s. 75; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2022, s. 43-52.

Von Küssow

31. Jacob von Küssow (?-1586), szlachcic pomorski, kanclerz, marszałek, amtmann Usedom i Pudagla

Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 327). W kościele pw. św. Piotra w Benz (g. Benz, wspólnota Usedom-Süd, pow. Vorpommern-Greifswald).

Data powstania: 1586 r.

Rycerz przedstawiony w pełnej postaci, z odkrytą głową, bez rękawic. W prawej ręce trzyma broń obuchową, lewa ręka wsparta na biodrze. Zbroja płytowa. Czterofolgowy obojczyk, napierśnik bombiasty z kilkufolgowym fartuchem, który połączony jest z taszkami. Na lewym naramienniku przymocowany dodatkowy naramiennik wzmacniający z płótem. Naramienniki z czterema folgami w dolnej części. Opachy, nałokietniki ze skrzydełkami zamkniętymi, zarękawia. Z prawej strony zauważalna tarczka opachowa. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, folgowane nakolanki (ze skrzydełkami wewnętrznymi ?), nagolenice i trzewiki. Przy lewej nodze rycerza leży hełm zamknięty z kołnierzem i uniesioną zasłoną typu „wróbli dziób”. Przy lewym boku rycerza przypięta broń sieczna.

Do pasa przypięty miecz kawaleryjski. Ćwierć rękojeść. Głowica kolista, uchwyt, jelec o ramionach prostych. Kabłąk dochodzi do górnej części uchwytu i się z nim łączy. Broń obuchową stanowi młotek rycerski. Rozdwojony dziób (dolny skierowany w stronę trzonu, górny ku górze), młotek (obuch), trzon, uchwyt zakończony gałką.

Literatura: Lemcke H. 1900b, s. 349-352; Glińska M. 1973, s. 339; Baier G. 1995, s. 278-279; Faldmann H-Ch., Baier G., Dehio G., Gall E. 2000, s. 59-60; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2019, s. 415-434.

32. Peter von Küssow (1530-1612), szlachcic pomorski

Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 328-329). Najprawdopodobniej w XIX w. przemalowana. W kościele filialnym pw. św. Michała Archanioła w Mechowie (gm. Pyrzyce, pow. pyrzycki).

Data powstania: ok. 1612 r.

Szlachcic ukazany niemal frontalnie, gołą głową, szeroko rozstawionymi nogami, w kryzie. W prawej ręce trzyma regiment, lewa spoczywa na rękojeści broni siecznej, która przypięta jest do pasa. Mężczyzna przepasany błękitną szarfą. Zbroja płytowa, zdobiona roślinnym ornamentem trawionym oraz zgrubieniami sznurowymi. Obojczyk dwufolgowy. Napierśnik z pionową ością pośrodku, gęsim brzuchem i krótkim fartuchem, do którego za pomocą

skórzanych pasków przymocowane są ośmiofolgowe taszki. Naramiennik z płótem i dwoma folgami dolnymi, opachy, nałokietniki ze skrzydełkami zamkniętymi, zarękawia i rękawice palczaste z mankietami ze sztylptami. Ochronę nóg stanowią nabiodrki zdobione motywem wierzchołków trójkąta, nakolanki (ze skrzydełkami wewnętrznymi?), nagolenice z widocznymi zawiasami. Widoczne jedynie fragmenty trzewików z ostrogami o okrągłych bodźcach. Obok szlachcica leży hełm zamknięty, z uniesioną zasłoną typu „wróbli dziób” i dwufolgowym kołnierzem. Hełm dekorowany pióropuszem.

Przypiętą do pasa broń białą stanowi rapier. Rękojeść pełna. Głowica owoidalna, pionowo kanelowana. Ukazane jedno, proste ramie jelca - proste. Do głowicy dochodzi kabłąk przedni, od którego odchodzi kabłąk boczny. Poniżej jelca, ośła podkowa i obłęki boczne tworzące kosz.

Literatura: Lemcke H. 1906, s. 410-411; Glińska M. 1973, s. 346-347; Glińska M. 1974, s. 331-332; Glińska M. 2003, s. 282; Rymar E. 2009, s. 369; Bartosz D., Słomiński M. 2013, s. 102; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2021b, s. 541-568.

Von Maltzahn

33. Achim von Maltzahn (1481-1565), szlachcic pomorski, marszałek

Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 330). W kościele w Gültz (gm. Gültz, wspólnota Treptower Tollensewinkel, pow. Mecklenburgische Seenplatte). Dawniej w kościele pw. św. Bartłomieja w Demmin.

Data powstania: 1565 r.

Przedstawiony rycerz zwrócony lekko w prawą stronę, z gołą głową. Lewą ręką trzyma uchwyt sztyletu, zaś prawą miecza. Obojczyk, napierśnik bombiasty z krótkim fartuchem, który na stałe łączy się z ośmiofolgowymi taszkami. Pomiędzy taszkami saczek. Naramienniki z płótem i dwoma folgami w dolnej części, opachy, nałokietniki z jedną folgą górną i jedną dolną oraz skrzydełkami zamkniętymi, zarękawia, rękawice palczaste z mankietami ze sztylptami. Nabiodrki niewidoczne. Nakolanki ze skrzydełkami, nagolenice, trzewiki typu „krowie pyski”. Ostrogi z gwieździstymi bodźcami. Obok stóp rycerza leży hełm zamknięty lub armet z uniesioną zasłoną typu „kowalski miech” i kołnierzem. Hełm dekorowany pióropuszem.

Do pasa przypięty miecz długi. Głowica kolistą, zwieńczona guzem, jelec o ramionach prostych, zakończonych zgrubieniami. Przy prawym boku puginał. Ukazany jedynie czubek głowicy.

Literatura: Lemcke H. 1898, s. 14; Glińska M. 1973, s. 336; Buske T. 2004, s. 25; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2019, s. 415-434.

34. Hartwig von Maltzahn (?-1591), szlachcic pomorski

Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 331). W kościele w Kummerow (gm. Kummerow, Wspólnota Niepars, pow. Vorpommern-Rügen).

Data powstania: 1591 r.

Szlachcic przedstawiony w pełnej postaci, z gołą głową, w kryzie, ze złożonymi na brzuchu rękoma, bez rękawic i z przypiętą do lewego boku bronią sieczną. Zbroja płytowa. Obojczyk czterofolgowy, napierśnik z pionową ością po środku, tapulem i krótkim, czterofolgowym fartuchem, który połączony jest z siedmiofolgowymi taszkami za pomocą skórzanych pasków. Ochronę rąk stanowią: naramienniki zakończone trzema folgami u dołu, opachy, nałokietniki ze skrzydełkami otwartymi i zarękawia. Ochronę nóg stanowią: nabiodrki, nakolanki ze skrzydełkami, nagolenice i trzewiki. Obok lewej nogi szlachcica widać rękawice palczaste z klepsydrowatymi mankietami. Zauważalny saczek. Obok prawej nogi zmarłego leży hełm zamknięty z uniesioną zasłoną, kołnierzem i grzebieniem.

Do pasa przypięty miecz kawaleryjski. Podstawowa rękojeść. Głowica kolista, uchwyt, jelec o ramionach prostych.

Literatura: Lemcke H. 1898, s. 31; Heinke Ch. 2006, s. 15; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Von Manteuffel

35. Hennick von Manteuffel (?-1571), szlachcic pomorski

Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 332). Niezachowane, najprawdopodobniej zasłonięta tynkiem w ścianie wschodniej kościoła pw. M.B. Częstochowskiej w Karścinie (gm. Karlino, pow. białogardzki).

Data powstania: ok. 1571 r.

Szlachcic przedstawiony w pełnej postaci, bez nakrycia głowy, w kryzie. W prawej ręce trzyma regiment, który wsparty jest o biodro, lewa spoczywa na biodrze. Do pasa przypięta broń biała. Obojczyk, napierśnik z pionową ością po środku, tapulem i fartuchem, do którego przymocowane są folgowane taszki. Pomiędzy taszkami saczek. Naramienniki, opachy, nałokietniki i zarękawia. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, nakolanki, nagolenice i trzewiki. Broń białą stanowi miecz kawaleryjski lub rapier. Rękojeść trzy czwarte. Głowica cylindryczna, uchwyt, jelec z ramionami wygiętymi esowato w płaszczyźnie pionowej, zakończonymi kulami. Przy uchwycie pręt, który w zamysle artysty najprawdopodobniej był obłąkiem bocznym. Pochwa o nierozpoznawalnej konstrukcji.

Literatura: Böttger L. 1889, s. 55; Vollack M. 1999, s. 331; Kowalska E. 2010, s. 242, 257.

Von Neuenkirchen

36. Rüdinger von Neuenkirchen (1531-1594), szlachcic pomorski

Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 333). W kościele w Mellenthin (gm. Mellenthin, wspólnota Usedom-Süd, pow. Vorpommern-Greifswald).

Data powstania: 1594 r.

Rycerz stoi obok żony, przedstawiony w pełnej postaci, z gołą głową, w kryzie hiszpańskiej. Prawa ręka spoczywa na uchwycie sztyletu, a lewa na uchwycie miecza lub rapiera. Rycerz przepasany podwójnym łańcuchem. Zbroja płytowa. Trzyfolgowy obojczyk, napierśnik z tapulem, hakiem do mocowania kopii, krótkim fartuchem, który połączony jest z zaokrąglonymi u dołu dwunastofolgowymi taszkami. Naramienniki z płótem, zdobione trawieniem, opachy, nałokietniki zdobione trawieniem, zarękawia i rękawice palczaste z mankietami ze sztylptami. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, nakolanki ze skrzydełkami zdobione trawieniem, nagolenice i trzewiki z ostrogami o gwieździstych bodźcach. Zbroja zdobiona na krawędziach elementów konstrukcyjnych motywem sznura. Między nogami rycerza leży hełm zamknięty z kołnierzem i uniesioną zasłoną typu „kowalski miech”, dekorowany pióropuszem.

Do pasa przypięta długa broń biała w nierozpoznawalnym typie. Zauważalny uchwyt i proste ramię jelca, zakończone zgrubieniem. Przy prawym boku pugiwał: głowica kolista, górna część uchwytu, pochwa zwieńczona trzewikiem.

Literatura: Lemcke H. 1900b, s. 370-371, 374; Badstübner E., Dehio G., Becker B. 1968, s. 223-224; Buske N. 1984, s. 128-129, 194; Baier G. 1995, s. 335-337; Faldmann H-Ch., Baier G., Dehio G., Gall E. 2000, s. 340-341; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Von der Osten

37. Wedigo von der Osten (?-ok. 1612), szlachcic pomorski

Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 334). Obiekt pochodzi z rozebranego w 1902 r. kościoła w Płotach, obecnie wmurowany w elewację skrzydła bocznego nowego zamku w Płotach (gm. Płoty, pow. gryficki).

Data powstania: ok. 1612 r.

Obok fundatorki stoi jej mąż z gołą głową. Jego lewa ręka spoczywa na rękojeści broni siecznej, w prawej trzyma broń obuchową. Do pasa przypięty pugińał i miecz. Zbroja płytowa. Czterofolgowy obojczyk, napierśnik. Górne części naramienników zasłonięte przez tarczki opachowe, zdobione falującymi promieniami. Opacha, widoczne tylko na prawej ręce: nałokietnik ze skrzydełkami zamkniętymi i zarękawie. Rękawice mitynki z mankietami ze sztylptami. Nabiodrki folgowane, pomiędzy nimi saczek. Na prawej nodze rozpoznawalny nakolaniek i górna część nagolenicy.

Przypięta do pasa długa broń biała w nierozpoznawalnym typie. Głowica kolista, górna część uchwytu. Przy prawym boku pugińał. Uchwyt rękojeści rozszerzający się w stronę szczytu, jelec, pochwa. Broń obuchową stanowi młotek rycerski, typ H2 w klasyfikacji Oakeshotta. Dziób letko zagięty w stronę trzonu, młotek (obuch), trzon, uchwyt zakończony gałką.

Literatura: Lemcke H. 1912, s. 351-352; Glińska M. 1973, s. 339; Kochanowska J. 2011, s. 55; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2021b, s. 541-568.

38. Goetke von der Osten (?-1613), szlachcic pomorski

Epitafium kamienne, rzeźba (il. 335). W kościele w Gross Mohrdorf (gm. Gross Mohrdorf, wspólnota Altenpleen, pow. Vorpommern-Rügen).

Data powstania: 1613 r.

Szlachcic klęczy z modlitewnie złożonymi rękoma, bez nakrycia głowy i rękawic, w kryzie hiszpańskiej. Zauważalna prawa strona adoratora. Do pasa przypięta broń sieczna. Zbroja płytowa. Obojczyk, napierśnik z krótkim fartuchem, który połączony jest z czterofolgową taszką za pomocą skórzanych pasków. Naramiennik, opacha, nałokietnik, zarękawie. Nabiodrek zasłonięty przez taszkę, nakolaniek ze skrzydełkami, nagolenica, trzewik.

Długą broń białą stanowi miecz kawaleryjski lub rapier. Rękojeść pełna. Głowica owoidalna, uchwyt, zauważalne jedno ramie jelca - proste. Do głowicy dochodzi kabłąk. Odchodzi od niego kabłąk boczny. Konstrukcja pochwy nierozpoznawalna.

Literatura: Badstübner E., Dehio G., Becker B. 1968, s. 130; Buske N. 1984, s. 107, 110, 137, 190; Baier G. 1995, s. 51-54; Faldmann H-Ch., Baier G., Dehio G., Gall E. 2000, s. 206-207; Wisłocki M. 2002, s. 239-240; Wisłocki M. 2005, s. 207, 213; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

39. Henning von der Osten (?-1616), szlachcic pomorski, hauptmann, podskarbi księcia Filipa (od 1598 r.), pomorski landrat (1599-1603)

Epitafium, kamienne, płaskorzeźba (il. 336). W kościele w Samtens (gm. Samtens, wspólnota West Rügen, pow. Vorpommern-Rügen).

Data powstania: 1616 r.

Szlachcic stoi obok żony w lekkim rozkroku, bez nakrycia głowy, z kryzą hiszpańską, przepasany szarfą. W prawej ręce trzyma regiment, lewa spoczywa na rękojeści broni siecznej. Zbroja płytowa. Obojczyk, napierśnik z pionową ością pośrodku, gęsim brzuchem i krótkim fartuchem, który połączony jest z dziewięciofolgowymi taszkami za pomocą skórzanych pasków ze sprzączkami. Naramiennik z płotem, pięciofolgowe opachy (?), nałokietniki ze skrzydełkami zamkniętymi, zarękawia i rękawice palczaste z mankietami ze sztylptami. Nabiodrki zdobione motywem wierzchołków trójkąta, nakolanki z jedną folgą górną i jedną dolną, nagolenice z zawiasami i folgowane trzewiki. Zbroja dekorowana trawieniem o ornamencie roślinnym. Obok szlachcica leży hełm zamknięty z krótkim fartuchem i uniesioną zasłoną typu „wróbli dziób” i grzebieniem. Hełm dekorowany pióropuszem i trawieniem o ornamencie roślinnym.

Długą broń białą stanowi miecz kawaleryjski. Ćwierć rękojeść. głowica owoidalna, uchwyt, jelec o ramieniu zawiniętym w stronę głowicy, drugie najprawdopodobniej w stronę głowni. W stronę głowicy idzie, zawinięty na końcu kabłąk, który się z nią nie styka. Ukazany również obłąk. Pochwa o nierozpoznawalnej konstrukcji.

Literatura: Haselberg E. 1897, s. 333; Römer I. 1936, s. 42, 103; Glińska M. 1973, s. 349; Wantzen C. 1928, s. 29-30; Baier G. 1995, s. 584-587; Faldmann H-Ch., Baier G., Dehio G., Gall E. 2000, s. 507-508; Zdrenka J. 2001, s. 147; Zdrenka J. 2002, s. 130-131; Zdrenka J. 2004b, s. 81, 89; Schulz J., Reymann G. 2006, s. 94-97; Puławski 2016b, s. 181-232.

40. Godeke von der Osten (?-1534), szlachcic pomorski

Epitafium kamienne, rzeźba (il. 337). Niezachowane. W kościele w Samtens (gm. Samtens, wspólnota West Rügen, pow. Vorpommern-Rügen).

Data powstania: 1621 r.

Adorator klęczy pod krzyżem, z gołą głową i modlitewnie złożonymi rękoma, bez rękawic, przepasany szarfą. Zbroja płytowa. Zauważalny tylko fragment obojczyka. Naplecznik, napierśnik z gęsim brzuchem i z krótkim fartuchem, który łączy się z czterofolgowymi taszkami, na których widać główki nitów. Naramiennik z jedną folgą dolną, opacha, nałokietnik ze skrzydełkami zamkniętymi i zarękawie. Nabiodrki, nakolanki, nagolenice z zawiasami i trzewiki typu „krowie pyski”. Bardzo dobrze widoczne nitowanie. Obok szlachcica leży hełm zamknięty lub armet, z kołnierzem i uniesioną zasłoną typu „wróbli dziób”. Hełm dekorowany pióropuszem.

Literatura: Haselberg E. 1897, s. 334-335; Glińska M. 1973, s. 350, 354; Baier G. 1995, s. 584-

587; Faldmann H-Ch., Baier G., Dehio G., Gall E. 2000, s. 507-508; Glińska M. 2003, s. 283; Zdrenka J. 2001, s. 147-148; Zdrenka J. 2002, s. 148-150; Zdrenka J. 2004b, s. 81; Wisłocki M. 2005, s. 485; Schulz J., Reymann G. 2006, s. 94-97; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Von Owstin

41. Roloff von Owstin (?-1591), szlachcic pomorski

Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 338). W kościele w Quilow (gm. Groß Polzin, wspólnota Züssow, pow. Vorpommern-Greifswald).

Data powstania: 1591 r.

Szlachcic przedstawiony w pełnej postaci, lekko zwrócony w lewo, bez nakrycia głowy. Prawa ręka spoczywa na rękojeści pugiuału, lewa na biodrze. Do pasa przypięta broń sieczna. Obojczyk, napierśnik bombiasty z fartuchem bezpośrednio połączonym z folgowanymi taszkami. Pomiędzy nimi widoczny saczek. Naramienniki z płótem i trzema folgami w dolnej części, opachy, nałokietniki ze skrzydełkami zamkniętymi, zarękawia i rękawice palczaste z mankietami ze sztylptem. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, nakolanki i nagolenice (trzewiki zasłonięte przez ławki do siedzenia). Do pasa przypięta długa broń biała, którą stanowi miecz kawaleryjski o rękojeści pełnej – kabłąk przedni dochodzący do główicy, trzy kabłąki boczne, tworzące kosz (typ L według klasyfikacji Oakeshotta). Główica półowoidalna. Jelec o ramionach prostych. Przy prawym boku pugiuał. Główica kolista, zwieńczona guzem. Ukazany zarys ramion jelca, które zdają się być pochylone w stronę głowni. Pochwa zakończona gałką.

Literatura: Haselberg E. 1885, s. 161-162; Badstübner E., Dehio G., Becker B. 1968, s. 131; Baier G. 1982, s. 58; Faldmann H-Ch., Baier G., Dehio G., Gall E. 2000, s. 429; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2019, s. 415-434.

Von Putbus

42. Ludwig von Putbus (1549-1594), szlachcic pomorski, komtur joannitów w Swobnicy

Epitafium kamienne, rzeźba autorstwa Klausa Midowa (il. 339). W kościele pw. św. Marii Magdaleny w Vilmnitz (dzielnica Putbus, pow. Vorpommern-Rügen).

Data powstania: 1594 r.

Szlachcic przedstawiony w pełnej postaci, lekko zwrócony w lewą stronę, bez nakrycia głowy i rękawic, w kryzie hiszpańskiej, przepasany szarfą. Do pasa przypięta broń biała. W prawej

ręce trzyma regiment, lewa spoczywa na biodrze. Zbroja płytowa. Obojczyk trójfolgowy, napierśnik z gęsim brzuchem i krótkim fartuchem, który jest połączony z ośmiofolgowymi taszkami za pomocą skórzanych pasków, widoczny fragment naplecznika. Naramienniki z płótnem dekorowane dużymi zębami, opachy, nałokietniki i zarękawia. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, folgowane nakolanki, nagolenice i folgowane trzewiki.

Przypiętą do pasa długą broń białą stanowi miecz kawaleryjski lub rapier. Rękojeść pełna. Głowica owoidalna, uchwyt, dochodzący do głowicy kabłąk. Ukazane jedno ramię jelca – proste. Pochwa o nierozpoznawalnej konstrukcji.

Literatura: Fabarius J.D. 1738, s. 77-79; Loebe V. 1895, s. 33; Haselberg E. 1897, s. 354; Wantzen C. 1928, s. 7-25; 40-47; Römer I. 1936, s. 30, 119-121; Ohle W., Baier G. 1963, s. 606-608; Glińska M. 1973, s. 342, 346; Glińska M. 1974, s. 321; Glińska M. 1995, s. 167; Glińska 2003, s. 282-283; Buske N., Baier G. 1987, s. 61, 200; Schlosser I. 1994, s. 13-16; Baier G. 1995, s. 616; Faldmann H-Ch., Baier G., Dehio G., Gall E. 2000, s. 658-659; 750 Jahre. 2000, s. 5-12; Zdrenka J. 2001, s. 147-148; Zdrenka J. 2002, s. 148-150; Zdrenka J. 2004b, s. 81; Wisłocki M. 2002, s. 240-242; Wisłocki M. 2003a, s. 291-303; Wisłocki M. 2005, s. 218; Schulz J., Reymann G. 2006, s. 94-97; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

43. Erdmann von Putbus (1576-1622), szlachcic pomorski, komtur joannitów w Swobnicy Epitafium kamienne, rzeźba autorstwa Klausa Midowa (il. 340). W kościele pw. św. Marii Magdaleny w Vilmnitz (dzielnica Putbus, pow. Vorpommern-Rügen).

Data powstania: 1602 r.

Szlachcic przedstawiony w pełnej postaci, lekko zwrócony w lewą stronę, bez rękawic i nakrycia głowy w kryzie hiszpańskiej, przepasany szarfą. Do pasa przypięta broń biała. W prawej ręce trzyma regiment. Zbroja płytowa. Czterofolgowy obojczyk, napierśnik z gęsim brzuchem, krótkim fartuchem, który jest połączony z czterofolgowanymi taszkami. Widoczny fragment naplecznika. Naramienniki z płótnem i jedną folgą dolną, opachy, nałokietnik ze skrzydełkami zamkniętymi i zarękawia. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, nakolanki z jedną folgą górną i dolną, nagolenice i folgowane trzewiki. Szlachcic w lewej ręce trzyma hełm zamknięty z kołnierzem i uniesioną zasłoną typu „wróbli dziób”. Hełm dekorowany pióropuszem.

Broń białą stanowi miecz kawaleryjski lub rapier. Zauważalna jedynie pochwa o nierozpoznawalnej konstrukcji.

Literatura: Fabarius J.D. 1738, s. 77-79; Kugler F. 1854, s. 820; Loebe V. 1895, s. 33; Haselberg E. 1897, s. 354; Wantzen C. 1928, s. 7-25; 40-47; Römer I. 1936, s. 30, 119-121; Ohle W.,

Baier G. 1963, s. 606-608; Glińska M. 1973, s. 342, 346; Glińska M. 1974, s. 321; Glińska M. 1995, s. 167; Glińska 2003, s. 282-283; Gloede G. 1982, s. 55; Buske N., Baier G. 1987, s. 61, 200; Schlosser I. 1994, s. 13-16; Baier G. 1995, s. 616; Faldmann H-Ch., Baier G., Dehio G., Gall E. 2000, s. 658-659; 750 Jahre. 2000, s. 5-12; Łopuch W. 2002, s. 205; Zdrenka J. 2001, s. 142, 144-145; Zdrenka J. 2002, s. 116-118; Zdrenka J. 2004b, s. 81, 89; Wisłocki M. 2002, s. 240-242; Wisłocki M. 2003a, s. 291-303; Wisłocki M. 2005, s. 218, 491; Schulz J., Reymann G. 2006, s. 114-116; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Rabach

44. Adam Rabach (1586-1638), doktor medycyny, nadworny lekarz książąt Franciszka I i Bogusława XIV, członek kapituły Fundacji Mariackiej w Szczecinie i prowizor Pedagogium Książęcego

Portret. Obraz olejny na płótnie (il. 341-342). W zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie.
Data powstania: 1634 r.

Szlachcic ukazany w pozycji stojącej z gołą głową w bufiastych spodniach, wamsie z wydatnym kołnierzem i mankietami. Prawa ręka spoczywa na biodrze, lewa na rękojęści rapiera. Rękojęść pełna. Ramię jelca proste, zakończone zgrubieniem. Kabłąk z nierozpoznawalną dekoracją oraz obłęki boczne.

Literatura: Januszkiewicz B. 1995, s. 75.

Von Riebe

45. Achim von Riebe (?-1582), szlachcic pomorski

Epitafium kamienne, płaskorzeźba autorstwa rzeźbiarza Philipa Brandina (il. 343). W kościele pw. św. Marii w Anklam (pow. Vorpommern-Greifswald).

Data powstania: 1585 r.

Rycerz klęczy na klęczniku, z gołą głową, w kryzie hiszpańskiej i modlitewnie złożonymi rękoma, bez rękawic. Obojczyk, napierśnik typu tapul z fartuchem, który połączony jest z taszkami. Zauważalny naplecznik. Widoczny prawy naręczak, który stanowią: naramiennik, opacha, nałokietnik i zarękawie. Przed klęcznikiem zauważalne rękawice palczaste z klepsydrowatymi mankietami. Nabiodrki, nakolanki, nagolenice, trzewiki. Przed klęcznikiem leży hełm zamknięty z kołnierzem i uniesioną zasłoną typu „wróbli dziób”, która przymocowana jest do dzwonu za pomocą śruby skroniowej.

Przy lewym boku rycerza zauważalna broń sieczna, którą stanowi miecz kawaleryjski. Podstawowa rękojeść. Głowica o kolistej formie, uchwyt, jelec z ramionami prostymi.

Literatura: Lemcke H. 1899, s. 118; Wiśłocki M. 2002, s. 245; Wiśłocki M. 2003a, s. 295; Wiśłocki M. 2005, s. 209-210, 479; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Von Schöning

46. Ludeke von Schöning (?-1613), szlachcic pomorski

Epitafium kamienne, płaskorzeźba (il. 344). Obiekt uszkodzony, część z wizerunkiem uzbrojonego szlachcica niezachowana, znana dzięki rysunkowi A. Stubenrauch. Zachowany fragment w kościele filialnym pw. MB Nieustającej Pomocy w Lubiatowie (gm. Przelewice, pow. pyrzycki).

Data powstania: 1615 r.

Szlachcic przedstawiony w pełnej postaci, lekko zwrócony w lewo, bez nakrycia głowy, w kryzie. W prawej ręce trzyma regiment, w lewej uchwyt broni białej. Obojczyk, napierśnik z pionową ością po środku, gęsim brzuchem i krótkim fartuchem, który za pomocą pasków łączy się z pięciofolgowymi taszkami. Pomiedzy taszkami saczek. Naramienniki trawione z płotem, jego krawędzie zdobione ornamentem sznura. Opachy, folgowane nałokietniki, zarękawia, rękawice palczaste z dekorowanymi mankietami ze sztylptem. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, folgowane nakolanki, nagolenice i folgowane trzewiki. Widoczna jedna, przymocowana do lewego trzewika ostroga o gwieździstym bodźcu. Przy lewej nodze szlachcica leży hełm zamknięty z kołnierzem i uniesioną zasłoną typu „kowalski miech”. Hełm dekorowany pióropuszem. Szlachcic przepasany ozdobną szarfą.

Broń białą stanowi przypięty do pasa koncerz. Głowica owoidalna, jelec o ramionach prostych. Pochwa o nierozpoznawalnej konstrukcji.

Literatura: Lemcke H. 1906, s. 404-407; Glińska M. 1973, s. 346-347; Glińska M. 1974, s. 331, 333; Glińska M. 2003, s. 282; Bartosz D., Słomiński M. 2013, s. s. 95; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Von Schwerin

47. Ulrich I von Schwerin (?-1576), szlachcic pomorski, wójt książęcy

Płyta fundacyjna, kamienna, płaskorzeźba (il. 345). Nad bramą wjazdową na zamku w Spantekow (gm. Spantekow, wspólnota Anklam-Land, pow. Vorpommern-Greifswald).

Data powstania: 1567 r.

Rycerz stoi obok żony, z gołą głową, bez rękawic. Prawa ręka spoczywa na biodrze, zaś lewa na uchwycie miecza lub rapiera. Zbroja płytowa. Obojczyk, napierśnik bombiasty z fartuchem połączonym z taszkami, między którymi widać saczek. Naramienniki z płotem i czterema folgami w dolnej części, opachy. Nałokietniki, zarękawia niewidoczne. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, nakolanki z dużymi, marszczonymi do środka skrzydełkami (zauważalne tylko na prawym), nagolenice i trzewiki. Obok lewej nogi rycerza leży hełm zamknięty lub armet z opuszczoną zasłoną typu „kowalski miech” i grzebieniem.

Do pasa przypięta długa broń biała w nierozpoznawalnym typie z jęczm o ramionach prostych.

Literatura: Lemcke H. 1899, s. 243-247; Glińska M. 1973, s. 359; Mohr L. 2007, s. 46-65; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2019, s. 415-434.

48. Claws von Schwerin (?-1603), szlachcic pomorski

Epitafium kamienne, płaskorzeźba (il. 346). W kościele pw. św. Marii w Grimmen (pow. Vorpommern-Rügen).

Data powstania: 1603 r.

Szlachcic przedstawiony w pełnej postaci, lekko zwrócony w lewą stronę, bez nakrycia głowy, w kryzie hiszpańskiej, przepasany szarfą. W prawej ręce trzyma regiment, lewa spoczywa na rękojeści przypiętej do pasa broni siecznej. Zbroja płytowa. Folgowany obojczyk, napierśnik z gęsim brzuchem i krótkim fartuchem, który połączony jest z pięciofolgowymi taszkami za pomocą skórzanych pasków. Naramienniki z dwoma folgami dolnymi, opachy, nałokietniki ze skrzydełkami zamkniętymi, zarękawia i rękawice palczaste z długimi mankietami. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, nakolanki, nagolenice i folgowane trzewiki. Obok szlachcica widoczny hełm zamknięty z uniesioną zasłoną zdobiony pióropuszem.

Broń białą stanowi miecz kawaleryjski lub rapier. Ćwierć rękojeść. Głowica w postaci ściętego stożka, dochodzący do niej kabłak. Ukazane jedno ramię jelca, zawinięte w stronę główki, zakończone dekoracją w postaci kuli. Pochwa o nierozpoznawalnej konstrukcji.

Literatura: Haselberg E. 212-213; Glińska M. 1974, s. 323, 325; Buske N. Bock S. 2012, s. 11; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Von Tribses

49. Joachim Volradt von Tribses (?-1625), szlachcic pomorski, hauptmann

Epitafium kamienne, płaskorzeźba (il. 347). W kościele w Baggendorf (gm. Wendisch Baggendorf, wspólnota Franzburg-Richtenberg, pow. Vorpommern-Rügen).

Data powstania: 1625 r.

Szlachcic stoi w rozkroku, lekko zwrócony w lewo, bez nakrycia głowy, przepasany szarą. W prawej ręce trzyma regiment, lewa spoczywa na biodrze. Przy lewym boku do pasa przypięta broń sieczna. Zbroja płytowa. Obojczyk folgowany, napierśnik z pionową ości, gęsim brzuchem i krótkim fartuchem, który połączony jest z pięciofolgowymi taszkami za pomocą skórzanych pasków. Naramienniki z jedną folgą dolną, opachy, nałokietniki ze skrzydełkami otwartymi, zarękawia, rękawice palczaste z długimi mankietami. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, nakolanki, nagolenice i folgowane trzewiki z ostrogami o gwieździstych bodźcach. Obok szlachcica leży hełm zamknięty z uniesioną zasłoną i kołnierzem, dekorowany pióropuszem. Broń biała stanowi rapier. Rękojeść trzy czwarte. Głowica kolista, uchwyt, idący w stronę głowicy, zawinięty na końcu kabłąk. Pochwa o nierozpoznawalnej konstrukcji.

Literatura: Haselberg E. 1888, s. 223; Baier G., Beyer K. 1992, s. 420-421; Baier G. 1995, s. 60-62; Faldmann H-Ch., Baier G., Dehio G., Gall E. 2000, s. 271-272; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Von Wedel

50. Caspar III von Wedel (?-1610), szlachcic pomorski, amtmann domeny kołbackiej, landrat powiatu szadzkiego, marszałek

Obraz niezachowany, pierwotnie stanowił fragment drewnianego, bocznego ołtarza w formie tryptyku wykonanego przez Martina Redtela (il. 348). Ołtarz pierwotnie w kościele fil. pw. MB Częstochowskiej w Krępcowie (gm. Dolice, pow. stargardzki), od 1995 r. w Bazylice archikatedralnej św. Jakuba w Szczecinie.

Data powstania: 1607 r.

Fundator klęczy z gołą głową i modlitewnie złożonymi rękoma bez rękawic, ubrany w kryzę hiszpańską i podwójny łańcuch z medalionem. Do pasa przypięta broń biała. Zbroja płytowa, kirasjerska. Obojczyk zasłonięty przez kryzę, napierśnik z pionową ością pośrodku i krótkim fartuchem. Widoczny prawy naręczak fundatora, naramiennik folgowany z szerokim skrzydłem ochraniającym łopatkę, opacha, nałokietnik ze skrzydełkami zamkniętymi i zarękawie. Osłony nóg z wielofolgowanych nabiodrów i nakolanków ze skrzydełkami, nagolenice i trzewiki z ostrogami o gwieździstych bodźcach. Zbroja czerniona i dekorowana główkami nitów, które łączą jej poszczególne elementy. Obok fundatora leży hełm zamknięty, kirasjerski. Z dzwonu

wyprowadzony wydatny grzebień, część przednia ruchoma, z podwójną zasłoną. Jej górna część, z widocznymi szparami wzrokowymi uniesiona, dolna opuszczona. Kołnierz trójfolgowy. Hełm, tak jak zbroja czerniony i zdobiony nitami łączącymi jego poszczególne elementy.

Przypiętą do pasa długą broń białą stanowi rapier o rękojeści pełnej. Głowica owoidalna, uchwyt, jelec z ramionami prostymi. Do głowicy dochodzi kabłąk przedni, towarzyszy mu kabłąk boczny. Pochwa zakończona wysokim trzewikiem.

Literatura: Lemcke H. 1906, s. 62-65; Kochanowska J. 1990, s. 374; Kochanowska J. 1996, s. 116-117; Brzustowicz G.J. 2003, s. 96-97, 102; Glińska M. 2003, s. 286; Wisłocki M. 2005, s. 84; Majewski M. 2010a, s. 380, 776; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Von Wolde

51. Reimer von Wolde (?-1559), szlachcic pomorski, amtmann domeny Klempenow i Treptow. Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 349). Niezachowana. Przed 1945 w kościele pw. św. Marii w Anklam (pow. Vorpommern-Greifswald).

Data powstania: 1559 r.

Przedstawiony jako rycerz zwrócony lekko w lewą stronę. W prawej ręce trzyma broń drzewcową, lewa niewidoczna. Zbroja płytowa, maksymiliańska. Trzyfolgowy obojczyk, napierśnik bombiasty z dwufolgowym fartuchem, który na stałe połączony jest z dwufolgowymi taszkami. Między taszkami zauważalny saczek. Naramiennik z płótem. Opachy niewidoczne. Nałokietnik, zarękawie rękawica mitynka z klepsydrowatym mankietem. Nabiodrki, nakolanki z jedną folgą u góry i u dołu oraz ze skrzydełkami. Nagolenice i trzewiki typu „krowie pyski”. Widoczna osłona na genitalia. Rycerz ma założony hełm zamknięty lub armet, z uniesioną zasłoną typu „wróbli dziób” dekorowany pióropuszem.

Do pasa przypięty miecz długi. Rękojeść w typie 1A według klasyfikacji Oakeshotta: głowica kolistą, uchwyt dwudzielny, jelec o ramionach prostych, zakończonych zgrubieniami z wieńczącym guzem. Broń drzewcową stanowi kopia. Grot i skrzydełka (?) Drzewiec zakończony uchwytem i poprzedzającą go osłoną ręki.

Literatura: Kugler F. 1854, s. 282; Lemcke H. 1899, s. 127-129; Wisłocki M. 2005, s. 207; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2019, s. 415-434.

Von Wopersnow

52. Arent von Wopersnow (?-1548), szlachcic pomorski

Płyta nagrobna, kamienna płaskorzeźba (il. 350). W kościele pw. Podwyższenie Krzyża Świętego w Stanominie (gm. Białogard, pow. białogardzki).

Data powstania: 1549 r.

Zmarły leży bez nakrycia głowy, w prawej ręce trzyma broń obuchową, lewa spoczywa na rękojeści miecza, który ułożony jest na ciele szlachcica od tułowia w dół. Widoczna rękojeść sztyletu. Zbroja płytowa, maksymiliańska. Obojczyk pięciofolgowy, napierśnik bombiasty, spódniczka. Naramiennik z płotem i słabo widocznymi folgami w dolnej części, opachy, nałokietniki, zarękawia i rękawice palczaste z klepsydrowatymi mankietami. Ochronę nóg stanowią: nabiodrki, nakolanki, nagolenice i trzewiki typu „krowie pyski”. Do trzewików przymocowane ostrogi o okrągłych bodźcach. Zbroja zdobiona kanelurami. Obok głowy szlachcica widoczny hełm o nierozpoznawalnej konstrukcji.

Miecz długi. Rękojeść: głowica grzybkowata, uchwyt, jelec o ramionach prostych, głównia. Przy prawym boku puginał. Głowica o spłaszczonej formie, zwieńczona guzem, uchwyt, jelec. Ukazany w prawej ręce szlachcica przedmiot należy interpretować jako broń obuchową. Stanowi ją najprawdopodobniej maczuga rycerska, której głowica została ukazana w nieumiejętny sposób. Głowica, trzon, uchwyt.

Literatura: Böttger L. 1980, s. 45; Glińska M. 1973, s. 326, 328; Puławski A. 2016b, s. 181-232; Puławski A. 2019, s. 415-434.

53. von Wopersnow (?), szlachcic pomorski

Epitafium kamienne, płaskorzeźba (il. 351). W kościele pw. Podwyższenie Krzyża Świętego w Stanominie (gm. Białogard, pow. białogardzki).

Data powstania: 1. połowa XVII w.

Adorator klęczy z modlitewnie złożonymi rękoma, bez rękawic i nakrycia głowy, w kryzie hiszpańskiej. Zbroja płytowa. Obojczyk, napierśnik z gęsim brzuchem i krótkim fartuchem, który na stałe połączony jest z słabo widocznymi taszkami, zaokrąglonymi na dole, zdobionymi ornamentem sznura na krawędziach. Widoczny fragment naplecznika. Ochrony rąk i nóg widoczne jedynie z prawej strony. Naramiennik z płotem, opacha, nałokietnik ze skrzydełkami zamkniętymi, zarękawie. Ochronę nóg stanowi nabiodrek, nakolank, nagolenica i trzewik. Obok szlachcica leży słabo widoczny hełm zamknięty z uniesioną zasłoną typu „wróblí dziób”.

Literatura: Böttger L. 1890, s. 43-44; Glińska M. 1973, s. 349-350; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Von Zitzewitz

54. Joachim von Zitzewitz (?-1563), szlachcic pomorski, hauptmann Lęborka i Bytowa
Epitafium kamienne, płaskorzeźba (il. 352). W Sanktuarium św. Jakuba Apostoła w Lęborku.
Data powstania: 1563 r.

Rycerz przedstawiony frontalnie, bez nakrycia głowy z modlitewnie złożonymi rękoma. Zbroja płytowa. Obojczyk czterofolgowy widoczny tylko w bocznych partiach, napierśnik typu tapul z fartuchem, który na stałe połączony jest z taszkami. Naramienniki z trzema folgami u dołu, opachy, nałokietniki z trzema folgami u góry, trzema na dole i małymi skrzydełkami otwartymi, zarękawia i rękawice mitynki z klepsydrowatymi mankietami. Widoczne tarczki opachowe. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, nakolanki, nagolenice i trzewiki.

Do pasa przypięty miecz długi. Ukazana rękojeść – kolista głowica, uchwyt, jelec z ramionami zakrzywionymi w stronę głowni. Rękojeść zbliżona do typu 2B według klasyfikacji Oakeshotta.

Literatura: Lemcke H. 1911, s. 247-248, 250; Glińska M. 1973, s. 331; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Niezidentyfikowana szlachta pomorska

55. Szlachcic pomorski (?)

Epitafium, kamienne, płaskorzeźba (il. 353). W kościele w Baggendorf (gm. Wendisch Baggendorf, wspólnota Franzburg-Richtenberg, pow. Vorpommern-Rügen).

Data powstania: XVI w.

Szlachcic stoi w rozkroku, zwrócony w lewo, przepasany szarfą. Prawa ręka spoczywa na biodrze, lewa na rękojeści broni białej. Zbroja płytowa. Obojczyk niewidoczny, napierśnik z tapulem i krótkim fartuchem, z wcięciem pośrodku, który na stałe połączony jest z dziesięciofolgowymi taszkami, spod fartucha wystaje koszula kolcza. Naramienniki z dwoma folgami dolnymi, opachy, nałokietniki ze skrzydełkami zamkniętymi, zarękawia, rękawice palczaste z mankietami ze sztylptami. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, nakolanki, nagolenice i folgowane trzewiki z ostrogami o gwieździstych bodźcach. Hełm turniejowy (do turniejów na

pałki) z zasłoną w postaci pionowych prętów i dwoma płytami przykręcanymi do napierśnika i naplecznika. Hełm zdobiony pióropuszem.

Broń białą stanowi miecz kawalerski lub rapier. Rękojeść trzy czwarte. Głowica kolista lub owoidalna, uchwyt spiralnie opleciony drutem lub taśmą. Ramię jelca przechodzi w kabłąk i idzie w kierunku głowicy. Odchodzi od niego kabłąk boczny, który przechodzi w dwa mniejsze. Ukazane dwa obłąki boczne, które dochodzą do głowicy. W zamyśle artysty miały towarzyszyć kabłąkowi, którego błędnie tu nie oddano.

Literatura: Haselberg E. 1888, s. 223; Baier G., Beyer K. 1992, s. 420-421; Baier G. 1995, s. 60-62; Faldmann H-Ch., Baier G., Dehio G., Gall E. 2000, s. 340-341; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

56. Szlachcic pomorski (?)

Płyta epitafijna, kamienna, płaskorzeźba (il. 354). Płyta najprawdopodobniej stanowiła dolną część większego epitafium. Muzeum Narodowe w Szczecinie, pierwotnie w kościele szpitalnym pw. św. Gertrudy w Szczecinie (Łasztownia).

Data powstania: XVI-XVII w.

Adorator klęczy w otoczeniu rodziny z gołą głową, modlitewnie złożonymi rękoma. Na ramiona narzucony ma płaszcz. Przepasany szarfą.

Do pasa przypięty rapier. Uchwyt spiralnie owinięty drutem lub taśmą. Po obu stronach uchwytu ukazano dwa pręty, które w zamyśle artysty są obłąkami lub jeden z nich kabłąkiem.

Literatura: Łuczak M. 2017, s. 58, 68.

57. Szlachcic pomorski (?)

Płyta nagrobna, kamienna, płaskorzeźba (il. 355). W konkatedrze pw. św. Jana Chrzciciela w Kamieniu Pomorskim. W latach 30. XX w. podniesiona z posadzki i umieszczona w krążanku wirydarza.

Data powstania: początek XVII w.

Obok żony stoi mężczyzna przedstawiony „en face”, bez nakrycia głowy. Prawa ręka spoczywa na rękojeści sztyletu, który przypięty jest do boku, w lewej trzyma broń sieczną. Zbroja płytowa. Przez zły stan płyty poszczególne elementy zbroi nierozpoznawalne. Folgowany obojczyk, napierśnik z fartuchem, który bezpośrednio łączy się z folgowanymi taszkami, naramienniki z płótem, opachy, nałokietniki ze skrzydełkami otwartymi, zarękawia, rękawice mitynki z klepsydrowatymi mankietami. Ochronę nóg stanowią nabiodrki, nakolanki, nagolenice i trzewiki. Z powodu uszkodzenia płyty, identyfikacja broni białej jest trudna.

Zauważalne są jedynie proste ramiona jelca oraz zarysy uchwytu i głowni. Szerokość głowni wskazuje, że może być to koncerz. Przy prawym boku pugiłał. Przez uszkodzenia płyty zauważalna jedynie pochwa, zakończona trzewikiem.

Literatura: Kücken L. 1878, s. 78; Spuhrmann R. 1922, s. 39; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Dowództwo armii szwedzkiej w księstwie pomorskim podczas wojny trzydziestoletniej

58. Jakob Larsson Bohm (1601-1643), szwedzki pułkownik

Epitafium. Obraz (il. 356). Zaginione. Do 1945 r. w kościele w Szadzku (gm. Dobrzany, pow. stargardzki).

Data powstania: 1643 r.

Szlachcic stoi za Chrystusem. Słabo rozpoznawalny napierśnik i lewy naramiennik z płotem. Hełm – szturmak. Zauważalny grzebień, policzki oraz zaostrzony daszek uniesiony do góry.

Literatura: Lemcke H. 1908, s. 89; Bronisch G. 1936, s. 118; Knack F. 1936, s. 106-110; Majewski M. 2010b, s. 271, 615; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

59. Jakob Mack Duvall (ok. 1589-1634), generał szwedzki

Epitafium kamienne, płaskorzeźba i rzeźba (il. 357-358). W kościele pw. św. Mikołaja w Stralsundzie (pow. Vorpommern-Rügen).

Data powstania: 1634 r.

Na epitafium zmarły w zbroi przedstawiony jest dwukrotnie:

A. Adorator klęczy pod krzyżem, z gołą głową, modlitewnie złożonymi rękoma, bez rękawic. Zbroja płytowa. Obojczyk, naplecznik, napierśnik z pionową ością pośrodku i krótkim fartuchem. Ochronę rąk stanowią naramienniki, opachy, nałokietniki i zarękawia. Zauważalne wielofolgowie nabiodrki, nakolanki z jedną folgą górną i jedną dolną, nagolenice oraz trzewiki.

B. Generał stoi obok żony, w lekkim rozkroku, z gołą głową, bez rękawic. W prawej ręce trzyma regiment, lewa spoczywa na rękojęści przypiętej do pasa broni siecznej. Na ramionach kołnierz, mężczyzna przepasany szarfą. Zbroja płytowa. Obojczyk, napierśnik z pionową ością pośrodku i krótkim fartuchem, na którym tak, jak na górnej części napierśnika widać rząd nitów. Naramienniki zdobione nitami, opachy, nałokietniki i zarękawia. Ochronę nóg stanowią wielofolgowie nabiodrki ze zdobiacymi rzędami nitów, które łączą ich poszczególne części, nakolanki z jedną folgą górną i jedną dolną, nagolenice, folgowane trzewiki. Obok mężczyzny leży hełm zamknięty z kołnierzem i uniesioną zasłoną typu „wróbli dziób”. Hełm dekorowany pióropuszem.

Broń białą stanowi miecz kawaleryjski. Ćwierć rękojeść. Głowica gruszkowata, zwieńczona guzem, uchwyt, jelec z w pełni ukazany jednym ramieniem, zawinięty ku głowicy. Do głowicy dochodzi kabłąk. Ukazany także obłęk boczny. Pochwa zakończona trzewikiem.

Literatura: Haselberg E. 1902, s. 492; Adler F. 1940, s. 103-117; Ohle W., Baier G. 1963, s. 555-561; Badstübner E., Dehio G., Becker B. 1968, s. 277; Baier G. 1995, s. 606-607; Faldmann H-Ch., Baier G., Dehio G., Gall E. 2000, s. 632-633; Wiślocki M. 2003b, s. 174, 178; Schulz J., Reymann G. 2006, s. 107-109; Brzustowicz G.J. 2009, s. 81-84; Puławski A. 2016b, s. 181-232.

Spis ilustracji

1. Obszar księstwa pomorskiego. Źródło: Majewski M. 2005a, s. 298.
2. Cesarz Maksymilian I wizytuje warsztat płatnerski Konrada Seusenhofera, ok. 1515 r. Źródło: Woosnam-Savage R. 2017, s. 4.
3. Garnitur zbroi pozwalający na wykorzystanie uzbrojenia w boju, ceremonii i turnieju. Źródło: Brzustowicz B.W. 2003a, s. 171.
4. Zbroja płytowa. Źródło: Gradowski M., Żygulski Z. jun. 2010, s. 141.
5. Zbroja maksymiliańska Ulricha von Württemberga, wykonana przez Wilhelma von Wormsa. Norymberga, 1525-1530. Zbiory Hofjagd- und Rüstkammer, Vienna. Źródło: Patterson A. 2009, s. 6.
6. Zbroja Ferdynanda I Habsburga, wykonana przez Kunza Lochnera. Norymberga, 1549. Metropolitan Museum, New York. Źródło: Patterson A. 2009, s. 7.
7. Zbroja Georga Clifford z warsztatu w Greenwich. Anglia 1580-1585. Metropolitan Museum, New York. Źródło: Patterson A. 2009, s. 7.
8. Zbroja kirasjerska. Niemcy lub Holandia, 1625-1630. Royal Armouries, Leeds. Źródło: Patterson A. 2009, s. 7.
9. Ilustracja 9. Sposoby kształtowania powierzchni zbroi. Falowanie (a), wilcze zęby (b), paskowanie (c), stopniowanie (d (d1 – wariant pierwszy, d2 – wariant drugi, d3 – wariant trzeci)), rowkowanie (e (wariant pierwszy), f (wariant drugi), g1 (wariant trzeci, podrodzaj pierwszy), g2 (wariant trzeci, podrodzaj drugi)). Źródło: Cieśla M. 2018, s. 14.
10. Kompozycje wzorów na zbrojach maksymiliańskich. Palma (a), wachlarz (b), wiązka (c), ciągła wiązka (d), ciągły (e). Źródło: Cieśla M. 2018, s. 19.
11. Przykłady rękojeści długiej broni białej. Źródło: Gradowski M., Żygulski Z. jun. 2010, s. 14.
12. Typy broni obuchowej, używanej przez elitę feudalną. Maczuga rycerska (a), wilcze zęby (b), młotek rycerski (c). Źródło: Żygulski Z. jun. 1982a, s. 112.
13. Zbroja kostiumowa z ok. 1515 r., ze zbiorów Deutsche Historisches Museum (nr inw. W 2327). Źródło: Atzbach R., Lüken S., Ottomeyhem H. 2010, s. 133.
14. Barnim III. Płyta fundacyjna z 1543 r. (nr kat. 1). Źródło: Krasnodębska K. 2013, s. 64.
15. Bogusław X. Wielka pieczęć konna z końca XV w. (nr kat. 2A). Źródło: Kozłowski K., Schoebel M. 1999, s. 106-107

16. Bogusław X w otoczeniu rodziny. Epitafium z ok. 1550 r. (nr katt. 2B). Źródło: Łopuch M. 2017, s. 21.
17. Bogusław X. Fragment epitafium z ok. 1550 r. (nr kat. 2B). Źródło: Łopuch M. 2017, s. 21.
18. Górna część epitafium z ok. 1550 r. (nr kat. 2B). Źródło: Łopuch M. 2017, s. 21.
19. Bogusław X. Fragment drzewa genealogicznego Gryfitów z 1598 r. (nr kat. 2C). Źródło: Makala R. 2013a, s. 141.
20. Filip I. Portret z 1541 r. (nr kat. 3A). Źródło: Makala R. 2013a, s. 111.
21. Górna część rękodzielnictwa długiej broni białej. Fragment portretu Filipa I z 1541 r. (nr kat. 3A). Źródło: Makala R. 2013a, s. 111.
22. Filip I. Płyta fundacyjna z 1546 r. (nr kat. 3B). Źródło: Makala 2013a, s. 196.
23. Filip I. Fragment gobelinu z 1554 r. znany dzięki kopii wykonanej w latach 1893-1894 (nr kat. 3C). Źródło: Makala R. 2013a, s. 119.
24. Filip I. Fragment drzewa genealogicznego Gryfitów z 1598 r. (nr kat. 3D). Źródło: Makala R. 2013a, s. 141.
25. Jan Fryderyk. Półtalar (nr kat. 4A). Źródło: Olding M. 2016, s. 76.
26. Jan Fryderyk. Ćwierćtalar z 1580 r. (nr kat. 4A). Źródło: Olding M. 2016, s. 77.
27. Jan Fryderyk. Ćwierćtalar z 1580 r. (nr kat. 4A). Źródło: Olding M. 2016, s. 77.
28. Jan Fryderyk. Ćwierćtalar z 1581 r. (nr kat. 4A). Źródło: Olding M. 2016, s. 77.
29. Jan Fryderyk. Ćwierćtalar z 1582 r. (nr kat. 4A). Źródło: Olding M. 2016, s. 78.
30. Jan Fryderyk. Ćwierćtalar z 1583 r. (nr akt. 4A). Źródło: Olding M. 2016, s. 78.
31. Jan Fryderyk. Ćwierćtalar z 1594 r. (nr kat. 4A). Źródło: Olding M. 2016, s. 78.
32. Jan Fryderyk. Półtalar z 1594 r. (nr kat. 4B). Źródło: Olding M. 2016, s. 75.
33. Jan Fryderyk. Talar z 1595 r. (nr kat. 4B). Źródło: Olding M. 2016, s. 76.
34. Jan Fryderyk. Dukacik z 1594 r. (nr kat. 4C). Źródło: Olding M. 2016, s. 74.
35. Jan Fryderyk. Dukacik z 1596 r. (nr kat. 4C). Źródło: Olding M. 2016, s. 74.
36. Jan Fryderyk. Fragment drzewa genealogicznego Gryfitów z 1598 r. (nr kat. 4D). Źródło: Makala R. 2013a, s. 141.
37. Jan Fryderyk. Fragment ołtarza z 1602 r. (nr kat. 4E). Źródło: Kochanowska J., Bellamann B., Wartenberg H. 2007, s. 141.
38. Bogusław XIII. Fragment drzewa genealogicznego Gryfitów z 1598 r. (nr kat. 5). Źródło: Makala R. 2013a, s. 141.
39. Ernest Ludwik. Płyta fundacyjna z ok. 1580 r. (nr kat. 6A). Źródło: Krasnodębska K. 2013, s. 71.

40. Ernest Ludwik. Ćwiećtalar z 1581 r. (nr kat. 6B). Źródło: Olding M. 2016, s. 123.
41. Ernest Ludwik. Ćwierćtalar z 1581 r. (nr kat. 6B). Źródło: Olding M. 2016, s. 123.
42. Ernest Ludwik. 1/8 talara z 1585 r. (nr kat. 6C). Źródło: Olding M. 2016, s. 124.
43. Ernest Ludwik. 1/8 talara z 1585 r. (nr kat. 6C). Źródło: Olding M. 2016, s. 124.
44. Ernest Ludwik. Fragment drzewa genealogicznego Gryfitów z 1598 r. (nr kat. 6D). Źródło: Makąła R. 2013a, s. 141.
45. Barnim X (XII). Fragment drzewa genealogicznego Gryfitów z 1598 r. (nr kat. 7). Źródło: Makąła R. 2013a, s. 141.
46. Barnim X (XII) lub Kazimierz VII (IX). Portret z 1603 lub 1605 r. (nr kat. 8). Źródło: Makąła R. 2013a, s. 215.
47. Filip II. Obraz z 1608 r. (nr kat. 9A). Źródło: Makąła R. 2013a, s. 151.
48. Filip II. Gulden z 1612 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 82.
49. Filip II. Gulden z 1613 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 82.
50. Filip II. Gulden z 1613 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 82.
51. Filip II. Gulden z 1614 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 83.
52. Filip II. Gulden z 1614 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 83.
53. Filip II. Gulden z 1615 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 83.
54. Filip II. Gulden z 1615 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 83.
55. Filip II. Podwójny gulden z 1615 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 84.
56. Filip II. Gulden z 1615 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 84.
57. Filip II. Talar z 1613 r. (nr kat. 9C). Źródło: Olding M. 2016, s. 88.
58. Filip II. Potrójny talar z 1613 r. (nr kat. 9C). Źródło: Olding M. 2016, s. 88.
59. Filip II. Podwójny talar z 1614 r. (nr kat. 9C). Źródło: Olding M. 2016, s. 89.
60. Filip II. Półtora talara z 1613 r. (nr kat. 9C). Źródło: Olding M. 2016, s. 89.
61. Filip II. Talar z 1614 r. (nr kat. 9C). Źródło: Olding M. 2016, s. 90.
62. Filip II. Talar z 1615 r. (nr kat. 9C). Źródło: Olding M. 2016, s. 91.
63. Filip II. Podwójny talar z 1615 r. (nr kat. 9C). Źródło: Olding M. 2016, s. 92.
64. Filip II. Konterfekt z 1614 r. (nr kat. 9D). Źródło: Makąła R. 2013b, s. 30.
65. Filip II. Podwójny gulden z 1614 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 83.
66. Filip II. Gulden z 1615 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 84.
67. Filip II. Podwójny gulden z 1615 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 84.
68. Filip II. Gulden z 1616 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 85.
69. Filip II. Gulden z 1616 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 85.
70. Filip II. Podwójny gulden z 1616 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 85.

71. Filip II. Gulden z 1617 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 86.
72. Filip II. Gulden z 1617 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 87.
73. Filip II. Talar z 1614 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 90.
74. Filip II. Podwójny talar z 1614 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 91.
75. Filip II. Talar z 1616/1617? r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 92.
76. Filip II. Podwójny talar z 1616/1617? r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 93.
77. Filip II. Talar z 1616 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 97.
78. Filip II. Podwójny talar z 1616 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 97.
79. Filip II. Ćwierćtalar z 1616 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 98.
80. Filip II. Ćwierćtalar z 1616? r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 98.
81. Filip II. Ćwierćtalar z 1616? r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 98.
82. Filip II. Talar z 1617 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 101.
83. Filip II. Potrójnytalar z 1617 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 102.
84. Filip II. Potrójnytalar z 1617 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 102.
85. Filip II. Półtalar z 1617 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 102.
86. Filip II. Ćwierćtalar z 1618 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 107.
87. Filip II. Gulden z 1617 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 85.
88. Filip II. Gulden z 1618 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 85.
89. Filip II. Gulden z 1618 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 85.
90. Filip II. Podwójny gulden z 1617 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 85.
91. Filip II. Gulden z 1617 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 86.
92. Filip II. Gulden z 1618 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 86.
93. Filip II. Gulden z 1617 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 87.
94. Filip II. Gulden z 1617 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 87.
95. Filip II. Talar z 1616/1617? r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 93.
96. Filip II. Podwójny talar z 1616/1617? r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 94.
97. Filip II. Półtalar z 1616/1617? r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 94.
98. Filip II. Sześć dukatów z 1616/1617? r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 94.
99. Filip II. Talar z 1616/1617? r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 95.
100. Filip II. Podwójny talar z 1616/1617? r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 95.
101. Filip II. Talar z 1617 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 103.
102. Filip II. Półtalar z 1617 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 103.
103. Filip II. Talar z 1618 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 105.
104. Filip II. Podwójnytalar z 1618 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 106.

105. Filip II. Półtalar z 1618 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 106.
106. Filip II. Gulden z 1617 r. (nr kat. 9G). Źródło: Olding M. 2016, s. 86.
107. Filip II. Porteret z 1618 r. (nr kat. 9H). Źródło: Makała R. 2013a, s. 233.
108. Filip II. Fragment portretu z 1618 r. (nr kat. 9H). Źródło: Makała R. 2013a, s. 233.
109. Franciszek I. Portret z ok. 1610 r. (nr kat. 10A). Źródło: Frankowska-Makała M. 2013, s. 88.
110. Franciszek I. Fragment portretu z ok. 1610 r. (nr kat. 10A). Źródło: Frankowska-Makała M. 2013, s. 88.
111. Franciszek I. Portret z 1616 r. (nr kat. 10B). Źródło: Bądkowska J. 2013, s. 54.
112. Franciszek I. Fragment portretu z 1616 r. (nr kat. 10B). Źródło: Bądkowska J. 2013, s. 54.
113. Franciszek I. Talar z 1618? r. (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 109.
114. Franciszek I. Talar o nieokreślonej dacie powstania (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 109.
115. Franciszek I. Półtalar o nieokreślonej dacie powstania (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 110.
116. Franciszek I. Talar o nieokreślonej dacie powstania (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 110.
117. Franciszek I. Półtalar o nieokreślonej dacie powstania (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 111.
118. Franciszek I. Talar z 1620 r. (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 114.
119. Franciszek I. Podwójnytalar z 1620 r. (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 115.
120. Franciszek I. Podwójnytalar z 1620 r. (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 115.
121. Franciszek I. Podwójnytalar z 1620 r. (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 115.
122. Franciszek I. Półtalar z 1620 r. (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 116.
123. Franciszek I. Dziesięć talarów. Poneta powstała do 1620 r. (nr kat. 10D). Źródło: Olding M. 2016, s. 108.
124. Franciszek I. Fragment portretu z 1621 r. (nr kat. 10E). Źródło: Makała R. 2013a, s. 162.
125. Franciszek I. Fragment portretu z 1621 r. (nr kat. 10E). Źródło: Makała R. 2013a, s. 162.
126. Jerzy II (III). Portret z ok. 1615 r. (nr kat. 11). Źródło: Makała R. 2013a, s. 309.
127. Jerzy II (III). Fragment portretu z ok. 1615 r. (nr kat. 11). Źródło: Makała R. 2013a, s. 309.
128. Bogusław XIV. Fragment portretu z ok. 1615 r. (nr kat. 12A). Źródło: Januszkiewicz B. 1995, s. 39.

129. Bogusław XIV. Fragment portretu z ok. 1615 r. (nr kat. 12A). Źródło: Januszkiewicz B. 1995, s. 39.
130. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12B). Źródło: Olding M. 2016, s. 172.
131. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12B). Źródło: Olding M. 2016, s. 172.
132. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12C). Źródło: Olding M. 2016, s. 206.
133. Bogusław XIV. Półtalar z 1628 r. (nr kat. 12C). Źródło: Olding M. 2016, s. 220.
134. Bogusław XIV. Półtalar z 1628 r. (nr kat. 12C). Źródło: Olding M. 2016, s. 220.
135. Bogusław XIV. Ćwierć talar z 1628 r. (nr kat. 12C). Źródło: Olding M. 2016, s. 221.
136. Bogusław XIV. Ćwierć talar z 1628 r. (nr kat. 12C). Źródło: Olding M. 2016, s. 221.
137. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12D). Źródło: Olding M. 2016, s. 173.
138. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12D). Źródło: Olding M. 2016, s. 175.
139. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12D). Źródło: Olding M. 2016, s. 181.
140. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12D). Źródło: Olding M. 2016, s. 182.
141. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 206.
142. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 207.
143. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 207.
144. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 208.
145. Bogusław XIV. Talar z 1630 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 208.
146. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 209.
147. Bogusław XIV. Talar z 1630 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 209.
148. Bogusław XIV. Talar z 1630 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 209.
149. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 210.
150. Bogusław XIV. Półtalar z 1628 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 220.
151. Bogusław XIV. Gulden z 1628 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 169.
152. Bogusław XIV. Gulden z 1628 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 169.
153. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 173.
154. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 174.
155. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 180.
156. Bogusław XIV. Talar z 1632 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 180.
157. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 182.
158. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 183.
159. Bogusław XIV. Talar z 1634 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 190.
160. Bogusław XIV. Półtalar z 1628 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 195.
161. Bogusław XIV. Półtalar z 1628 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 195.

162. Bogusław XIV. Ćwierć talar z 1628 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 198.
163. Bogusław XIV. Gulden z 1629 r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 170.
164. Bogusław XIV. Gulden z 1629 r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 170.
165. Bogusław XIV. Gulden z 1629 r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 170.
166. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 181.
167. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 184.
168. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 184.
169. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 187.
170. Bogusław XIV. Talar z 1631? r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 210.
171. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 211.
172. Bogusław XIV. Dukat z 1633? r. (nr kat. 12H). Źródło: Olding M. 2016, s. 171.
173. Bogusław XIV. Dukat z 1633? r. (nr kat. 12H). Źródło: Olding M. 2016, s. 171.
174. Bogusław XIV. Dukat z 1633 r. (nr kat. 12H). Źródło: Olding M. 2016, s. 171.
175. Bogusław XIV. Dukat z 1633 r. (nr kat. 12H). Źródło: Olding M. 2016, s. 171.
176. Bogusław XIV. Dukat z 1629 r. (nr kat. 12H). Źródło: Olding M. 2016, s. 202.
177. Bogusław XIV. Dukat z 1631 r. (nr kat. 12H). Źródło: Olding M. 2016, s. 202.
178. Bogusław XIV. Dukat z 1633 r. (nr kat. 12H). Źródło: Olding M. 2016, s. 204.
179. Bogusław XIV. Dukat z 1631? r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 202.
180. Bogusław XIV. Dukat z 1631? r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 202.
181. Bogusław XIV. Dukat z 1631? r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 203.
182. Bogusław XIV. Dukat z 1631? r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 203.
183. Bogusław XIV. Dukat z 1631 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 203.
184. Bogusław XIV. Dukat z 1631 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 203.
185. Bogusław XIV. Dukat z 1633 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 204.
186. Bogusław XIV. Dukat z 1633 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 204.
187. Bogusław XIV. Dukat z 1633 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 204.
188. Bogusław XIV. Dukat z 1634 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 205.
189. Bogusław XIV. Dukat z 1635? r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 205.
190. Bogusław XIV. Dukat z 1635 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 205.
191. Bogusław XIV. Dukat z 1636 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 205.
192. Bogusław XIV. Dukat z 1636 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 205.
193. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 174.
194. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 175.
195. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 176.

196. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 176.
197. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 176.
198. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 177.
199. Bogusław XIV. Podwójnytalar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 177.
200. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 177.
201. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 178.
202. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 179.
203. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 179.
204. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 183.
205. Bogusław XIV. Talar z 1630 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 185.
206. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 186.
207. Bogusław XIV. Talar z 1632 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 186.
208. Bogusław XIV. Podwójnytalar z 1632 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 186.
209. Bogusław XIV. Talar z 1632 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 187.
210. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 188.
211. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 188.
212. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 188.
213. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 188.
214. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 189.
215. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 189.
216. Bogusław XIV. Podwójnytalar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 189.
217. Bogusław XIV. Talar z 1634 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 189.
218. Bogusław XIV. Talar z 1634 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 190.
219. Bogusław XIV. Talar z 1634 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 191.
220. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 191.
221. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 191.
222. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 192.
223. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 192.
224. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 192.
225. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 192.
226. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 192.
227. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 193.
228. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 193.
229. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 193.

230. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 193.
231. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 193.
232. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 194.
233. Bogusław XIV. Talar z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 194.
234. Bogusław XIV. Talar z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 194.
235. Bogusław XIV. Talar z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 194.
236. Bogusław XIV. Talar z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 194.
237. Bogusław XIV. Talar z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 194.
238. Bogusław XIV. Talar z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 195.
239. Bogusław XIV. Talar z 1637 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 196.
240. Bogusław XIV. Póltalar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 196.
241. Bogusław XIV. Póltalar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 196.
242. Bogusław XIV. Póltalar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 197.
243. Bogusław XIV. Póltalar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 197.
244. Bogusław XIV. Póltalar z 1634 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 198.
245. Bogusław XIV. Póltalar z 1634 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 198.
246. Bogusław XIV. Póltalar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 199.
247. Bogusław XIV. Ćwierć talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 199.
248. Bogusław XIV. Ćwierć talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 199.
249. Bogusław XIV. 1/8 talara z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 199.
250. Bogusław XIV. 1/8 talara z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 211.
251. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 211.
252. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 212.
253. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 212.
254. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 212.
255. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 212.
256. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 213.
257. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 213.
258. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 213.
259. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 214.
260. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 214.
261. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 214.
262. Bogusław XIV. Talar z 1632 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 216.
263. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 216.

264. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 216.
265. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 216.
266. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 217.
267. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 217.
268. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 217.
269. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 217.
270. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 218.
271. Bogusław XIV. Talar z 1634 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 218.
272. Bogusław XIV. Talar z 1634 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 218.
273. Bogusław XIV. Talar z 1634 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 218.
274. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 219.
275. Bogusław XIV. Talar z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 219.
276. Bogusław XIV. Talar z 1632 r. (nr kat. 12K). Źródło: Olding M. 2016, s. 215.
277. Bogusław XIV. Talar z 1632 r. (nr kat. 12K). Źródło: Olding M. 2016, s. 215.
278. Bogusław XIV. Portret z ok. 1632 r. (nr kat. 12L). Źródło: Bądkowska J. 2013, s. 55.
279. Bogusław XIV. Fragment portretu z ok. 1632 r. (nr kat. 12L). Źródło: Bądkowska J. 2013, s. 55.
280. Bogusław XIV. Dwa talery z 1635 r. (nr kat. 12M). Źródło: Olding M. 2016, s. 230.
281. Bogusław XIV. Dziesięć dukatów z 1635 r. (nr kat. 12M). Źródło: Olding M. 2016, s. 230.
282. Filip Juliusz. Talar z 1611 r. (nr kat. 13A). Źródło: Olding M. 2016, s. 128.
283. Filip Juliusz. Podwójnytalar z 1611 r. (nr kat. 13A). Źródło: Olding M. 2016, s. 128.
284. Filip Juliusz. Gulden z 1611 r. (nr kat. 13B). Źródło: Olding M. 2016, s. 126.
285. Filip Juliusz. Gulden z 1611 r. (nr kat. 13B). Źródło: Olding M. 2016, s. 126.
286. Filip Juliusz. Gulden z 1611 r. (nr kat. 13B). Źródło: Olding M. 2016, s. 127.
287. Filip Juliusz. Talar z 1620/1621? r. (nr kat. 13C). Źródło: Olding M. 2016, s. 130.
288. Filip Juliusz. Talar z 1620 r. (nr kat. 13C). Źródło: Olding M. 2016, s. 131.
289. Filip Juliusz. Podwójnytalar z 1621 r. (nr kat. 13C). Źródło: Olding M. 2016, s. 131.
290. Filip Juliusz. Talar z 1622 r. (nr kat. 13C). Źródło: Olding M. 2016, s. 132.
291. Filip Juliusz. Półtalar z 1622 r. (nr kat. 13C). Źródło: Olding M. 2016, s. 132.
292. Filip Juliusz. Portret z ok. 1620 r. (nr kat. 13D). Źródło: Frankowska-Makała M. 2013, s. 92.
293. Filip Juliusz. Fragment portretu z ok. 1620 r. (nr kat. 13D). Źródło: Frankowska-Makała M. 2013, s. 92.

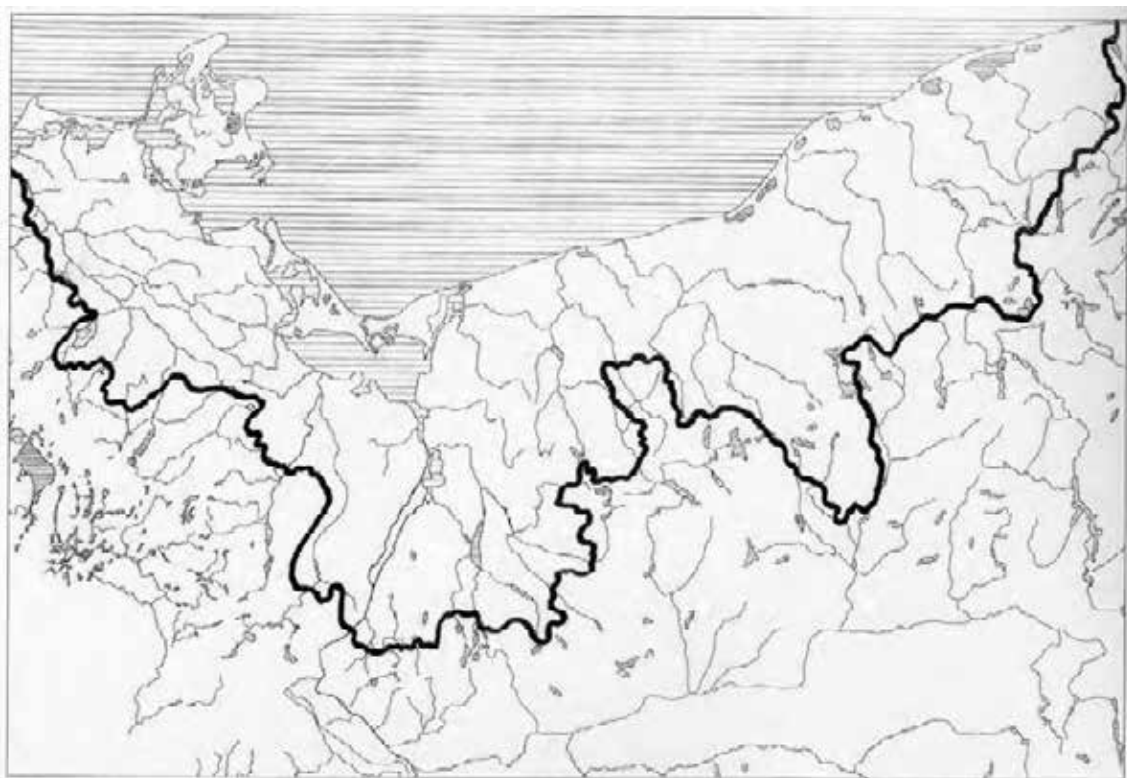
294. Filip Juliusz. Półtalar z 1622 r. (nr kat. 13E). Źródło: Olding M. 2016, s. 133.
295. Filip Juliusz. Talar z 1625 r. (nr kat. 13F). Źródło: Olding M. 2016, s. 148.
296. Filip Juliusz. Półtalar z 1625 r. (nr kat. 13F). Źródło: Olding M. 2016, s. 148.
297. Filip Juliusz. Półtalar z 1625 r. (nr kat. 13F). Źródło: Olding M. 2016, s. 149.
298. Filip Juliusz. Ćwierć talar z 1625 r. (nr kat. 13F). Źródło: Olding M. 2016, s. 149.
299. Filip Juliusz. Ćwierć talar z 1625 r. (nr kat. 13F). Źródło: Olding M. 2016, s. 149.
300. Filip Juliusz. Portret księcia z bratem (Bogusławem XIV) z poł. XVII w. (nr kat. 13G). Źródło: Makąła R. 2013a, s. 320.
301. Filip Juliusz. Fragment portret księcia z poł. XVII w. (nr kat. 13G). Źródło: Makąła R. 2013a, s. 320.
302. Ulryk. Talar z 1622 r. (nr kat. 14). Źródło: Olding M. 2016, s. 162.
303. Ulryk. Podwójnytalar z 1622 r. (nr kat. 14). Źródło: Olding M. 2016, s. 162.
304. Ulryk. Półtoratalara z 1622 r. (nr kat. 14). Źródło: Olding M. 2016, s. 163.
305. Ulryk. Półtoratalara z 1622 r. (nr kat. 14). Źródło: Olding M. 2016, s. 163.
306. Ulryk. Półtalar z 1622 r. (nr kat. 14). Źródło: Olding M. 2016, s. 163.
307. Ulryk. Ćwierć talar z 1622 r. (nr kat. 14). Źródło: Olding M. 2016, s. 164.
308. Ulryk. 1/8 talara z 1622 r. (nr kat. 14). Źródło: Olding M. 2016, s. 164.
309. Ulryk. 1/8 talara z 1622 r. (nr kat. 14). Źródło: Olding M. 2016, s. 164.
310. Christoph von Behr. Fragment epitafium z 1605 r. (nr kat. 15). Fot. M. Majewski.
311. Adam von Behr. Epitafium z ok. 1605 r. (nr kat. 16A i 16B). Źródło: Wisłocki M. 2005, s. 485.
312. Andreas von Berglase. Epitafium z ok. 1615 r. (nr kat. 17). Źródło: <https://de.wikipedia.org/wiki/Berglasen> [dostęp 19 maja 2024].
313. Andreas von Berglase. Epitafium z ok. 1615 r. (nr kat. 17). Źródło: Wisłocki M. 2005, s. 480.
314. Frantz von Boen. Płyta fundacyjna z 1626 r. (nr kat. 18). Fot. B. Zbonikowska.
315. Wolf von Borcke. Płyta nagrobna z 1569 r. (nr kat. 19). Fot. A. Puławski.
316. Heinrich von Borcke. Epitafium z 1610 r. (nr kat. 20). Fot. A. Puławski.
317. Matthias von Budde. Płyta nagrobna z 1591 r. (nr kat. 21). Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Matthias_Budde [dostęp 10 grudnia 2015].
318. Paulus von Damitz. Płyta nagrobna z 1644 r. (nr kat. 22). Fot. G. Bera.
319. Jobst von Dewitz. Płyta nagrobna z 1577 r. (nr kat. 23). Fot. A. Puławski.
320. Stephan III von Dewitz. Portret z ok. 1650 r. (nr kat. 24). Źródło: Dewitz B., Dewitz M., Dewitz W. 2013, s. 256.

321. Ludwik von Eberstein (po lewej – nr kat. 25) i von Eberstein (po prawej – nr kat. 26). Epitafia z II poł. XVI w. Źródło: Gwiazdowska E. 2010a, s. 60.
322. Hans von Eickstedt. Płyta nagrobna z 1596 r. (nr kat. 27). Źródło: Lemcke H. 1901, s. 143.
323. Hans Henrich von Flemming. Płyta nagrobna z ok. 1622 r. (nr kat. 28). Fot. B. Zbonikowska.
324. Von Kameke. Płyta nagrobna z 1550 r. (nr kat. 29). Źródło: Glińska M. 1973, s. 334.
325. Peter von Kameke. Płyta nagrobna z ok. 1613 r. (nr kat. 30). Fot. B. Puławski.
326. Peter von Kameke. Fragment płyty nagrobnej z ok. 1613 r. (nr kat. 30). Fot. B. Puławski.
327. Jacob von Küssow. Płyta nagrobna z 1586 r. (nr kat. 31). Źródło: Lemcke H. 1900b, s. 350.
328. Peter von Küssow. Płyta nagrobna z ok. 1612 r. (nr kat. 32). Fot. A. Puławski.
329. Peter von Küssow. Fragment płyty nagrobnej z ok. 1612 r. (nr kat. 32). Fot. A. Puławski.
330. Achim von Maltzahn. Płyta nagrobna z 1565 r. (nr kat. 33). Źródło: Lemcke H. 1898, s. 14.
231. Hartwig von Maltzahn. Płyta nagrobna z 1591 r. (nr kat. 34). Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Dorfkirche_Kummerow [dostęp 10 grudnia 2015].
332. Hennick von Manteuffel. Wnętrze kościoła pw. M.B. Częstochowskiej w Karścinie z widoczną płytą nagrobną z ok. 1571 r. (nr kat. 35). Źródło: Kowalska E. 2010, s. 257.
333. Rüdinger von Neuenkirchen. Płyta nagrobna z 1594 r. (nr kat. 36). Źródło: Lemcke H. 1900b, s. 370.
334. Wedigo von der Osten. Płyta nagrobna z ok. 1612 r. (nr kat. 37). Fot. A. Puławski.
335. Goetke von der Osten. Epitafium z 1613 r. (nr kat. 38). Źródło: <https://www.backsteinkirche.de/index.php/bildergalerie.html> [dostęp 10 grudnia 2015].
336. Henning von der Osten. Epitafium z 1616 r. (nr kat. 39). Źródło: Zdrenka J. 2002, tablica XLVI.
337. Godeke von der Osten. Epitafium z 1621 r. (nr kat. 40). Źródło: Wisłocki M. 2005, s. 485.
338. Roloff von Owstin. Płyta nagrobna z 1591 r. (nr kat. 41). Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Dorfkirche_Quilow [dostęp 10 grudnia 2015].
339. Ludwig von Putbus. Epitafium z 1594 r. (nr kat. 42). Źródło: Zdrenka J. 2002, tablica XL.
340. Erdmann von Putbus. Epitafium z 1602 r. (nr kat. 43). Fot. M. Majewski.

341. Adam Rabach. Portret z 1634 r. (nr kat. 44). Źródło: Januszkiewicz B. 1995, s. 75.
342. Adam Rabach. Fragment portretu z 1634 r. (nr kat. 44). Źródło: Januszkiewicz B. 1995, s. 75.
343. Achim von Riebe. Epitafium z 1585 r. (nr kat. 45). Źródło: Lemcke H. 1899, s. 118.
344. Ludeke von Schöning. Epitafium z 1615 r. (nr kat. 46). Źródło: Lemcke H. 1906, s. 407.
345. Ulrich I von Schwerin. Płyta fundacyjna z 1567 r. (nr kat. 47). Źródło: Lemcke H. 1899, s. 244.
346. Claws von Schwerin. Epitafium z 1603 r. (nr kat. 48). Źródło: Buske N. Bock S. 2012, s. 11.
347. Joachim Volradt von Tribses. Epitafium z 1625 r. (nr kat. 49). Fot. M. Majewski.
348. Caspar III von Wedel. Obraz, fragment ołtarza z 1607 r. (nr kat. 50). Źródło: Majewski M. 2010a, s. 776.
349. Reimer von Wolde. Płyta nagrobna z 1559 r. (nr kat. 51). Źródło: Lemcke H. 1899, s. 128.
350. Arent von Wopersnow. Płyta nagrobna z 1549 r. (nr kat. 52). Fot. B. Zbonikowska.
351. Von Wopersnow. Epitafium z I poł. XVII w. (nr kat. 53). Źródło: Glińska M. 1973, s. 350.
352. Joachim von Zitzewitz. Epitafium z 1563 r. (nr kat. 54). Źródło: Lemcke H. 1911, s. 248.
353. Szlachcic pomorski. Epitafium z XVI w. (nr kat. 55). Fot. M. Majewski.
354. Szlachcic pomorski. Płyta epitafijna z XVI lub XVII w. (nr kat. 56). Źródło: Łuczak M. 2017, s. 58.
355. Szlachcic pomorski. Płyta nagrobna z początku XVII w. (nr kat. 57). Fot. B. Zbonikowska.
356. Jakob Larsson Bohm. Epitafium z 1643 r. (nr kat. 58). Źródło: Majewski M. 2010b, s. 615.
357. Jakob Mack Duvall. Epitafium z 1634 r. (nr kat. 59A). Źródło: Brzustowicz G.J. 2009, s. 83.
358. Jakob Mack Duvall. Epitafium z 1634 r. (nr kat. 59B). Źródło: Brzustowicz G.J. 2009, s. 81.
359. Fragment płyty fundacyjnej Ernesta Ludwika z 1574 r. Zamek w Pudagli. Źródło: Krasnodębska K. 2023, s. 70.
360. Ukrzyżowanie. Fragment ołtarza z Wkryjścia, ok 1510-1520 r. Źródło: Krasnodębska K. 2012, s. 27.

- 361. Fragment ołtarza z Waasen z ok. 1520 r. Źródło: Łopuch W. 2002, s. 144.
- 362. Odrys pieczęci sekretnej Bogusława X z 1478 r. Źródło: Wybranowski D. 1993, ryc. 28.
- 363. Odrys pieczęci sekretnej Bogusława X z 1502 r. Źródło: Wybranowski D. 1993, ryc. 30.
- 364. Pieczęć Jerzego I z 1524 r. Źródło: Werlich R.G. 2004, ryc. 3.
- 365. Pieczęć Barnima IX z 1524 r. Źródło: Werlich R.G. 2004, ryc. 4.
- 366. Herb księstwa pomorskiego. Źródło: Werlich R.G. 2004, ryc. 7.
- 367. Pieczęć rycerza Franza von Jugerdt z 1599 r. Źródło: Bobowski K. 1989, ryc. 53.

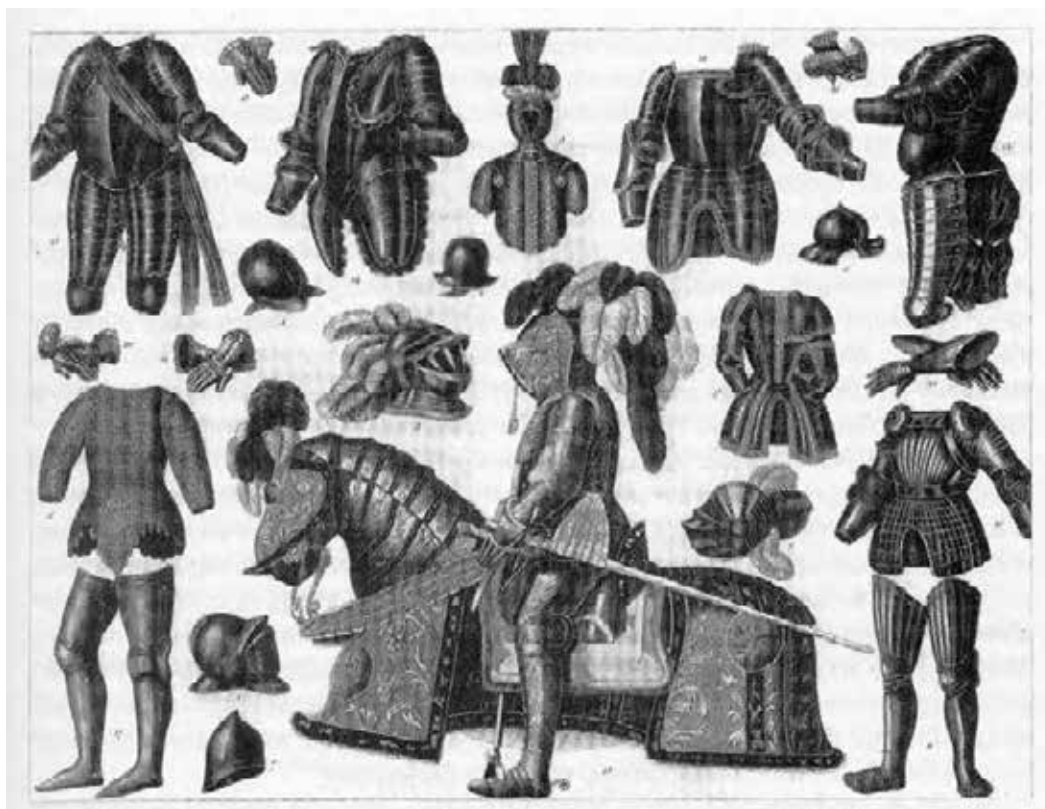
Zestawienie ilustracji

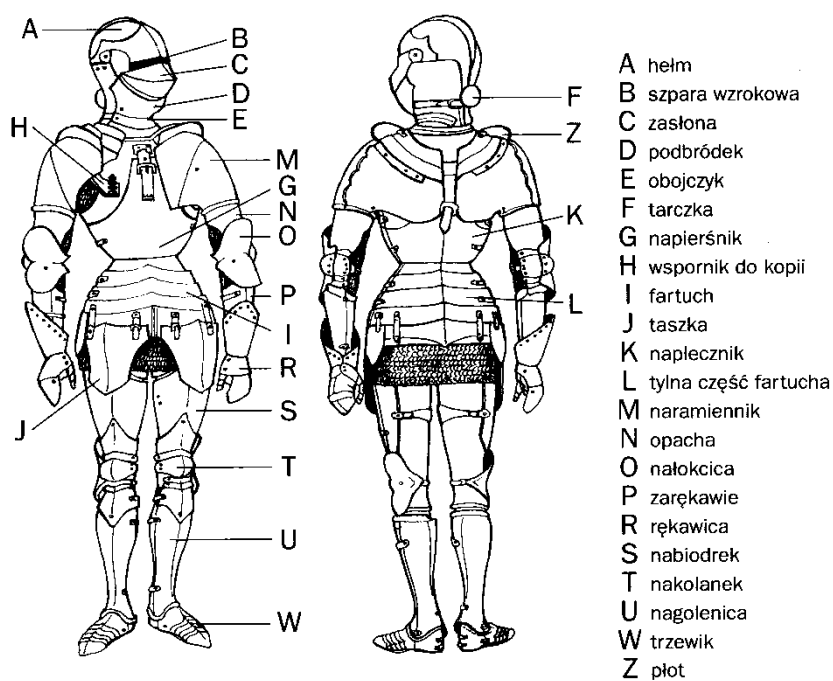
Ilustracja 1. Obszar księstwa pomorskiego. Źródło: Majewski M. 2005a, s. 298.

Ilustracja 2. Cesarz Maksymilian I wizytuje warsztat płatnerski Konrada Seusenhofera, ok. 1515 r. Źródło: Woosnam-Savage R. 2017, s. 4.

Ilustracja 3. Garnitur zbroi pozwalający na wykorzystanie uzbrojenia w boju, ceremonii i turnieju. Źródło: Brzustowicz B.W. 2003a, s. 171.

Ilustracja 4. Zbroja płytowa. Źródło: Gradowski M., Żygulski Z. jun. 2010, s. 141.

Ilustracja 5. Zbroja maksymiliańska Ulricha von Württemberg, wykonana przez Wilhelma von Wormsa. Norymberga, 1525-1530. Zbiory Hofjagd- und Rüstammer, Vienna. Źródło: Patterson A. 2009, s. 6.

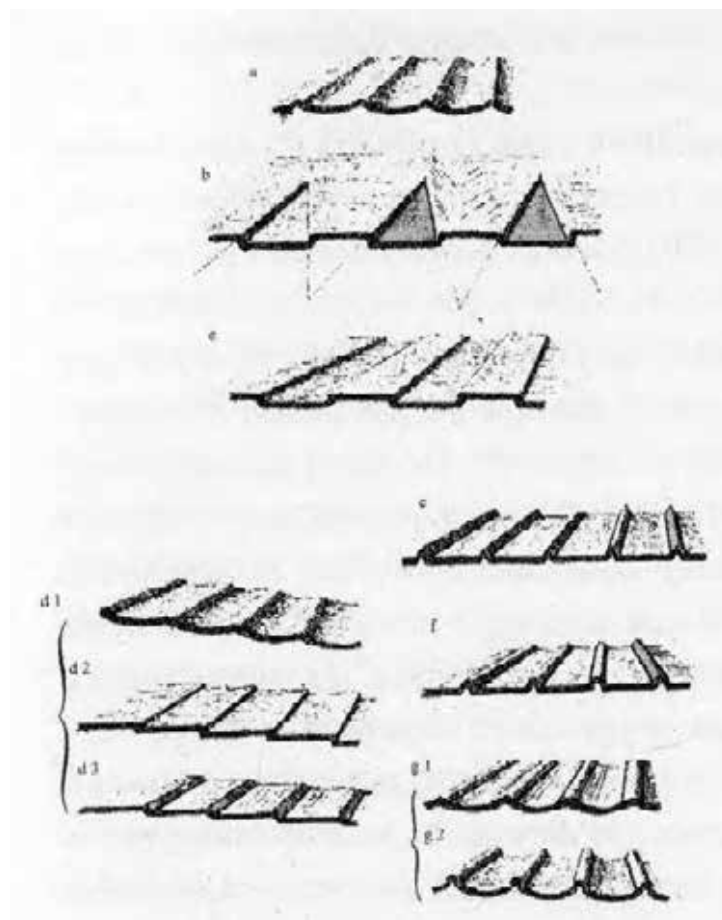
Ilustracja 6. Zbroja Ferdynanda I Habsburga, wykonana przez Kunza Lochnera. Norymberga, 1549. Metropolitan Museum, New York. Źródło: Patterson A. 2009, s. 7.

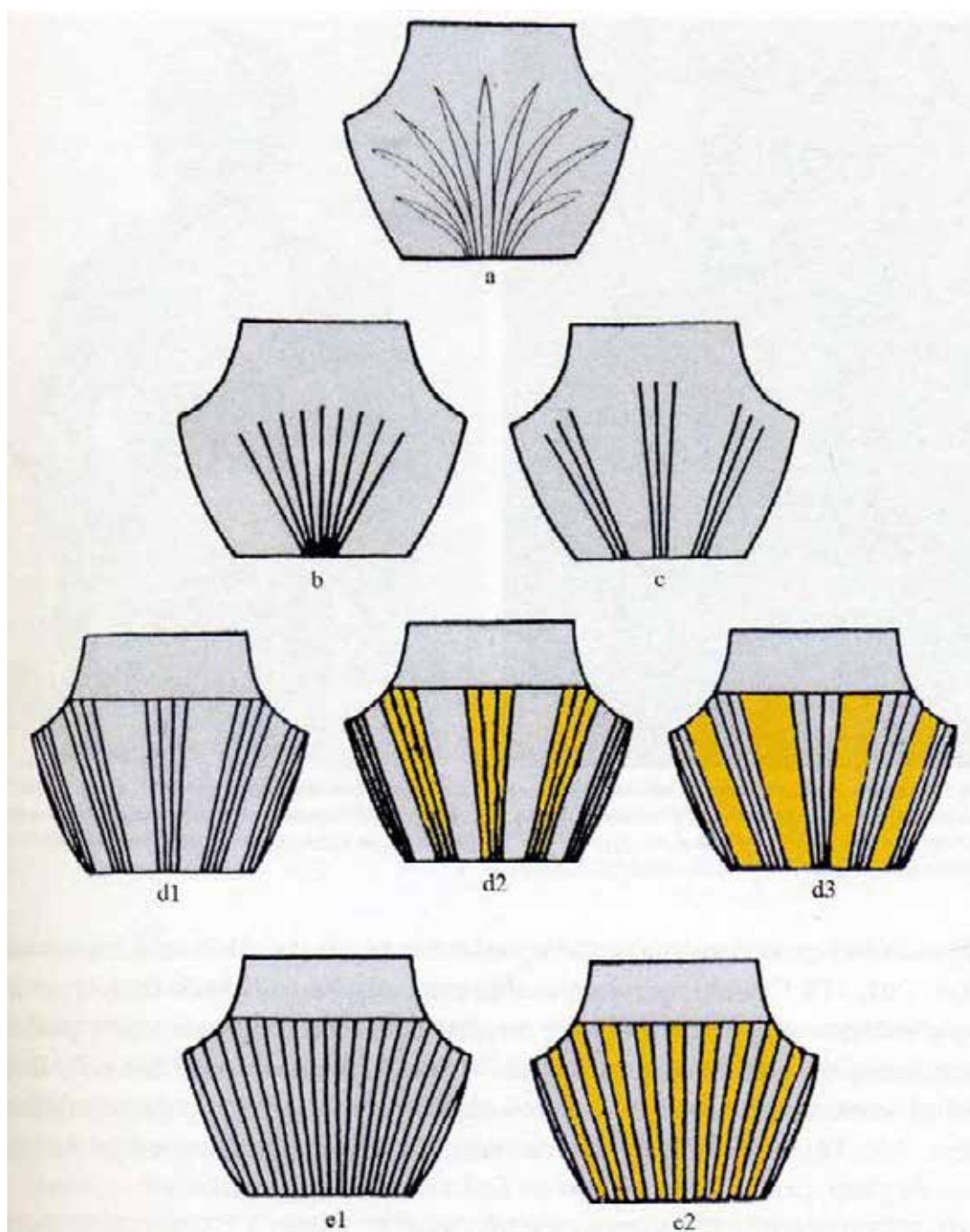
Ilustracja 7. Zbroja Georga Clifford z warsztatu w Greenwich. Anglia 1580-1585.
Metropolitan Museum, New York. Źródło: Patterson A. 2009, s. 7.

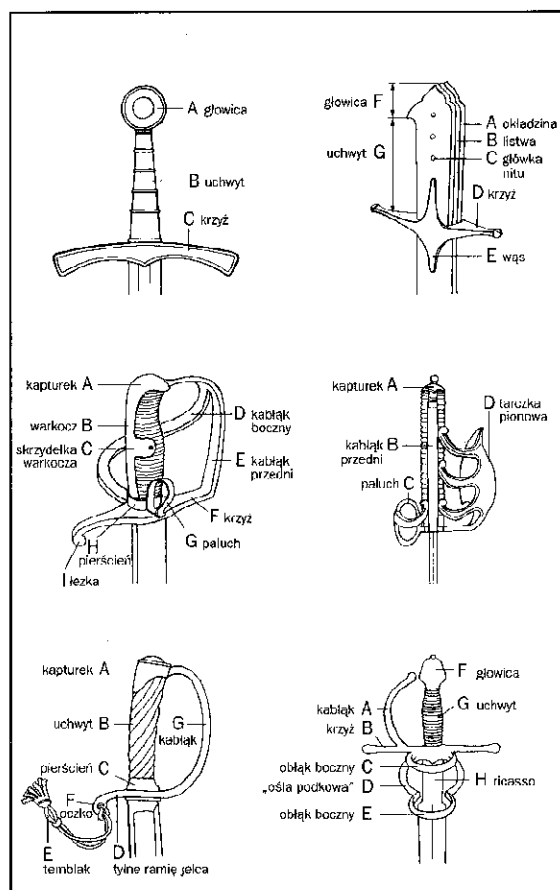
Ilustracja 8. Zbroja kirasjerska. Niemcy lub Holandia, 1625-1630. Royal Armouries, Leeds.
Źródło: Patterson A. 2009, s. 7.

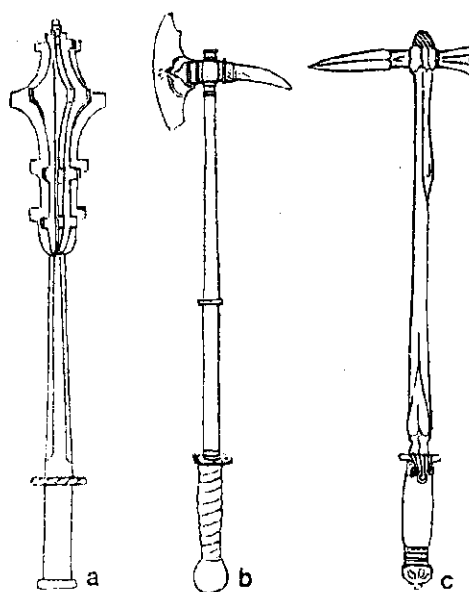
Ilustracja 9. Sposoby kształtowania powierzchni zbroi. Falowanie (a), wilcze zęby (b), paskowanie (c), stopniowanie (d (d1 – wariant pierwszy, d2 – wariant drugi, d3 – wariant trzeci)), rowkowanie (e (wariant pierwszy), f (wariant drugi), g1 (wariant trzeci, podrodzaj pierwszy), g2 (wariant trzeci, podrodzaj drugi)). Źródło: Cieśla M. 2018, s. 14.

Ilustracja 10. Kompozycje wzorów na zbrojach maksymiliańskich. Palma (a), wachlarz (b), wiązka (c), ciągła wiązka (d), ciągły (e). Źródło: Cieśla M. 2018, s. 19.

Ilustracja 11. Przykłady rękojeści długiej broni białej. Źródło: Gradowski M., Żygulski Z. jun. 2010, s. 14.

Ilustracja numer 12: Typy broni obuchowej, używanej przez elitę feudalną. Maczuga rycerska (a), wilcze zęby (b), młotek rycerski (c). Źródło: Żygulski Z. jun. 1982a, s. 112.

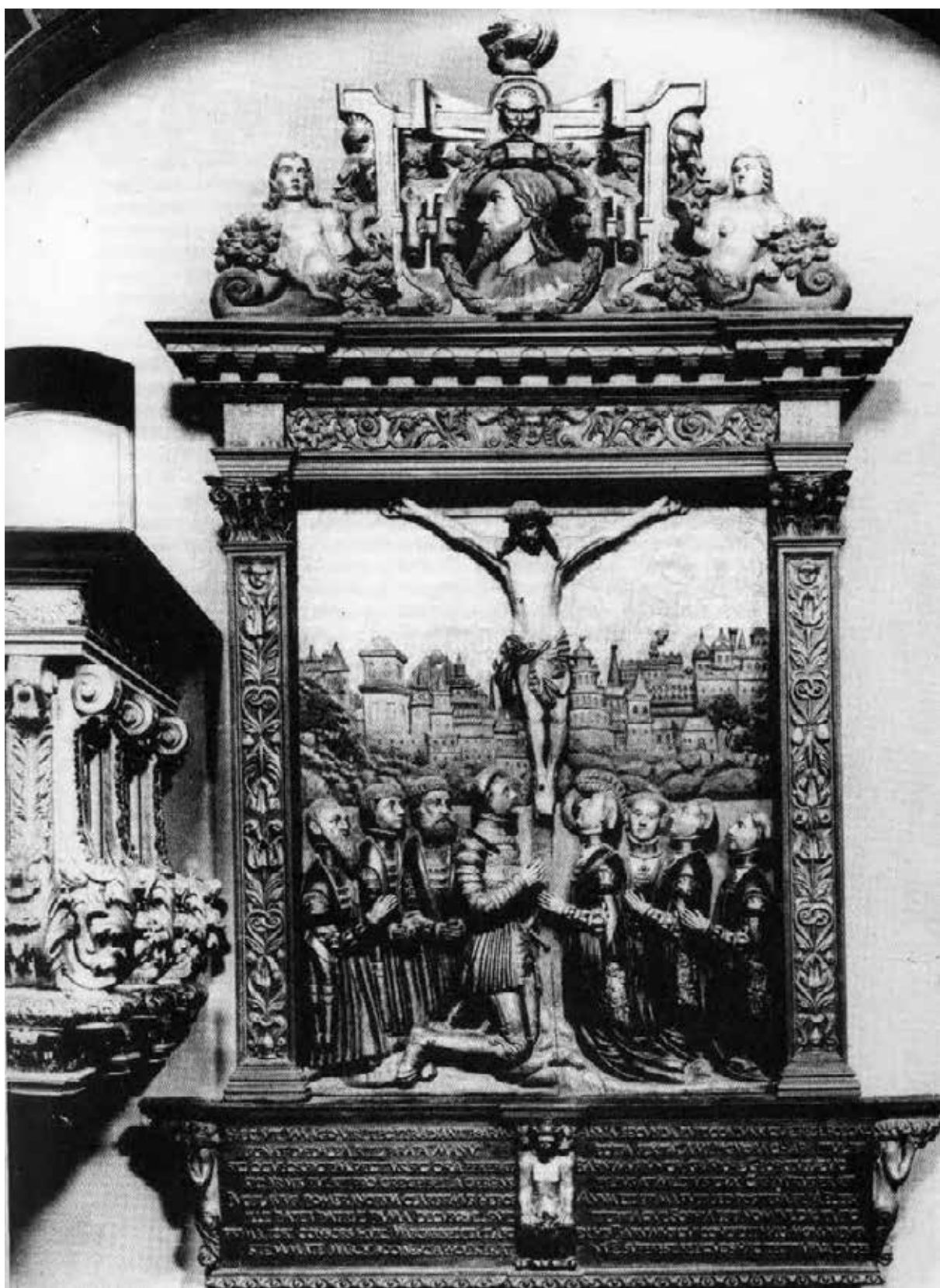
Ilustracja 13. Zbroja kostiumowa z ok. 1515 r., ze zbiorów Deutsche Historisches Museum (nr inw. W 2327). Źródło: Atzbach R., Lüken S., Ottomeyhem H. 2010, s. 133.

Ilustracja 14. Barnim III. Płyta fundacyjna z 1543 r. (nr kat. 1).
Źródło: Krasnodębska K. 2013, s. 64.

Ilustracja 15. Bogusław X. Wielka pieczęć konna z końca XV w. (nr kat. 2A).
Źródło: Kozłowski K., Schoebel M. 1999, s. 107.

Ilustracja 16. Bogusław X w otoczeniu rodziny. Epitańium z ok. 1550 r. (nr katt. 2B).
Źródło: Łopuch M. 2017, s. 21.

Ilustracja 17. Bogusław X. Fragment epitafium z ok. 1550 r. (nr kat. 2B).
Źródło: Łopuch M. 2017, s. 21.

Ilustracja 18. Górna część epitafium z ok. 1550 r. (nr kat. 2B). Źródło: Łopuch M. 2017, s. 21.

Ilustracja 19. Bogusław X. Fragment drzewa genealogicznego Gryfitów z 1598 r. (nr kat. 2C).
Źródło: Makała R. 2013a, s. 141.

Ilustracja 20. Filip I. Portret z 1541 r. (nr kat. 3A). Źródło: Makała R. 2013a, s. 111.

Ilustracja 21. Górna część rękojeści długiej broni białej. Fragment portretu Filipa I z 1541 r. (nr kat. 3A). Źródło: Makała R. 2013a, s. 111.

Ilustracja 22. Filip I. Płyta fundacyjna z 1546 r. (nr kat. 3B). Źródło: Makała 2013a, s. 196.

Ilustracja 23. Filip I. Fragment gobelinu z 1554 r. znany dzięki kopii wykonanej w latach 1893-1894 (nr kat. 3C). Źródło: Makała R. 2013a, s. 119.

Ilustracja 24. Filip I. Fragment drzewa genealogicznego Gryfitów z 1598 r. (nr kat. 3D). Źródło: Makała R. 2013a, s. 141.

Ilustracja 25. Jan Fryderyk. Póltalar (nr kat. 4A). Źródło: Olding M. 2016, s. 76.

Ilustracja 26. Jan Fryderyk. Ćwierćtalar z 1580 r. (nr kat. 4A). Źródło: Olding M. 2016, s. 77.

Ilustracja 27. Jan Fryderyk. Ćwierćtalar z 1580 r. (nr kat. 4A). Źródło: Olding M. 2016, s. 77.

Ilustracja 28. Jan Fryderyk. Ćwierćtalar z 1581 r. (nr kat. 4A). Źródło: Olding M. 2016, s. 77.

Ilustracja 29. Jan Fryderyk. Ćwierćtalar z 1582 r. (nr kat. 4A). Źródło: Olding M. 2016, s. 78.

Ilustracja 30. Jan Fryderyk. Ćwierćtalar z 1583 r. (nr akt. 4A). Źródło: Olding M. 2016, s. 78.

Ilustracja 31. Jan Fryderyk. Ćwierćtalar z 1594 r. (nr kat. 4A). Źródło: Olding M. 2016, s. 78.

Ilustracja 32. Jan Fryderyk. Półtalar z 1594 r. (nr kat. 4B). Źródło: Olding M. 2016, s. 75.

Ilustracja 33. Jan Fryderyk. Talar z 1595 r. (nr kat. 4B). Źródło: Olding M. 2016, s. 76.

Ilustracja 34. Jan Fryderyk. Dukat z 1594 r. (nr kat. 4C). Źródło: Olding M. 2016, s. 74.

Ilustracja 35. Jan Fryderyk. Dukat z 1596 r. (nr kat. 4C). Źródło: Olding M. 2016, s. 74.

Ilustracja 36. Jan Fryderyk. Fragment drzewa genealogicznego Gryfitów z 1598 r. (nr kat. 4D). Źródło: Makala R. 2013a, s. 141.

Ilustracja 37. Jan Fryderyk. Fragment ołtarza z 1602 r. (nr kat. 4E).
Źródło: Kochanowska J., Bellamann B., Wartenberg H. 2007, s. 141.

Ilustracja 38. Bogusław XIII. Fragment drzewa genealogicznego Gryfitów z 1598 r. (nr kat. 5). Źródło: Makąła R. 2013a, s. 141.

Ilustracja 39. Ernest Ludwik. Płyta fundacyjna z ok. 1580 r. (nr kat. 6A). Źródło: Krasnodębska K. 2013, s. 71.

Ilustracja 40. Ernest Ludwik. Ćwiećtalar z 1581 r. (nr kat. 6B). Źródło: Olding M. 2016, s. 123.

Ilustracja 41. Ernest Ludwik. Ćwierćtalar z 1581 r. (nr kat. 6B). Źródło: Olding M. 2016, s. 123.

Ilustracja 42. Ernest Ludwik. 1/8 talara z 1585 r. (nr kat. 6C). Źródło: Olding M. 2016, s. 124.

Ilustracja 43. Ernest Ludwik. 1/8 talara z 1585 r. (nr kat. 6C). Źródło: Olding M. 2016, s. 124.

Ilustracja 44. Ernest Ludwik. Fragment drzewa genealogicznego Gryfitów z 1598 r. (nr kat. 6D). Źródło: Makala R. 2013a, s. 141.

Ilustracja 45. Barnim X (XII). Fragment drzewa genealogicznego Gryfitów z 1598 r. (nr kat. 7). Źródło: Makala R. 2013a, s. 141.

Ilustracja 46. Barnim X (XII) lub Kazimierz VII (IX). Portret z 1603 lub 1605 r. (nr kat. 8).
Źródło: Makała R 2013a, s. 215.

Ilustracja 47. Filip II. Obraz z 1608 r. (nr kat. 9A). Źródło: Makała R. 2013a, s. 151.

Ilustracja 48. Filip II. Gulden z 1612 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 82.

Ilustracja 49. Filip II. Gulden z 1613 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 82.

Ilustracja 50. Filip II. Gulden z 1613 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 82.

Ilustracja 51. Filip II. Gulden z 1614 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 83.

Ilustracja 52. Filip II. Gulden z 1614 r. (nr kat 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 83.

Ilustracja 53. Filip II. Gulden z 1615 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 83.

Ilustracja 54. Filip II. Gulden z 1615 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 83.

Ilustracja 55. Filip II. Podwójny gulden z 1615 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 84.

Ilustracja 56. Filip II. Gulden z 1615 r. (nr kat. 9B). Źródło: Olding M. 2016, s. 84.

Ilustracja 57. Filip II. Talar z 1613 r. (nr kat. 9C). Źródło: Olding M. 2016, s. 88.

Ilustracja 58. Filip II. Potrójny talar z 1613 r. (nr kat. 9C). Źródło: Olding M. 2016, s. 88.

Ilustracja 59. Filip II. Podwójny talar z 1614 r. (nr kat. 9C). Źródło: Olding M. 2016, s. 89.

Ilustracja 60. Filip II. Półtora talara z 1613 r. (nr kat. 9C). Źródło: Olding M. 2016, s. 89.

Ilustracja 61. Filip II. Talar z 1614 r. (nr kat. 9C). Źródło: Olding M. 2016, s. 90.

Ilustracja 62. Filip II. Talar z 1615 r. (nr kat. 9C). Źródło: Olding M. 2016, s. 91.

Ilustracja 63. Filip II. Podwójny talar z 1615 r. (nr kat. 9C). Źródło: Olding M. 2016, s. 92.

Ilustracja 64. Filip II. Konterfekt z 1614 r. (nr kat. 9D). Źródło: Makała R. 2013b, s. 30.

Ilustracja 65. Filip II. Podwójny gulden z 1614 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 83.

Ilustracja 66. Filip II. Gulden z 1615 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 84.

Ilustracja 67. Filip II. Podwójny gulden z 1615 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 84.

Ilustracja 68. Filip II. Gulden z 1616 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 85.

Ilustracja 69. Filip II. Gulden z 1616 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 85.

Ilustracja 70. Filip II. Podwójny gulden z 1616 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 85.

Ilustracja 71. Filip II. Gulden z 1617 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 86.

Ilustracja 72. Filip II. Gulden z 1617 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 87.

Ilustracja 73. Filip II. Talar z 1614 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 90.

Ilustracja 74. Filip II. Podwójny talar z 1614 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 91.

Ilustracja 75. Filip II. Talar z 1616/1617? r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 92.

Ilustracja 76. Filip II. Podwójny talar z 1616/1617? r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 93.

Ilustracja 77. Filip II. Talar z 1616 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 97.

Ilustracja 78. Filip II. Podwójny talar z 1616 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 97.

Ilustracja 79. Filip II. Ćwierćtalar z 1616 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 98.

Ilustracja 80. Filip II. Ćwierćtalar z 1616? r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 98.

Ilustracja 81. Filip II. Ćwierćtalar z 1616? r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 98.

Ilustracja 82. Filip II. Talar z 1617 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 101.

Ilustracja 83. Filip II. Potrójnytalar z 1617 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 102.

Ilustracja 84. Filip II. Potrójnytalar z 1617 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 102.

Ilustracja 85. Filip II. Półtalar z 1617 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 102.

Ilustracja 86. Filip II. Ćwierćtalar z 1618 r. (nr kat. 9E). Źródło: Olding M. 2016, s. 107.

Ilustracja 87. Filip II. Gulden z 1617 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 85.

Ilustracja 88. Filip II. Gulden z 1618 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 85.

Ilustracja 89. Filip II. Gulden z 1618 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 85.

Ilustracja 90. Filip II. Podwójny gulden z 1617 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 85.

Ilustracja 91. Filip II. Gulden z 1617 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 86.

Ilustracja 92. Filip II. Gulden z 1618 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 86.

Ilustracja 93. Filip II. Gulden z 1617 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 87.

Ilustracja 94. Filip II. Gulden z 1617 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 87.

Ilustracja 95. Filip II. Talar z 1616/1617? r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 93.

Ilustracja 96. Filip II. Podwójny talar z 1616/1617? r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 94.

Ilustracja 97. Filip II. Półtalar z 1616/1617? r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 94.

Ilustracja 98. Filip II. Sześć dukatów z 1616/1617? r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 94.

Ilustracja 99. Filip II. Talar z 1616/1617? r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 95.

Ilustracja 100. Filip II. Podwójny talar z 1616/1617? r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 95.

Ilustracja 101. Filip II. Talar z 1617 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 103.

Ilustracja 102. Filip II. Półtalar z 1617 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 103.

Ilustracja 103. Filip II. Talar z 1618 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 105.

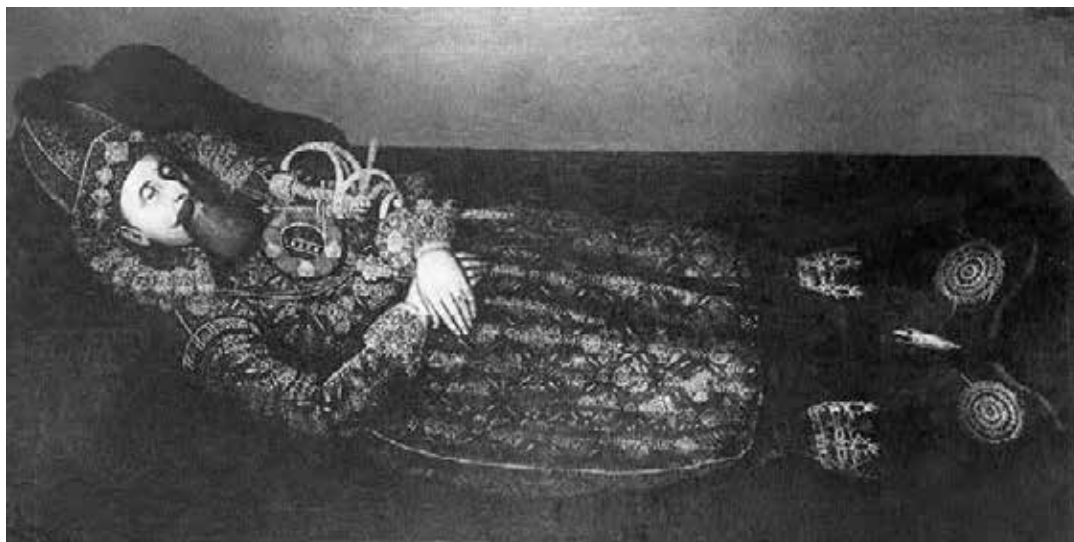
Ilustracja 104. Filip II. Podwójny talar z 1618 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 106.

Ilustracja 105. Filip II. Półtalar z 1618 r. (nr kat. 9F). Źródło: Olding M. 2016, s. 106.

Ilustracja 106. Filip II. Gulden z 1617 r. (nr kat. 9G). Źródło: Olding M. 2016, s. 86.

Ilustracja 107. Filip II. Portret z 1618 r. (nr kat. 9H). Źródło: Makała R. 2013a, s. 233.

Ilustracja 108. Filip II. Fragment portretu z 1618 r. (nr kat. 9H).
Źródło: Makała R. 2013a, s. 233.

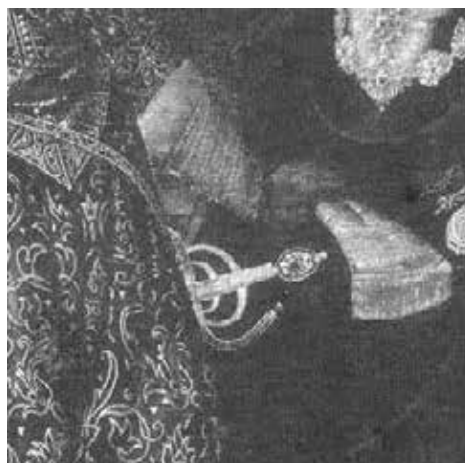
Ilustracja 109. Franciszek I. Portret z ok. 1610 r. (nr kat. 10A).
Źródło: Frankowska-Makała M. 2013, s. 88.

Ilustracja 110. Franciszek I. Fragment portretu z ok. 1610 r. (nr kat. 10A).
Źródło: Frankowska-Makała M. 2013, s. 88.

Ilustracja 111. Franciszek I. Portret z 1616 r. (nr kat. 10B). Źródło: Bądkowska J. 2013, s. 54.

Ilustracja 112. Franciszek I. Fragment portretu z 1616 r. (nr kat. 10B).
Źródło: Bądkowska J. 2013, s. 54.

Ilustracja 113. Franciszek I. Talar z 1618? r. (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 109.

Ilustracja 114. Franciszek I. Talar o nieokreślonej dacie powstania (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 109.

Ilustracja 115. Franciszek I. Półtalar o nieokreślonej dacie powstania (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 110.

Ilustracja 116. Franciszek I. Talar o nieokreślonej dacie powstania (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 110.

Ilustracja 117. Franciszek I. Półtalar o nieokreślonej dacie powstania (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 111.

Ilustracja 118. Franciszek I. Talar z 1620 r. (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 114.

Ilustracja 119. Franciszek I. Podwójnytalar z 1620 r. (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 115.

Ilustracja 120. Franciszek I. Podwójnytalar z 1620 r. (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 115.

Ilustracja 121. Franciszek I. Podwójnytalar z 1620 r. (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 115.

Ilustracja 122. Franciszek I. Póltalar z 1620 r. (nr kat. 10C). Źródło: Olding M. 2016, s. 116.

Ilustracja 123. Franciszek I. Dziesięć talarów. Poneta powstała do 1620 r. (nr kat. 10D).
Źródło: Olding M. 2016, s. 108.

Ilustracja 124. Franciszek I. Fragment portretu z 1621 r. (nr kat. 10E).
Źródło: Makała R. 2013a, s. 162.

Ilustracja 125. Franciszek I. Fragment portretu z 1621 r. (nr kat. 10E).
Źródło: Makała R. 2013a, s. 162.

Ilustracja 126. Jerzy II (III). Portret z ok. 1615 r. (nr kat. 11). Źródło: Makała R. 2013a, s. 309.

Ilustracja 127. Jerzy II (III). Fragment portretu z ok. 1615 r. (nr kat. 11).
Źródło: Makała R. 2013a, s. 309.

Ilustracja 128. Bogusław XIV. Fragment portretu z ok. 1615 r. (nr kat. 12A).
Źródło: Januszkiewicz B. 1995, s. 39.

Ilustracja 129. Bogusław XIV. Fragment portretu z ok. 1615 r. (nr kat. 12A).
Źródło: Januszkiewicz B. 1995, s. 39.

Ilustracja 130. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12B). Źródło: Olding M. 2016, s. 172.

Ilustracja 131. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12B). Źródło: Olding M. 2016, s. 172.

Ilustracja 132. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12C). Źródło: Olding M. 2016, s. 206.

Ilustracja 133. Bogusław XIV. Półtalar z 1628 r. (nr kat. 12C). Źródło: Olding M. 2016, s. 220.

Ilustracja 134. Bogusław XIV. Półtalar z 1628 r. (nr kat. 12C). Źródło: Olding M. 2016, s. 220.

Ilustracja 135. Bogusław XIV. Ćwierć talar z 1628 r. (nr kat. 12C). Źródło: Olding M. 2016, s. 221.

Ilustracja 136. Bogusław XIV. Ćwierć talar z 1628 r. (nr kat. 12C). Źródło: Olding M. 2016, s. 221.

Ilustracja 137. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12D). Źródło: Olding M. 2016, s. 173.

Ilustracja 138. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12D). Źródło: Olding M. 2016, s. 175.

Ilustracja 139. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12D). Źródło: Olding M. 2016, s. 181.

Ilustracja 140. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12D). Źródło: Olding M. 2016, s. 182.

Ilustracja 141. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 206.

Ilustracja 142. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 207.

Ilustracja 143. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 207.

Ilustracja 144. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 208.

Ilustracja 145. Bogusław XIV. Talar z 1630 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 208.

Ilustracja 146. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 209.

Ilustracja 147. Bogusław XIV. Talar z 1630 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 209.

Ilustracja 148. Bogusław XIV. Talar z 1630 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 209.

Ilustracja 149. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 210.

Ilustracja 150. Bogusław XIV. Półtalar z 1628 r. (nr kat. 12E). Źródło: Olding M. 2016, s. 220.

Ilustracja 151. Bogusław XIV. Gulden z 1628 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 169.

Ilustracja 152. Bogusław XIV. Gulden z 1628 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 169.

Ilustracja 153. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 173.

Ilustracja 154. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 174.

Ilustracja 155. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 180.

Ilustracja 156. Bogusław XIV. Talar z 1632 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 180.

Ilustracja 157. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 182.

Ilustracja 158. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 183.

Ilustracja 159. Bogusław XIV. Talar z 1634 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 190.

Ilustracja 160. Bogusław XIV. Półtalar z 1628 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 195.

Ilustracja 161. Bogusław XIV. Półtalar z 1628 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 195.

Ilustracja 162. Bogusław XIV. Ćwierć talar z 1628 r. (nr kat. 12F). Źródło: Olding M. 2016, s. 198.

Ilustracja 163. Bogusław XIV. Gulden z 1629 r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 170.

Ilustracja 164. Bogusław XIV. Gulden z 1629 r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 170.

Ilustracja 165. Bogusław XIV. Gulden z 1629 r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 170.

Ilustracja 166. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 181.

Ilustracja 167. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 184.

Ilustracja 168. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 184.

Ilustracja 169. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 187.

Ilustracja 170. Bogusław XIV. Talar z 1631? r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 210.

Ilustracja 171. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12G). Źródło: Olding M. 2016, s. 211.

Ilustracja 172. Bogusław XIV. Dukat z 1633? r. (nr kat. 12H). Źródło: Olding M. 2016, s. 171.

Ilustracja 173. Bogusław XIV. Dukat z 1633? r. (nr kat. 12H). Źródło: Olding M. 2016, s. 171.

Ilustracja 174. Bogusław XIV. Dukat z 1633 r. (nr kat. 12H). Źródło: Olding M. 2016, s. 171.

Ilustracja 175. Bogusław XIV. Dukat z 1633 r. (nr kat. 12H). Źródło: Olding M. 2016, s. 171.

Ilustracja 176. Bogusław XIV. Dukat z 1629 r. (nr kat. 12H). Źródło: Olding M. 2016, s. 202.

Ilustracja 177. Bogusław XIV. Dukat z 1631 r. (nr kat. 12H). Źródło: Olding M. 2016, s. 202.

Ilustracja 178. Bogusław XIV. Dukat z 1633 r. (nr kat. 12H). Źródło: Olding M. 2016, s. 204.

Ilustracja 179. Bogusław XIV. Dukat z 1631? r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 202.

Ilustracja 180. Bogusław XIV. Dukat z 1631? r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 202.

Ilustracja 181. Bogusław XIV. Dukat z 1631? r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 203.

Ilustracja 182. Bogusław XIV. Dukat z 1631? r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 203.

Ilustracja 183. Bogusław XIV. Dukat z 1631 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 203.

Ilustracja 184. Bogusław XIV. Dukat z 1631 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 203.

Ilustracja 185. Bogusław XIV. Dukat z 1633 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 204.

Ilustracja 186. Bogusław XIV. Dukat z 1633 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 204.

Ilustracja 187. Bogusław XIV. Dukat z 1633 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 204.

Ilustracja 188. Bogusław XIV. Dukat z 1634 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 205.

Ilustracja 189. Bogusław XIV. Dukat z 1635? r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 205.

Ilustracja 190. Bogusław XIV. Dukat z 1635 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 205.

Ilustracja 191. Bogusław XIV. Dukat z 1636 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 205.

Ilustracja 192. Bogusław XIV. Dukat z 1636 r. (nr kat. 12I). Źródło: Olding M. 2016, s. 205.

Ilustracja 193. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 174.

Ilustracja 194. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 175.

Ilustracja 195. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 176.

Ilustracja 196. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 176.

Ilustracja 197. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 176.

Ilustracja 198. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 177.

Ilustracja 199. Bogusław XIV. Podwójnytalar z 1628 r. (nr kat. 12J).
Źródło: Olding M. 2016, s. 177.

Ilustracja 200. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 177.

Ilustracja 201. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 178.

Ilustracja 202. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 179.

Ilustracja 203. Bogusław XIV. Talar z 1628 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 179.

Ilustracja 204. Bogusław XIV. Talar z 1629 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 183.

Ilustracja 205. Bogusław XIV. Talar z 1630 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 185.

Ilustracja 206. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 186.

Ilustracja 207. Bogusław XIV. Talar z 1632 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 186.

Ilustracja 208. Bogusław XIV. Podwójnytalar z 1632 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 186.

Ilustracja 209. Bogusław XIV. Talar z 1632 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 187.

Ilustracja 210. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 188.

Ilustracja 211. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 188.

Ilustracja 212. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 188.

Ilustracja 213. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 188.

Ilustracja 214. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 189.

Ilustracja 215. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 189.

Ilustracja 216. Bogusław XIV. Podwójnytalar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 189.

Ilustracja 217. Bogusław XIV. Talar z 1634 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 189.

Ilustracja 218. Bogusław XIV. Talar z 1634 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 190.

Ilustracja 219. Bogusław XIV. Talar z 1634 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 191.

Ilustracja 220. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 191.

Ilustracja 221. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 191.

Ilustracja 222. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 192.

Ilustracja 223. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 192.

Ilustracja 224. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 192.

Ilustracja 225. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 192.

Ilustracja 226. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 192.

Ilustracja 227. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 193.

Ilustracja 228. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 193.

Ilustracja 229. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 193.

Ilustracja 230. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 193.

Ilustracja 231. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 193.

Ilustracja 232. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 194.

Ilustracja 233. Bogusław XIV. Talar z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 194.

Ilustracja 234. Bogusław XIV. Talar z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 194.

Ilustracja 235. Bogusław XIV. Talar z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 194.

Ilustracja 236. Bogusław XIV. Talar z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 194.

Ilustracja 237. Bogusław XIV. Talar z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 194.

Ilustracja 238. Bogusław XIV. Talar z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 195.

Ilustracja 239. Bogusław XIV. Talar z 1637 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 196.

Ilustracja 240. Bogusław XIV. Póltalar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 196.

Ilustracja 241. Bogusław XIV. Póltalar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 196.

Ilustracja 242. Bogusław XIV. Póltalar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 197.

Ilustracja 243. Bogusław XIV. Póltalar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 197.

Ilustracja 244. Bogusław XIV. Póltalar z 1634 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 198.

Ilustracja 245. Bogusław XIV. Póltalar z 1634 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 198.

Ilustracja 246. Bogusław XIV. Póltalar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 199.

Ilustracja 247. Bogusław XIV. Ćwierć talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 199.

Ilustracja 248. Bogusław XIV. Ćwierć talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 199.

Ilustracja 249. Bogusław XIV. 1/8 talara z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 199.

Ilustracja 250. Bogusław XIV. 1/8 talara z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 211.

Ilustracja 251. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 211.

Ilustracja 252. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 212.

Ilustracja 253. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 212.

Ilustracja 254. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 212.

Ilustracja 255. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 212.

Ilustracja 256. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 213.

Ilustracja 257. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 213.

Ilustracja 258. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 213.

Ilustracja 259. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 214.

Ilustracja 260. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 214.

Ilustracja 261. Bogusław XIV. Talar z 1631 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 214.

Ilustracja 262. Bogusław XIV. Talar z 1632 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 216.

Ilustracja 263. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 216.

Ilustracja 264. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 216.

Ilustracja 265. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 216.

Ilustracja 266. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 217.

Ilustracja 267. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 217.

Ilustracja 268. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 217.

Ilustracja 269. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 217.

Ilustracja 270. Bogusław XIV. Talar z 1633 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 218.

Ilustracja 271. Bogusław XIV. Talar z 1634 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 218.

Ilustracja 272. Bogusław XIV. Talar z 1634 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 218.

Ilustracja 273. Bogusław XIV. Talar z 1634 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 218.

Ilustracja 274. Bogusław XIV. Talar z 1635 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 219.

Ilustracja 275. Bogusław XIV. Talar z 1636 r. (nr kat. 12J). Źródło: Olding M. 2016, s. 219.

Ilustracja 276. Bogusław XIV. Talar z 1632 r. (nr kat. 12K). Źródło: Olding M. 2016, s. 215.

Ilustracja 277. Bogusław XIV. Talar z 1632 r. (nr kat. 12K). Źródło: Olding M. 2016, s. 215.

Ilustracja 278. Bogusław XIV. Portret z ok. 1632 r. (nr kat. 12L).
Źródło: Bądkowska J. 2013, s. 55.

Ilustracja 279. Bogusław XIV. Fragment portretu z ok. 1632 r. (nr kat. 12L).
Źródło: Bądkowska J. 2013, s. 55.

Ilustracja 280. Bogusław XIV. Dwa talary z 1635 r. (nr kat. 12M). Źródło: Olding M. 2016, s. 230.

Ilustracja 281. Bogusław XIV. Dziesięć dukatów z 1635 r. (nr kat. 12M). Źródło: Olding M. 2016, s. 230.

Ilustracja 282. Filip Juliusz. Talar z 1611 r. (nr kat. 13A). Źródło: Olding M. 2016, s. 128.

Ilustracja 283. Filip Juliusz. Podwójnytalar z 1611 r. (nr kat. 13A).
Źródło: Olding M. 2016, s. 128.

Ilustracja 284. Filip Juliusz. Gulden z 1611 r. (nr kat. 13B). Źródło: Olding M. 2016, s. 126.

Ilustracja 285. Filip Juliusz. Gulden z 1611 r. (nr kat. 13B). Źródło: Olding M. 2016, s. 126.

Ilustracja 286. Filip Juliusz. Gulden z 1611 r. (nr kat. 13B). Źródło: Olding M. 2016, s. 127.

Ilustracja 287. Filip Juliusz. Talar z 1620/1621? r. (nr kat. 13C).
Źródło: Olding M. 2016, s. 130.

Ilustracja 288. Filip Juliusz. Talar z 1620 r. (nr kat. 13C). Źródło: Olding M. 2016, s. 131.

Ilustracja 289. Filip Juliusz. Podwójny talar z 1621 r. (nr kat. 13C).
Źródło: Olding M. 2016, s. 131.

Ilustracja 290. Filip Juliusz. Talar z 1622 r. (nr kat. 13C). Źródło: Olding M. 2016, s. 132.

Ilustracja 291. Filip Juliusz. Półtalar z 1622 r. (nr kat. 13C). Źródło: Olding M. 2016, s. 132.

Ilustracja 292. Filip Juliusz. Portret z ok. 1620 r. (nr kat. 13D).
Źródło: Frankowska-Makała M. 2013, s. 92.

Ilustracja 293. Filip Juliusz. Fragment portretu z ok. 1620 r. (nr kat. 13D).
 Źródło: Frankowska-Makała M. 2013, s. 92.

Ilustracja 294. Filip Juliusz. Półtalar z 1622 r. (nr kat. 13E). Źródło: Olding M. 2016, s. 133.

Ilustracja 295. Filip Juliusz. Talar z 1625 r. (nr kat. 13F). Źródło: Olding M. 2016, s. 148.

Ilustracja 296. Filip Juliusz. Półtalar z 1625 r. (nr kat. 13F). Źródło: Olding M. 2016, s. 148.

Ilustracja 297. Filip Juliusz. Półtalar z 1625 r. (nr kat. 13F). Źródło: Olding M. 2016, s. 149.

Ilustracja 298. Filip Juliusz. Ćwierć talar z 1625 r. (nr kat. 13F). Źródło: Olding M. 2016, s. 149.

Ilustracja 299. Filip Juliusz. Ćwierć talar z 1625 r. (nr kat. 13F). Źródło: Olding M. 2016, s. 149.

Ilustracja 300. Filip Juliusz. Portret księcia z bratem (Bogusławem XIV) z poł. XVII w. (nr kat. 13G). Źródło: Makala R. 2013a, s. 320.

Ilustracja 301. Filip Juliusz. Fragment portret księcia z poł. XVII w. (nr kat. 13G). Źródło: Makala R. 2013a, s. 320.

Ilustracja 302. Ulryk. Talar z 1622 r. (nr kat. 14). Źródło: Olding M. 2016, s. 162.

Ilustracja 303. Ulryk. Podwójnytalar z 1622 r. (nr kat. 14). Źródło: Olding M. 2016, s. 162.

Ilustracja 304. Ulryk. Półtoratalara z 1622 r. (nr kat. 14). Źródło: Olding M. 2016, s. 163.

Ilustracja 305. Ulryk. Półtoratalara z 1622 r. (nr kat. 14). Źródło: Olding M. 2016, s. 163.

Ilustracja 306. Ulryk. Półtalar z 1622 r. (nr kat. 14). Źródło: Olding M. 2016, s. 163.

Ilustracja 307. Ulryk. Ćwierć talar z 1622 r. (nr kat. 14). Źródło: Olding M. 2016, s. 164.

Ilustracja 308. Ulryk. 1/8 talara z 1622 r. (nr kat. 14). Źródło: Olding M. 2016, s. 164.

Ilustracja 309. Ulryk. 1/8 talara z 1622 r. (nr kat. 14). Źródło: Olding M. 2016, s. 164.

Ilustracja 310. Christoph von Behr. Fragment epitańium z 1605 r. (nr kat. 15).
Fot. M. Majewski.

Ilustracja 311. Adam von Behr. Epitańium z ok. 1605 r. (nr kat. 16A i 16B).
Źródło: Wiślocki M. 2005, s. 485.

Ilustracja 312. Andreas von Berglase. Epitafium z ok. 1615 r. (nr kat. 17). Źródło: <https://de.wikipedia.org/wiki/Berglasen> [dostęp 19 maja 2024].

Ilustracja 313. Andreas von Berglase. Epitafium z ok. 1615 r. (nr kat. 17). Źródło: Wisłocki M. 2005, s. 480.

Ilustracja 314. Frantz von Boen. Płyta fundacyjna z 1626 r. (nr kat. 18).
Fot. B. Zbonikowska.

Ilustracja 315. Wolf von Borcke. Płyta nagrobna z 1569 r. (nr kat. 19). Fot. A. Puławski.

Ilustracja 316. Heinrich von Borcke. Epitańium z 1610 r. (nr kat. 20).
Fot. A. Puławski.

Ilustracja 317. Matthias von Budde. Płyta nagrobna z 1591 r. (nr kat. 21). Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Matthias_Budde [dostęp 10 grudnia 2015].

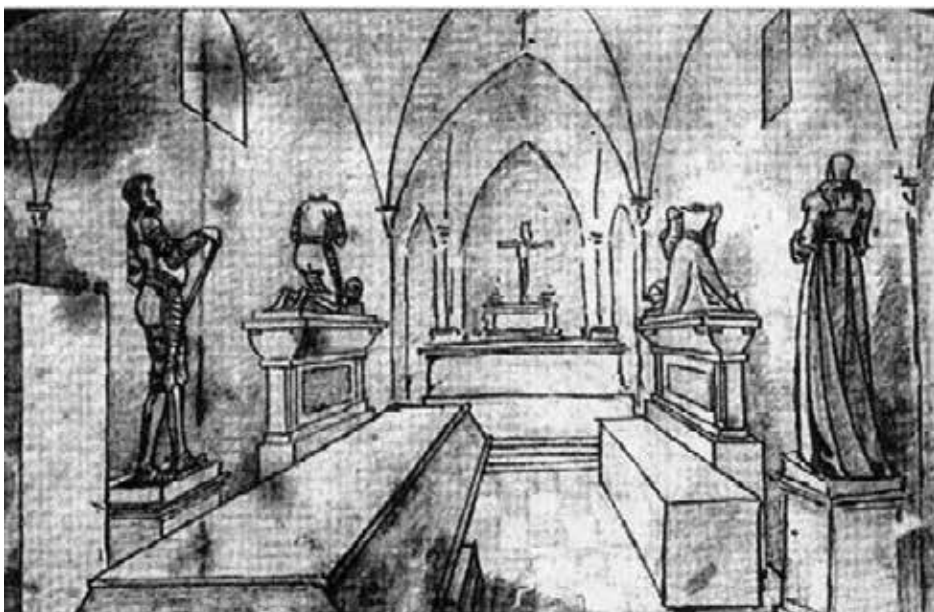
Ilustracja 318. Paulus von Damitz. Płyta nagrobna z 1644 r. (nr kat. 22). Fot. G. Bera.

Ilustracja 319. Jobst von Dewitz. Płyta nagrobna z 1577 r. (nr kat. 23). Fot. A. Puławski.

Ilustracja 320. Stephan III von Dewitz. Portret z ok. 1650 r. (nr kat. 24).
Źródło: Dewitz B., Dewitz M., Dewitz W. 2013, s. 256.

Ilustracja 321. Ludwik von Eberstein (po lewej – nr kat. 25) i von Eberstein (po prawej – nr kat. 26). Epitafia z II poł. XVI w. Źródło: Gwiazdowska E. 2010a, s. 60.

Ilustracja 322. Hans von Eickstedt. Płyta nagrobna z 1596 r. (nr kat. 27).
Źródło: Lemcke H. 1901, s. 143.

Ilustracja 323. Hans Henrich von Flemming. Płyta nagrobna z ok. 1622 r. (nr kat. 28).
Fot. B. Zbonikowska.

Ilustracja 324. Von Kameke. Płyta nagrobna z 1550 r. (nr kat. 29).
Źródło: Glińska M. 1973, s. 334.

Ilustracja 325. Peter von Kameke. Płyta nagrobna z ok. 1613 r. (nr kat. 30). Fot. B. Puławski.

Ilustracja 326. Peter von Kameke. Fragment płyty nagrobnej z ok. 1613 r. (nr kat. 30).
Fot. B. Puławski.

Ilustracja 327. Jacob von Küssow. Płyta nagrobna z 1586 r. (nr kat. 31).
Źródło: Lemcke H. 1900b, s. 350.

Ilustracja 328. Peter von Küssow. Płyta nagrobna z ok. 1612 r. (nr kat. 32). Fot. A. Puławski.

Ilustracja 329. Peter von Küssow. Fragment płyty nagrobnej z ok. 1612 r. (nr kat. 32).
Fot. A. Puławski.

Ilustracja 330. Achim von Maltzahn. Płyta nagrobna z 1565 r. (nr kat. 33).
Źródło: Lemcke H. 1898, s. 14.

Ilustracja 331. Hartwig von Maltzahn. Płyta nagrobna z 1591 r. (nr kat. 34). Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Dorfkirche_Kummerow [dostęp 10 grudnia 2015].

Ilustracja 332. Hennick von Manteuffel. Wnętrze kościoła pw. M.B. Częstochowskiej w Karścinie z widoczną płytą nagrobną z ok. 1571 r. (nr kat. 35). Źródło: Kowalska E. 2010, s. 257.

Ilustracja 333. Rüdinger von Neuenkirchen. Płyta nagrobna z 1594 r. (nr kat. 36).
Źródło: Lemcke H. 1900b, s. 370.

Ilustracja 334. Wedigo von der Osten. Płyta nagrobna z ok. 1612 r. (nr kat. 37).
Fot. A. Puławski.

Ilustracja 335. Goetke von der Osten. Epitafium z 1613 r. (nr kat. 38). Źródło: <https://www.backsteinkirche.de/index.php/bildergalerie.html> [dostęp 10 grudnia 2015].

Ilustracja 336. Henning von der Osten. Epitańium z 1616 r. (nr kat. 39).
Źródło: Zdrenka J. 2002, tablica XLVI.

Ilustracja 337. Godeke von der Osten. Epitańium z 1621 r. (nr kat. 40).
Źródło: Wiślocki M. 2005, s. 485.

Ilustracja 338. Roloff von Owstin. Płyta nagrobna z 1591 r. (nr kat. 41). Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Dorfkirche_Quilow [dostęp 10 grudnia 2015].

Ilustracja 339. Ludwig von Putbus. Epitafium z 1594 r. (nr kat. 42).
Źródło: Zdrenka J. 2002, tablica XL.

Ilustracja 340. Erdmann von Putbus. Epitańium z 1602 r. (nr kat. 43). Fot. M. Majewski.

Ilustracja 341. Adam Rabach. Portret z 1634 r. (nr kat. 44).
Źródło: Januszkiewicz B. 1995, s. 75.

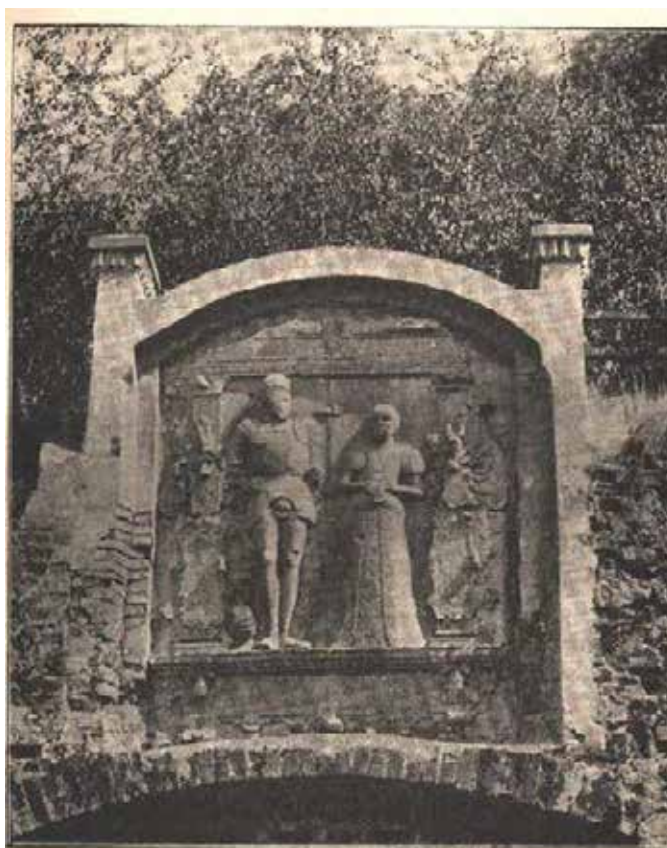
Ilustracja 342. Adam Rabach. Fragment portretu z 1634 r. (nr kat. 44).
Źródło: Januszkiewicz B. 1995, s. 75.

Ilustracja 343. Achim von Riebe. Epitafium z 1585 r. (nr kat. 45).
Źródło: Lemcke H. 1899, s. 118.

Ilustracja 344. Ludeke von Schöning. Epitafium z 1615 r. (nr kat. 46).
Źródło: Lemcke H. 1906, s. 407.

Ilustracja 345. Ulrich I von Schwerin. Płyta fundacyjna z 1567 r. (nr kat. 47).
Źródło: Lemcke H. 1899, s. 244.

Ilustracja 346. Claws von Schwerin. Epitafium z 1603 r. (nr kat. 48).
Źródło: Buske N. Bock S. 2012, s. 11.

Ilustracja 347. Joachim Volradt von Tribses. Epitafium z 1625 r. (nr kat. 49).
Fot. M. Majewski.

Ilustracja 348. Caspar III von Wedel. Obraz, fragment ołtarza z 1607 r. (nr kat. 50).
Źródło: Majewski M. 2010a, s. 776.

Ilustracja 349. Reimer von Wolde. Płyta nagrobna z 1559 r. (nr kat. 51).
Źródło: Lemcke H. 1899, s. 128.

Ilustracja 350. Arent von Wopersnow. Płyta nagrobna z 1549 r. (nr kat. 52).
Fot. B. Zbonikowska.

Ilustracja 351. Von Wopersnow. Epitafium z I poł. XVII w. (nr kat. 53).
Źródło: Glińska M. 1973, s. 350.

Ilustracja 352. Joachim von Zitzewitz. Epitafium z 1563 r. (nr kat. 54).
Źródło: Lemcke H. 1911, s. 248.

Ilustracja 353. Szlachcic pomorski. Epitafium z XVI w. (nr kat. 55). Fot. M. Majewski.

Ilustracja 354. Szlachcic pomorski. Płyta epitafijna z XVI lub XVII w. (nr kat. 56).
Źródło: Łuczak M. 2017, s. 58.

Ilustracja 355. Szlachcic pomorski. Płyta nagrobna z początku XVII w. (nr kat. 57).
Fot. B. Zbonikowska.

Ilustracja 356. Jakob Larsson Bohm. Epitafium z 1643 r. (nr kat. 58).
Źródło: Majewski M. 2010b, s. 615.

Ilustracja 357. Jakob Mack Duvall. Epitafium z 1634 r. (nr kat. 59A).
Źródło: Brzustowicz G.J. 2009, s. 83.

Ilustracja 358. Jakob Mack Duvall. Epitafium z 1634 r. (nr kat. 59B).
Źródło: Brzustowicz G.J. 2009, s. 81.

Ilustracja 359. Fragment płyty fundacyjnej Ernesta Ludwika z 1574 r. Zamek w Pudagli.
Źródło: Krasnodębska K. 2023, s. 70.

Ilustracja 360. Ukrzyżowanie. Fragment ołtarza z Wkryjścia, ok 1510-1520 r.
Źródło: Krasnodębska K. 2012, s. 27.

Ilustracja 361. Fragment ołtarza z Waasen z ok. 1520 r. Źródło: Łopuch W. 2002, s. 144.

Ilustracja 362. Odrys pieczęci sekretnej Bogusława X z 1478 r.

Źródło: Wybranowski D. 1993, ryc. 28.

Ilustracja 363. Odrys pieczęci sekretnej Bogusława X z 1502 r.
Źródło: Wybranowski D. 1993, ryc. 30.

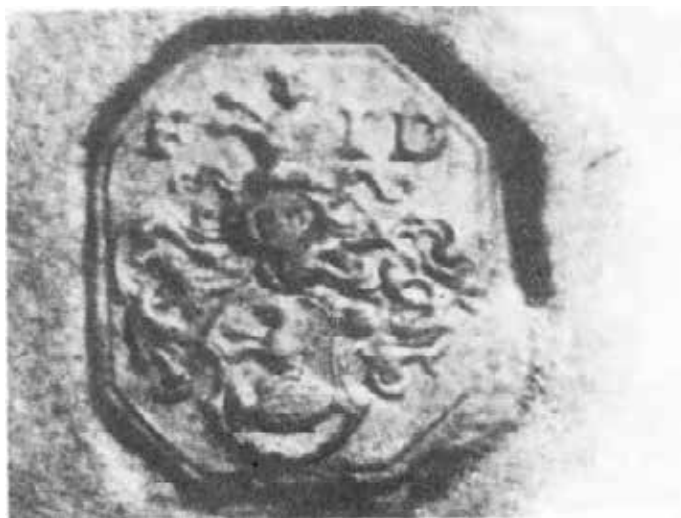
Ilustracja 364. Pieczęć Jerzego I z 1524 r. Źródło: Werlich R.G. 2004, ryc. 3.

Ilustracja 365. Pieczęć Barnima IX z 1524 r. Źródło: Werlich R.G. 2004, ryc. 4.

Ilustracja 366. Herb księstwa pomorskiego. Źródło: Werlich R.G. 2004, ryc. 7.

Ilustracja 367. Pieczęć rycerza Franza von Jugerdt z 1599 r.
Źródło: Bobowski K. 1989, ryc. 53.

BIBLIOGRAFIA

Źródła materialne i ikonograficzne

- Album pommerscher 1899** *Album pommerscher Bau- und Kunstdenkmäler*, Stettin.
- Atzbach Rainer, Lüken Sven, Ottomeyhem Hans (red.) 2010** *Burg und Herrschaft. Eine Ausstellung des Deutschen Historischen Museums Berlin*, Dresden.
- Badstübner Ernst, Dehio Georg, Becker Beate, (red.) 1968** *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*, red. E. Badstübner, G. Dehio, B. Becker, Berlin.
- Baier Gerd (red.) 1982** *Die Bau- und Kunstdenkmale in der DDR, t. 3, Bezirk Neubrandenburg*, red. G. Baier, Berlin.
- Baier Gerd (red.) 1995** *Die Bau- und Kunstdenkmale in Mecklenburg-Vorpommern. 1: Vorpommersche Küstenregion mit Stralsund, Greifswald, Rügen und Usedom*, red. G. Baier, Berlin.
- Baier Gerd, Beyer Klaus (red.) 1992** *Deutsche Kunstdenkmäler: Mecklenburg-Vorpommern*, red. G. Baier, K. G. Beyer, Leipzig.
- Bartosz Dorota, Słomiński Maciej 2013** *Katalog zabytków sztuki. Województwo zachodniopomorskie. Powiat pyrzycki*, Seria Nowa, t. 13, z. 1, Warszawa.
- Böttger Ludwig 1889** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*, t. 1: *Die Kreise Köslin und Colberg-Körlin*, Stettin.
- Böttger Ludwig 1890** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*, t. 2: *Kreis Belgard und Nachträge zum kreise Colberg-Körlin*, Stettin.
- Böttger Ludwig 1892** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*, t. 3: *Kreis Schlawe*, Stettin.
- Böttger Ludwig 1894** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*, t. 4: *Kreis Stolp*, Stettin.
- Chodyński Antoni Romuald 1978** *Zbrojownie malborskie. Katalog wybranych obiektów ze zbiorów Muzeum Zamkowego w Malborku*, Malbork.
- Chodyński Antoni Romuald 2018** *Broń drzewcowa i obuchowa w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku*, Malbork.
- Czyżewski Krzysztof, Ochęduszko Rafał 2022** *Zbroja młodzieńcza Zygmunta Augusta w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu*, Kraków.

Dobry Artur 2005	<i>Płyty I pomniki nagrobne w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku. Katalog, Malbork.</i>
Domagala Rosemarie 1990	<i>Die Rüstkammer der Wartburg, Kassel.</i>
Drzewo genealogiczne	Drzewo genealogiczne książąt pomorskich autorstwa Corneliusa Krommeny, wykonane w 1598 r. Tempera na płótnie w zbiorach Muzeum Narodowe w Szczecinie, pierwotnie na zamku w Szczecinie (Makala R. 2013a, ryc. 115).
Duffy Arthur Richard 1968	<i>European Armour in the Tower of London, London.</i>
Dukaty	Dukaty z wizerunkami książąt pomorskich (Olding M. 2016): - Jan Fryderyk (1594, 1596), - Bogusław XIV (1629, 1631, 1631?, 1631?, 1631?, 1631?, 1631, 1631, 1633, 1633, 1633, 1633, 1633, 1633, 1633?, 1633?, 1634, 1635, 1635, 1635?, 1636, 1636, 1636).
Epitafium	Epitafium z wizerunkiem Bogusława X, wykonane ok. 1550 r. Drewno, płaskorzeźba. Epitafium autorstwa Hansa Peissera. Pierwotnie w kościele zamkowym w Szczecinie, obecnie zaginione (Łopuch M. 2017, s. 20-21).
Epitafium	Epitafium z wizerunkami Ludwika von Eberstein i niezidentyfikowanego członka rodu von Eberstein, wykonane w II poł. XVI w. Drewno, rzeźby. Dawniej w kościele Mariackim w Nowogardzie w kaplicy Ebersteinów. Obiekt zniszczony w XVIII w. (Gwiazdowska E. 2010a, ryc. 9).
Epitafium	Epitafium z wizerunkiem Joachima von Zitzewitz, wykonane w 1563 r. Kamień, płaskorzeźba. W Sanktuarium św. Jakuba Apostoła w Lęborku (Lemcke H. 1911, ryc. 74).
Epitafium	Epitafium autorstwa Philipa Brandina z wizerunkiem Achima von Riebe, wykonane w 1585 r. Kamień, płaskorzeźba. W kościele pw. św. Marii w Anklam (pow. Vorpommern-Greifswald) (Lemcke H. 1899, ryc. 27).
Epitafium	Epitafium autorstwa Klausa Midowa z wizerunkiem Ludwiga von Putbus, wykonane w 1594 r. Kamień, rzeźba. W kościele pw. św. Marii Magdaleny w Vilmnitz (dzielnica Putbus, pow. Vorpommern-Rügen) (Zdrenka J. 2002, ryc. 87).

Epitafium	Epitafium z wizerunkiem niezidentyfikowanego szlachcica pomorskiego, wykonane w XVI w. Kamień, płaskorzeźba. W kościele w Baggendorf (gm. Wendisch Baggendorf, wspólnota Franzburg-Richtenberg, pow. Vorpommern-Rügen) (Fot. M. Majewski).
Epitafium	Epitafium autorstwa Klausa Midowa z wizerunkiem Erdmanna von Putbus, wykonane w 1602 r. W kościele pw. św. Marii Magdaleny w Vilmnitz (dzielnica Putbus, pow. Vorpommern-Rügen) (Fot. M. Majewski).
Epitafium	Epitafium z wizerunkiem Clawsa von Schwerin, wykonane w 1603 r. Kamień, płaskorzeźba. W kościele pw. św. Marii w Grimmen (pow. Vorpommern-Rügen) (Buske N. Bock S. 2012, ryc. 11).
Epitafium	Epitafium z wizerunkiem Christopa von Behr, wykonane w 1605 r. Kamień, rzeźba. W kościele w Semlow (gm. Semlow, wspólnota Ribnitz-Damgarten, pow. Vorpommern-Rügen) (Fot. M. Majewski).
Epitafium	Epitafium z wizerunkiem Adama von Behr, wykonane ok. 1605 r. Kamień, rzeźba. W kościele w Semlow (gm. Semlow, wspólnota Ribnitz-Damgarten, pow. Vorpommern-Rügen) (Wisłocki M. 2005, ryc. 154).
Epitafium	Epitafium Heinricha von Borcke, wykonane w 1610 r. Obraz olejny na drewnie. W kościele parafialnym pw. Wniebowzięcia NMP w Pęzinie (gm. Stargard, pow. stargardzki) (Fot. A. Puławski).
Epitafium	Epitafium z wizerunkiem Goetka von der Osten, wykonane ok. 1613 r. Kamień, rzeźba. W kościele w Gross Mohrdorf (gm. Gross Mohrdorf, wspólnota Altenpleen, pow. Vorpommern-Rügen)(https://www.backsteinkirche.de/index.php/bildergalerie.html [dostęp 10 grudnia 2015]).
Epitafium	Epitafium z wizerunkiem Andreasa von Berglase, wykonane ok. 1615 r. Kamień, płaskorzeźba. W kaplicy zamkowej w Franzburgu (pow. Vorpommern-Rügen) (Wisłocki M. 2005, ryc. 144).

Epitafium	Epitafium z wizerunkiem Ludeka von Schöning, wykonane w 1615 r. Kamień, płaskorzeźba. Obiekt uszkodzony, część z wizerunkiem uzbrojonego szlachcica niezachowana, znana dzięki rysunkowi A. Stubenraucha. Zachowany fragment w kościele filialnym pw. MB Nieustającej Pomocy w Lubiatowie (gm. Przelewice, pow. pyrzycki) (Lemcke H. 1906, ryc. 39).
Epitafium	Epitafium z wizerunkiem Henninga von der Osten, wykonane w 1616 r. Kamień, płaskorzeźba. W kościele w Samtens (gm. Samtens, wspólnota West Rügen, pow. Vorpommern-Rügen) (Zdrenka J. 2002, ryc. 96).
Epitafium	Epitafium z wizerunkiem Godeka von der Osten, wykonane w 1621 r. Kamień, rzeźba. Niezachowane. W kościele w Samtens (gm. Samtens, wspólnota West Rügen, pow. Vorpommern-Rügen) (Wisłocki M. 2005, ryc. 153).
Epitafium	Epitafium z wizerunkiem Joachima Volradta von Tribses, wykonane w 1625 r. Kamień, płaskorzeźba. W kościele w Baggendorf (gm. Wendisch Baggendorf, wspólnota Franzburg-Richtenberg, pow. Vorpommern-Rügen) (Fot. M. Majewski).
Epitafium	Epitafium z wizerunkiem Jakoba Mack Duvall, wykonane w 1634 r. Kamień, rzeźba i płaskorzeźba. W kościele pw. św. Mikołaja w Stralsundzie (pow. Vorpommern-Rügen) (Brzustowicz G.J. 2009, ryc. 49, 51).
Epitafium	Epitafium z wizerunkiem Jakoba Larssona Bohm, wykonane w 1643 r. Obraz. Epitafium zaginione. Do 1945 r. w kościele w Szadzku (gm. Dobrzany, pow. stargardzki) (Knack F. 1936, ryc. 27).
Epitafium	Epitafium z wizerunkiem niezidentyfikowanego członka rodu von Wopersnow, wykonana w 1 poł. XVII w. Kamień, płaskorzeźba. W kościele pw. Podwyższenie Krzyża Świętego w Stanominie (gm. Białogard, pow. białogardzki) (Glińska M. 1973, ryc. 27).
Epitafium	Epitafium z wizerunkiem niezidentyfikowanego szlachcica, wykonana w XVI-XVII w. Kamień, płaskorzeźba. Muzeum Narodowe w Szczecinie, pierwotnie w kościele szpitalnym pw.

- św. Gertrudy w Szczecinie (Łasztownia) (Łuczak M. 2017, ryc. z s. 58, 68).
- European Helmets 2000** *European Helmets, 1450-1650. Treasures from the Reserve Collection*, New York.
- Filipowiak Władysław, Gieysztor Aleksander, Januszkiewicz Barbara, Kruszewska Ewa (red.) 1986** *Sztuka na dworze książąt Pomorza Zachodniego*, kat. Wyst., Zamek Królewski w Warszawie, wrzesień-listopad 1986; Muzeum Narodowe w Szczecinie, grudzień 1986-marzec 1987, scen. wyst. I oprac. kat. B. Januszkiewicz, red. W. Filipowiak [i in.], Warszawa-Szczecin.
- Feldmann Hans-Christian., Baier Gerd, Dehio Georg, Gall Ernst (red.) 2000** *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler: Mecklenburg-Verpommern*, red. H-Ch. Feldmann, G. Baier, G. Dehio, E. Gall, München.
- Gloryfikacja** Gloryfikacja, obraz olejny autorstwa Pancratiusa Reinicke z wizerunkiem Filipa II, wykonany w 1608 r. Obecnie w Muzeum Narodowym w Szczecinie (Makała R. 2013a, ryc. 125).
- Gobelin** Gobelin autorstwa Ernesta Bogusława von Croya, wykonany w 1554 r. znany dzięki kopii wykonanej w latach 1893-1894 przez Augusta Grimmer (Makała R. 2013a, ryc. 99).
- Guldeny** Guldeny i podwójne guldeny z wizerunkami książąt pomorskich (Olding M. 2016):
- Filip Juliusz (1611, 1611, 1611),
 - Filip II (1612, 1613, 1613, 1614, 1614, 1614, 1615, 1615, 1615, 1615, 1615, 1615, 1616, 1616, 1616, 1617, 1617, 1617, 1617, 1617, 1617, 1617, 1618, 1618, 1618),
 - Bogusław XIV (1628, 1628, 1629, 1629, 1629).
- Gwiazdowska Ewa (red.) 2010a** *David Gilly (1748-1808) i Friedrich Gilly (1772-1800). Pomorskie aspekty twórczości dwu pruskich architektów*, red. E. Gwiazdowska, Szczecin.
- Haselberg Ernst 1881** *Die Baudenkmäler des Regierungs-Bezirks Stralsund*, t. 1: *Der Kreis Franzburg*, Stettin.
- Haselberg Ernst 1885** *Die Baudenkmäler des Regierungs-Bezirks Stralsund*, t. 2: *Der Kreis Greifswald*, Stettin.
- Haselberg Ernst 1888** *Die Baudenkmäler des Regierungs-Bezirks Stralsund*, t. 3: *Der*

- Kreis Grimmen, Stettin.*
- Haselberg Ernst 1897** *Die Baudenkmäler des Regierungs-Bezirks Stralsund, t. 4: Der Kreis Rügen, Stettin.*
- Haselberg Ernst 1902** *Die Baudenkmäler des Regierungs-Bezirks Stralsund, t. 5: Der Kreis Stralsund, Stettin.*
- Januszkiewicz Barbara 1995** *Klejnoty i stroje książąt Pomorza Zachodniego XVI-XVII wieku w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie, Warszawa.*
- Konterfekt** Srebrny konterfekt z wizerunkiem Filipa II, wykonana w 1614 r. przez Jana de Vos. W zbiorach Herzog Anton Ulrich-Museum Braunschweig (Brunszwik, Dolna Saksonia) (Makała R. 2013b, ryc. 22).
- Kozłowski Kazimierz, Schoebel Martin (red.) 1999** *Świadczenia historii Pomorza. Księstwo Pomorskie 1140-1648, Szczecin-Greifswald.*
- Krause Stefan (red.) 2022b** *Wearing Armour II Historical Sources, [w:] Iron Men. Fashion in Steel, red. Stefan Krause, Wien, s. 133-136.*
- Lemcke Hugo 1898** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin, t. 1: Der Kreis Demmin, Stettin.*
- Lemcke Hugo 1899** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin, t. 2: Der Kreis Anklam, Stettin.*
- Lemcke Hugo 1900a** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin, t. 3: Der Kreis Ückermünde, Stettin.*
- Lemcke Hugo 1900b** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin, t. 4: Der Kreis Usedom-Wollin, Stettin.*
- Lemcke Hugo 1901** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin, t. 5: Der Kreis Randow, Stettin.*
- Lemcke Hugo 1902a** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin, t. 6: Der Kreis Greifenhagen, Stettin.*
- Lemcke Hugo 1902b** *Schloss Wildenbruch, „Monatsblätter der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altert(h)umskunde”, z. 11, s. 44-46.*
- Lemcke Hugo 1906** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin, t. 7: Der Kreis Pyritz, Stettin.*
- Lemcke Hugo 1908** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin, t. 8: Der Kreis Satzlig, Stettin.*

- Lemcke Hugo 1909** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, t. 14, cz. 1: *Das Königliche Schloss in Stettin*, Stettin.
- Lemcke Hugo 1910** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, t. 9: *Der Kreis Naugard*, Stettin.
- Lemcke Hugo 1911** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*, t. 5: *Die Kreise Bütow und Lauenburg*, Stettin.
- Lemcke Hugo 1912** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, t. 10: *Der Kreis Regenwalde*, Stettin.
- Lemcke Hugo 1914** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, t. 11: *Der Kreis Greifenberg*, Stettin.
- Lemcke Hugo 1919** *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, t. 12: *Der Kreis Kammin*, Stettin.
- Majewski Marcin (red.) 2003** *Ludwisarstwo stargardzkie I pomorskie XIV-XVII wieku. W 350. rocznicę odlania ostatniego dzwonu w Stargardzie. Katalog wystawy*, red. M. Majewski, Stargard.
- Majewski Marcin (red.) 2010a** *Katalog zabytków powiatu stargardzkiego*, t. 1, Stargard.
- Majewski Marcin (red.) 2010b** *Katalog zabytków powiatu stargardzkiego*, t. 2, Stargard.
- Makała Rafał (red.) 2013a** *Złoty wiek Pomorza. Sztuka na dworze książąt pomorskich w XVI i XVII wieku. Das goldene Zeitalter Pommerns. Kunst am Hofe der pommerschen Herze im 16. und 17. Jahrhundert*, red. R. Makała, Szczecin.
- Ohle Walter, Baier Gerd (red.) 1963** *Die Kunstdenkmale des Kreises Rügen*, bearb. W. Ohle, G. Baier, Leipzig 1963.
- Olding Manfred (red.) 2016** *Die Münzen der pommerschen Herzöge*, hrsg. Manfred Olding, Regensburg.
- Ołtarz** Obraz z wizerunkiem Jana Fryderyka, fragment ołtarza autorstwa Jakuba Funke, wykonany w 1602 r. W kościele parafialnym pw. św. Jacka w Słupsku (Kochanowska J., Bellamann B., Wartenberg H. 2007, ryc. z s. 141).
- Ołtarz** Obraz z wizerunkiem Caspara III von Wedel, wykonany w 1607 r. Niezachowany, pierwotnie stanowił fragment drewnianego, bocznego ołtarza w formie tryptyku wykonanego przez Martina Redtela. Ołtarz pierwotnie w kościele fil. pw. MB Częstochowskiej w Krępcowie (gm. Dolice, pow. stargardzki), od

	1995 r. w Bazylice archikatedralnej św. Jakuba w Szczecinie (Majewski M. 2010a, ryc. 477).
Płyta fundacyjna	Płyta fundacyjna z wizerunkiem Barnima III, wykonana w 1543 r. Kamień, płaskorzeźba. Pierwotnie na zamku Oderburg (Zamek Odrzański), obecnie w północnej skrzydle Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie (Krasnodębska K. 2013, ryc. 56).
Płyta fundacyjna	Płyta fundacyjna z wizerunkiem Filipa I, wykonana w 1546 r. Kamień, płaskorzeźba. Płyta autorstwa Hansa Schencka zwanego Scheußlich. Pierwotnie na zamku we Wkryujściu (Uckermünde), obecnie w Muzeum Narodowym w Szczecinie (Makała R. 2013a, ryc. 163).
Płyta fundacyjna	Płyta fundacyjna z wizerunkiem Ulricha I von Schwerin, wykonana w 1567 r. Kamień, płaskorzeźba. Nad bramą wjazdową na zamku w Spantekow (gm. Spantekow, wspólnota Anklam-Land, pow. Vorpommern-Greifswald) (Lemcke H. 1899, ryc. 112).
Płyta fundacyjna	Płyta fundacyjna z wizerunkiem Ernesta Ludwika, wykonana ok. 1580 r. Kamień, płaskorzeźba. Płyta autorstwa Filipa Brandina (?). Pierwotnie na zamku w Wołogoszczy, obecnie w Ernst-Moritz-Arndt-Universität w Greifswaldzie (Krasnodębska K. 2013, ryc. 63).
Płyta fundacyjna	Płyta fundacyjna z wizerunkiem Frantza von Boen, wykonana w 1626 r. Kamień, płaskorzeźba. W kościele pw. św. Józefa w Kuleszewie (gm. Kobylnica, pow. słupski) (Fot. B. Zbonikowska).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Arenta von Wopersnow, wykonana w 1549 r. Kamień, płaskorzeźba. W kościele pw. Podwyższenie Krzyża Świętego w Stanominie (gm. Białogard, pow. białogardzki) (Fot. B. Zbonikowska).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem niezidentyfikowanego członka rodu von Kameke, wykonana w 1550 r. Kamień, płaskorzeźba. Niezachowana. Dawniej w kościele w Łasinie (gm. Będzino, pow. koszaliński) (Glińska M. 1973, ryc. 16).

Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Reimera von Wolde, wykonana w 1559 r. Kamień, płaskorzeźba. Niezachowana. Przed 1945 w kościele pw. św. Marii w Anklam (pow. Vorpommern-Greifswald) (Lemcke H. 1899, ryc. 35).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Achima von Maltzahn, wykonana w 1565 r. Kamień, płaskorzeźba. W kościele w Gültz (gm. Gültz, wspólnota Treptower Tollensewinkel, pow. Mecklenburgische Seenplatte). Dawniej w kościele pw. św. Bartłomieja w Demmin (Lemcke H. 1898, ryc. 12).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Wolfa von Borcke, wykonana w 1569 r. Kamień, płaskorzeźba. W kościele parafialnym pw. św. Klary w Dobrej (gm. Dobra, pow. łobeski) (Fot. A. Puławski).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Hennicka von Manteuffel, wykonana ok. 1571 r. Kamień, płaskorzeźba. Niezachowane, najprawdopodobniej zasłonięta tynkiem w ścianie wschodniej kościoła pw. M.B. Częstochowskiej w Karścinie (gm. Karlino, pow. białogardzki) (Kowalska E. 2010, ryc. 23).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Jobsta von Dewitz, wykonana w 1577 r. Kamień, płaskorzeźba. W kościele parafialnym pw. św. Klary w Dobrej (gm. Dobra, pow. łobeski) (Fot. A. Puławski).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Jacoba von Küssow, wykonana w 1586 r. Kamień, płaskorzeźba. W kościele pw. św. Piotra w Benz (g. Benz, wspólnota Usedom-Süd, pow. Vorpommern-Greifswald) (Lemcke H. 1900b, ryc. 1).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Matthiasa von Budde, wykonana w 1591 r. Kamień, płaskorzeźba. W kościele w Gramzow (gm. Krusenfelde, wspólnota Anklam-Land, pow. Vorpommern-Greifswald) (https://de.wikipedia.org/wiki/Matthias_Budde [dostęp 10 grudnia 2015]).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Hartwiga von Maltzahn, wykonana w 1591 r. Kamień, płaskorzeźba. W kościele w Kummerow (gm. Kummerow, Wspólnota Niepars, pow. Vorpommern-Rügen)

	(https://de.wikipedia.org/wiki/Dorfkirche_Kummerow [dostęp 10 grudnia 2015]).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Roloffa von Owstin, wykonana w 1591 r. Kamień, płaskorzeźba. W kościele w Quilow (gm. Groß Polzin, wspólnota Züssow, pow. Vorpommern-Greifswald) (https://de.wikipedia.org/wiki/Dorfkirche_Quilow [dostęp 10 grudnia 2015]).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Rüdingera von Neuenkirchen, wykonana w 1594 r. Kamień, płaskorzeźba. W kościele w Mellenthin (gm. Mellenthin, wspólnota Usedom-Süd, pow. Vorpommern-Greifswald) (Lemcke H. 1900b, ryc. 15).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Hansa von Eickstedt, wykonana w 1596 r. Kamień, płaskorzeźba. W kościele w Tantow (gm. Tantow, wspólnota Gartz (Oder), pow. Uckermark). Dawniej w kościele w Jasienicy (osiedle Polic) (Lemcke H. 1901, ryc. 107).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem niezidentyfikowanego szlachcica, wykonana na początku XVII w. W konkatedrze pw. św. Jana Chrzciciela w Kamieniu Pomorskim. W latach 30. XX w. podniesiona z posadzki i umieszczona w krużganku wirydarza (Fot. B. Zbonikowska).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Petera von Küssow, wykonana ok. 1612 r. Kamień, płaskorzeźba. Najprawdopodobniej w XIX w. przemalowana. W kościele filialnym pw. św. Michała Archanioła w Mechowie (gm. Pyrzyce, pow. pyrzycki) (Fot. A. Puławski).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Wediga von der Osten, wykonana ok. 1612 r. Kamień, płaskorzeźba. Obiekt pochodzi z rozebranego w 1902 r. kościoła w Płotach, obecnie wmurowany w elewację skrzydła bocznego nowego zamku w Płotach (gm. Płoty, pow. gryficki) (Fot. A. Puławski).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Petera von Kameke, wykonana ok. 1613 r. Brąz, odlew, wykonana najprawdopodobniej przez Rolofa Klassena. Pierwotnie w kościele w Łasinie (gm. Będzino, pow.

	koszaliński), obecnie w kruście katedry w Koszalinie (Fot. B. Puławski).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Hansa Henricha von Flemming, wykonana ok. 1622 r. W konkatedrze pw. św. Jana Chrzciciela w Kamieniu Pomorskim. W XIX w. podniesiona z posadzki i umieszczona w krużganku wirydarza (Fot. B. Zbonikowska).
Płyta nagrobna	Płyta nagrobna z wizerunkiem Paulusa von Damitz, wykonana w 1644 r. Kamień, płaskorzeźba. Pierwotnie w kościele w Strachominie (gm. Będzino, pow. koszaliński), obecnie w Bazylice konkatedralnej Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Kołobrzegu (Fot. G. Bera).
Portret	Portret Filipa I autorstwa Lucasa Cranacha Młodszeo. Obraz olejny na drewnie powstały w 1541 r. W zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie (Makała R. 2013a, ryc. 95).
Portret	Portret Barnima X (XII) lub Kazimierza VII (IX) na marach. Obraz wykonany w 1603 r. lub 1605 r. Niezachowany, pierwotnie w kościele zamkowym w Szczecinie (Makała R. 2013a, ryc. 175).
Portret	Portret Franciszka I. Obraz wykonany ok. 1610 r. W zbiorach Stiftung Preußische Schlösser Und Gärten Berlin-Brandenburg (Frankowska-Makała M. 2013, ryc. 75).
Portret	Portret Jerzego II (III), wykonany ok. 1615 r. Zaginiony, dawniej w Muzeum Miejskim w Szczecinie (Makała R. 2013a, ryc. 267).
Portret	Portret Franciszka I. Obraz wykonany w 1616 r. przez Johanna Leonisicha (Leonisiusa). Niezachowany, dawniej w zbiorach Historisches Museum Dresden (Bądkowska J. 2013, ryc. 45).
Portret	Portret Filipa II na marach, najprawdopodobniej autorstwa Michaela Marwitza. Obraz wykonany w 1618 r. Niezachowany, pierwotnie w kościele zamkowym w Szczecinie (Makała R. 2013a, ryc.193).
Portret	Portret Bogusława XIV, wykonany ok. 1619 r. Obraz olejny na desce. Kulturhistorisches Museum der Hansestadt Stralsund (Januszkiewicz B. 1995, ryc. z s. 39).

- Portret** Portret Filipa Juliusza wykonany ok. 1620 r. Zaginiony, dawniej w Muzeum Krajowym w Szczecinie (Frankowska-Makała 2013, ryc. 78).
- Portret** Portret Franciszka I na marach, najprawdopodobniej autorstwa Michaela Marwitza. Obraz olejny na płótnie wykonany w 1621 r. Muzeum Narodowe w Szczecinie, pierwotnie na zamku w Szczecinie (Makała R. 2013, ryc. 131).
- Portret** Portret Bogusława XIV. Obraz wykonany ok. 1632 r. Zaginiony (Bądkowska J. 2013, ryc. 46).
- Portret** Portret Adama Rabacha. Obraz olejny na płótnie. W zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie (Januskiewicz B. 1995, ryc. z s. 75).
- Portret** Portret Stephana III von Dewitz, wykonany ok. 1650 r. Obraz, olej na płótnie. Dobra, obecnie w zbiorach prywatnych (Dewitz B., Dewitz M., Dewitz W. 2013, ryc. z s. 256).
- Portret** Portret Filipa Juliusza wykonany w połowie XVII w. Obraz olejny na płótnie. Ernst-Moritz-Arndt-Uniwersität Greifswald, depozyt w Pommersches Landesmuseum Greifswald (Makała R. 2013a, ryc. 277).
- Pyhrr Stuart W., La Rocca Donald J., Breiding Dirk H. 2005** *The Armored Horse in Europe 1480-1620*, New York.
- Scalia Fiorenza, Scalini Mario, Chiarini Marco, Benedictis Cristina, Meloni Trkulja Silvia 1988** *Broń i zbrojni. Broń w sztuce i platnerstwo tokańskie późnorenansowych Włoch ze zbiorów Muzeum Bardini i Gallerii Corci. Armi e armati. Arte e cultura delle armi nella Toscana e nell'Italia del tardo Rinascimento dal Museo Bardini e dalla Collezione Corsi*, redakcja polskiej wersji katalogu Z. Żygulski jun., Florencja – Kraków 1988.
- Schöbel Johannes 1973** *Prunkwaffen. Waffen und Rüstungen aus dem Historischen Museum Dresden*, Leipzig.
- Schoebel Martin, Gut Paweł, Rodig Uwe, Horoszko Genowefa 2012** *Sąsiedzi w Europie. Księstwo Pomorskie I Królestwo Polskie (1000-1648). Wystawa archiwalna*, Kraków-Szczecin-Greifswald.

Stefańska Zofia 1968	<i>Katalog zbiorów wiek XVII. Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Warszawa.</i>
Strony internetowe	- https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/ [dostęp 30.04.2024], - https://www.europeana.eu/pl [dostęp 30.04.2024], - https://www.flickr.com/people/98015679@N04/ [dostęp 30.04.2024], - https://www.backsteinkirche.de/index.php/bildergalerie.html [dostęp 10 grudnia 2015], - https://de.wikipedia.org/wiki/Matthias_Budde [dostęp 10 grudnia 2015], - https://de.wikipedia.org/wiki/Dorfkirche_Kummerow [dostęp 10 grudnia 2015], - https://de.wikipedia.org/wiki/Dorfkirche_Quilow [dostęp 10 grudnia 2015], - https://de.wikipedia.org/wiki/Berglasen [dostęp 19 Maja 2024], - https://digital.wlb-stuttgart.de/sammlungen/sammlungsliste/werksansicht?tx_dlf%5Bid%5D=1385&tx_dlf%5Border%5D=title&tx_dlf%5Bpage%5D=5&cHash=3bfl761995e4c9ed9380428ec672a533 [dostęp: 20 grudnia 2023], - Jagiellonian Digital Library – Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa, https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=169160 [dostęp: 20 grudnia 2023].
Stuttgarter	<i>Stuttgarter Harnischmusterbuch</i>, Württembergische Landesbibliothek Stuttgart, https://digital.wlb-stuttgart.de/sammlungen/sammlungsliste/werksansicht?tx_dlf%5Bid%5D=1385&tx_dlf%5Border%5D=title&tx_dlf%5Bpage%5D=5&cHash=3bfl761995e4c9ed9380428ec672a533 [dostęp: 20 grudnia 2023].
Talary	Talary, półtalary, ćwierćtalary, 1/8 talara, półtora talary, podwójne talary, potrójne talary, poczwórne talary i dziesięć talary z wizerunkami książąt pomorskich (Olding M. 2016):

Wielka pieczęć konna Wielka pieczęć konna Bogusława X (Kozłowski K., Schoebel M. 1999, s. 107).

Żygulski Zdzisław jun. 1984 *Stara broń w polskich zbiorach*, wydanie II poprawione, Warszawa 1984.

Źródła drukowane

Biskup Marian, Janosz-Biskupowa Irena 1977 *Relacja gdańska ze “szczecińskiego wesela” 1513 r.*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 23, s. 237-251.

Friedeborn Paul 2022a *Historyczny opis miasta Szczecina*, tłumaczenie Rafał Simiński, Jerzy Grzelak, Agnieszka Gut, Małgorzata Cieśluk, opracowanie Edward Rymar, Jerzy Grzelak, Paweł Gut, Rafał Simiński, Agnieszka Gut, Małgorzata Cieśluk, t. 1, Szczecin.

Friedeborn Paul 2022b *Historyczny opis miasta Szczecina*, tłumaczenie Rafał Simiński, Jerzy Grzelak, Agnieszka Gut, Małgorzata Cieśluk, opracowanie Edward Rymar, Jerzy Grzelak, Paweł Gut, Rafał Simiński, Agnieszka Gut, Małgorzata Cieśluk, t. 2, Szczecin.

Friedeborn Paul 2022c *Historyczny opis miasta Szczecina*, tłumaczenie Rafał Simiński, Jerzy Grzelak, Agnieszka Gut, Małgorzata Cieśluk, opracowanie Edward Rymar, Jerzy Grzelak, Paweł Gut, Rafał Simiński, Agnieszka Gut, Małgorzata Cieśluk, t. 3, Szczecin.

Hainhofer Philipp 1834 *Philipp Hainhofers Reise-Tagebuch, enthaltend Schilderungen aus Franken, Sachsen, der Mark Brandenburg und Pommern im Jahre 1617w*: „Baltische Studien” t. 2, nr 2, s. 1-160.

Inwentarz 2022 *Inwentarz spuścizny księcia Jana Fryderyka z 1600 roku*, red. Marcin Majewski, przekład i opracowanie Jerzy Grzelak, Szczecin.

Inwentarz 2023 *Inwentarz spuścizny księcia Bogusława X wielkiego z 1523/1524 roku*, red. Rafał Simiński, przekład Jerzy Grzelak, Szczecin.

Kantzow Thomas 2005 *Pomerania. Kronika pomorska z XVI wieku*, tłumaczenie K. Gołda, przypisy i komentarze T. Białecki, E. Rymar, t. 2, Szczecin.

- Lindemann Joachim 1842** *Joachim Lindemanns, weiland Stralsundischen Rathschreibers, und seinar Amtsnachfolger Memorial-Buch*, „Baltische Studien”, t. 8, z. 2, s. 1-147.
- Lubinus Eilhard 2013** *Wielka Mapa Księstwa Pomorskiego Eilharda Lubinusa* [w:] *Eilharda Lubinusa podróż przez Pomorze*, red. R. Skrycki, Szczecin, s. 17-43.
- Politische Correspondenz 1898** *Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles*, t. 3, red. Felix Priebatsch, Leipzig.
- Schaumburg Wilwolt 1859** *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg*, red. Adelbert von Keller, Stuttgart (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart 50).
- Turek-Kwiatkowska Lucyna 1992** *Inwentarze zamkowe z XVI i XVII wieku* [w:] *Zamek książęcy w Szczecinie*, E. Cnotliwy [i in.] Szczecin, s. 147-174.

Literatura

- Adler Fritz 1940** *Schwedische-Pommersche Erinnerungen. I. Die Grabstätte Jacob und Axel Mac Duvalls in der Nicolaikirche zu Stralsund*, „Pommersche Jahrbücher”, t. 34, s. 103-117.
- Allmand Christopher 2008** *Nowa broń i nowa taktyka 1300-1500* [w:] *Historia sztuki wojennej. Od starożytności do czasów współczesnych*, przekład A. Czarnocki, Warszawa, s. 102-117.
- Anusik Zbigniew 2009** *Gustaw II Adolf*, Wrocław.
- Bachrach Bernard S. 2008** *Na szancach rzymskich 1300-1350* [w:] *Historia sztuki wojennej. Od starożytności do czasów współczesnych*, przekład A. Czarnocki, Warszawa, s. 79-101.
- Balicki Jan, Bogucka Maria 1976** *Historia Holandii*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Bartholdy Walter 1910** *O Stolpa, du bist Ehrenreich...: kulturgeschichtliche Beiträge zur Kirchen- und Stadtgeschichte von Stolp*, Stolp.
- Bądkowska Justyna 2013** *Malarstwo na dworze książąt pomorskich w XVI i XVII wieku ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie*, [w:] *Złoty wiek Pomorza. Sztuka na dworze książąt pomorskich w XVI i XVII wieku. Das goldene Zeitalter Pommerns. Kunst am Hofe der*

- pommerschen Herze im 16. und 17. Jahrhundert*, red. R. Makąła, Szczecin, s. 43-59.
- Bethe Hellmuth 1933** *Eine unbekannte Bildniszeichnung Herzog Philipps I*, "Monatsblater", t. 47, z. 12, s. 180-191.
- Bethe Hellmuth 1936** *Landesgeschichtliche Denkmäler und Stadtkultur*, "Baltische Studien", Neue Folge, t. 38, s. 418-421.
- Bethe Hellmuth 1937a** *Die Bildnisse des pommerschen Herzogshauses*, "Baltische Studien", Neue Folge, t. 39, s. 71-99.
- Bethe Hellmuth 1937b** *Die Kunst Am Hofe der pommerschen Herzöge*, Berlin.
- Bethe Hellmuth 1961** *Neue Funde zur Kunst am Hofe der pommerschen Herzöge*, "Greifswald-Stralsunder Jahrbuch", t. 1, s. 152-171.
- Bethe Hellmuth, Bethe Alice 1937** *Kunstpflege in Pommern. Sander Ausstellung alter Kunstwerke, Urkunden und Drucke zum Gedächtnis an des 1637 erloschene Greifengeschlecht, Ausst.-Kat., Pommersches Landesmuseum, Stettin, 15. März – 15 Juli 1937*. Stettin.
- Biborski Marcin, Stępiński Janusz 2011** *Szczerbiec (the Jagged Sword) – the coronation sword of the kings of Poland*, "Gladius", t. 31, s. 93-148.
- Biborski Marcin, Stępiński Janusz, Źabiński Grzegorz 2009** *Nowe badania nad Szczerbcem – mieczem koronacyjnym królów polskich*, "Studia Waweliana", t. 14, s. 235-252.
- Biskup Marian, Labuda Gerard 1986** *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk.
- Blair Claude 1958** *European Armour, circa 1066 to circa 1700*, London.
- Bloch Marc 1981** *Spółeczeństwo feudalne*, przekład Eligia Bąkowska, Warszawa.
- Bobowski Kazimierz 1989** *Dawne pieczęcie na Pomorzu Zachodnim. Zabytki prawa i epoki Gryfitów*, Szczecin.
- Boehmer Felix 1904** *Geschichte der Stadt Stargard i. Pomm.*, t. 2, *Geschichte der Stadt im 16. und 17. Jahrhundert*, Stargard i. Pomm.
- Boldyrew Aleksander 2005** *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce w XVI wieku*, Warszawa.
- Boras Zygmunt 1996** *Książęta Pomorza Zachodniego*, Poznań.
- Borkowski Wojciech 2016** *Wojska polne taboru – sposoby prowadzenia walki*, [w:] *Boży bojownicy. Jan Žižka i husyci w walkach z Zakonem Krzyżackim*, red. Wojciech Borkowski, Wojciech Iwańczak, Warszawa, s. 64-70.
- Breiding Dirk H. 2013** *Some Notes on Great Helms, Crests and Early Tournament*

- Reinforces*, "London Park Lane Arms Fair" The Spring 2013, s. 18-35.
- Brenker Fabian 2023** *Die Anbringung von Meistermerken und Beschauzeichen innen und außen an Harnischen*, "Waffen- und Kostümkunde für Waffen und Kleidungsgeschichte", t. 65, z. 2, s. 119-150.
- Bronisch Gerhard 1936** *Ein kunsthistorischer Gand durch einige Städte und Dörfer des Kreises Saatzig*, "Monatsblätter", t. 50, s. 117-120.
- Brzustowicz Bogdan Wojciech 2003a** *Turniej rycerski w Królestwie Polskim w późnym średniowieczu i renesansie na tle europejskim*, Warszawa.
- Brzustowicz Bogdan Wojciech 2003b** *Turnieje rycerskie na dworze książąt pomorskich w średniowieczu*, „Przegląd Zachodniopomorski” t. 18, z. 1, s. 29-56.
- Brzustowicz Bogdan Wojciech 2006** *Wolf von Borcke. Zapomniany pomorski czempion turniejowy?*, [w:] *Pomorze militarne*, t. 2, Szczecin, s. 201-211.
- Brzustowicz Grzegorz Jacek 2003** *Wedlowie z Krępcewa*, „Stargardia. Rocznik Muzeum w Stargardzie poświęcony przeszłości i kulturze Pomorza”, t 3, s. 81-115.
- Brzustowicz Grzegorz Jacek 2004** *Rycerstwo ziemi choszczeńskiej XIII-XVI wieku. Polityka-gospodarka-kultura-genealogia*, Warszawa 2004.
- Brzustowicz Grzegorz Jacek 2009** *Szkoccy „żołnierze fortuny” w ekspansjach militarnych na tereny Księstwa Zachodniopomorskiego i Nowej Marchii podczas wojny trzydziestoletniej*, Choszczno.
- Buczek Roman 1960** *Pieczenie cechów zachodniopomorskich od XV do XIX wieku*, cz. 1, Katalog, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 6, s. 419-453.
- Buske Norbert 1984** *Dorfkirchen In der Landeskirche Greifswald*, Berlin.
- Buske Norbert, Baier Gerd 1987** *Dorfkirchen in der Landeskirche Greifswald*, Berlin.
- Buske Norbert, Bock Sabine 2012** *Die Marienkirche in Grimmen und die zum Kirchspiel gehörenden Kirchen und Kapellen in Kaschow, Klevenow und Stoltenhagen*, Schwerin.
- Buske Thomas 2004** *St.-Bertholomaei-Kirche zu Demmin*, Schwerin.
- Capwell Tobias 2015** *Armour of the English Knight 1400-1450*, London.
- Capwell Tobias 2022** *Cradle to Grave. Armour in the Life of the Renaissance Nobleman*, [w:] *Iron Men. Fashion in Steel*, red. Stefan Krause, Wien, s. 109-121.

- Chodyński Antoni Romuald 1990** *Płyta nagrobna z Ostrowina*, "Komunikaty Mazursko-Warmińskie", nr 1-4, s. 3-18.
- Chodyński Antoni Romuald 1994** *Zbroje koczowe z Gdańskiego Dworu Artusa. Z tradycji turniejowych w Polsce*, Malbork.
- Ciecholewska Dorota 2004** *Zachodniopomorskie monety w zbiorach Gabinetu Numizmatycznego Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku* [w:] *Najnowsze badania nad numizmatyką i sfragistyką Pomorza Zachodniego. Materiały z konferencji naukowej 50 lat Działu Numizmatycznego Muzeum Narodowego w Szczecinie 19-20 września 2002 roku*, red. G. Horoszko, Szczecin, s. 137-138
- Cieśla Mariusz 2008** *Broń renesansowa na Śląsku*, Racibórz.
- Cieśla Mariusz 2011** *Zbroja angielska z królewskich warsztatów platnerskich w Greenwich*, [w:] *Cum Arme per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, red. P. Kucyper, P. Pudło, Toruń, s. 283-316.
- Cieśla Mariusz 2014** *Zbroje księcia Braunschweigu Juliusza II w dawnych kolekcjach śląskich*, „Studia z Dziejów Wojskowości”, t. 3, s. 9-43.
- Cieśla Mariusz 2015a** *Napierśnik i naplecznik kostiumowy z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie na tle zbroi tego typu*, „Studia z Dziejów Wojskowości”, t. 4, s. 9-55.
- Cieśla Mariusz 2015b** *Zbroja legnicka czy zbroje legnickie – próba wyjaśnienia*, Racibórz.
- Cieśla Mariusz 2016** *Cztery ciekawe hełmy ze zbiorów Muzeum Militariów – oddziału Muzeum Miejskiego Wrocławia*, „Studia z Dziejów Wojskowości”, t. 4, s. 83-88.
- Cieśla Mariusz 2018** *Naplecznik zbroi z warsztatu mediolańskiego w kolekcji Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Analiza porównawcza*, „Studia z Dziejów Wojskowości”, t. 7, s. 7-55.
- Contamine Philippe 2004** *Wojna w średniowieczu*, przekład M. Czajka, Gdańsk-Warszawa.
- Czechowicz Bogusław 2020** *Bogusław X w Czechach. Nieznane wyobrażenie szczecińskiego księcia na zamku w Pisku z 1479 roku*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 35, z. 1, s. 23-39.
- Czyżewski Krzysztof J. 2015** *Wawelskie zbiory militariów*, „Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego”, t. 14, s. 271-299.

- Czyżewski Krzysztof J. 2022** *Zbroja młodzieńcza Zygmunta Augusta w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu* [w:] Krzysztof J. Czyżewski, Rafał Ochęduszek, *Zbroja młodzieńcza Zygmunta Augusta w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu*, Kraków, s. 7-47.
- Dewitz Bodo, Dewitz Michael, Dewitz Werner (red.) 2013** *Neugier auf Vergangenheit. Die Geschichte der Familie von Dewitz in Bildern*, Schwerin.
- Dobry Artur 2005** *Płyty i pomniki nagrobne w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku. Katalog*, Malbork.
- Fabarius Johann David 1738** *Nöthige Erläuterung des Alten und Neuen Rügens*, Greifswald-Stralsund 1738, s. 77-79.
- Fafius Zofia., Glińska Maria, Radacki Zbigniew 1972** *Mecenat książąt zachodniopomorskich w XVI i XVII w.* [w:] *Funkcja dzieła sztuki. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Szczecin, listopad 1970*, red. E. Studniarkowska, Warszawa, s. 135-184.
- Frankowska-Makała Monika 2013** „Cały strój był z pięknej kwiecistej złotej sztuki materiału...” – ubiory i klejnoty książąt pomorskich ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, [w:] *Złoty wiek Pomorza. Sztuka na dworze książąt pomorskich w XVI i XVII wieku. Das goldene Zeitalter Pommerns. Kunst am Hofe der pommerschen Herze im 16. und 17. Jahrhundert*, red. R. Makała, Szczecin, s. 81-107.
- Frankowska-Makała Monika 2015** *Książę pomorski Filip II – uczony, kolekcjoner, mecenas*, [w:] *Metafora świata. Filip II jako władca i kolekcjoner*, red. R. Zdero, t. 1, Szczecin, s. 12-51.
- Fuiński Zbigniew 1988** *Garnitur zbroi*, „Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru Wojskowego”, t. 9, 10, Kraków, s. 115-140.
- Gamber Ortwin 1975** *Kolman Helmschmid, Ferdinand I. und das Tsun'sche Skizzenbuch*, „Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien”, t. 71, s. 9-38.
- Garecki Damian 2021** *Wnętrza szczecińskiego zamku książęcego i ich przeznaczenie na przełomie XVI i XVII wieku w świetle dokumentów historycznych* [w:] *Karty z dziejów zamku książęcego w Szczecinie*, t. 2, red. B. Igielska, J. Rybkiewicz, R. Zdero, Szczecin, s. 81-103.
- Gaziński Radosław 2004** *Źródła archiwalne do mennictwa i stosunków monetarnych na*

- Pomorzu Zachodnim w Archiwum Państwowym w Szczecinie* [w:] *Najnowsze badania nad numizmatyką i sfragistyką Pomorza Zachodniego. Materiały z konferencji naukowej 50 lat Działu Numizmatycznego Muzeum Narodowego w Szczecinie 19-20 września 2002 roku*, red. G. Horoszko, Szczecin, s. 125-131.
- Gaziński Radosław 2010** *W nowożytnym państwie Gryfitów (1523-1653)* [w:] *Dzieje Szczecinka*, t. I (do 1939 roku), red. R. Gaziński, Szczecin – Szczecinek, s. 99-158.
- Gaziński Radosław 2013** *Dzieje Gryfic w XVI i w 1. połowie XVII wieku* [w:] *Gryfice. Dzieje miasta*, red. T. Białecki, Szczecin, s. 81-120.
- Gaziński Radosław 2016** *W nowożytnym państwie pomorskim (1523-1653)* [w:] *Dzieje Koszalina*, t. I (do 1945 roku), red. R. Gaziński, E. Włodarczyk, Koszalin, s. 117-165.
- Gaziński Radosław 2024** *Kamień Pomorski w czasach nowożytnych (ok. 1523-1806)* [w:] *Dzieje Kamienia Pomorskiego*, t. I (do 1945 roku), red. R. Gaziński, Wrocław, s. 197-314.
- Gaziński Radosław, Gut Paweł, Szukała Maciej (oprac.) 2002** *Archiwum Państwowe w Szczecinie. Przewodnik po zasobie archiwalnym. Akta do 1945 roku*, oprac. R. Gaziński, P. Gut, M. Szukała, Warszawa-Szczecin.
- Gembarzewski Bronisław 1903** *Wojsko polskie. Królestwo Polskie 1815-1830*, Warszawa.
- Gembarzewski Bronisław 1905** *Wojsko polskie. Księstwo Warszawskie 1807-1814*, Warszawa.
- Gembarzewski Bronisław 1923a** *Ilustracje podłóg pomników* [w:] *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, red. T. Korzon, t. 1-2, Lwów.
- Gembarzewski Bronisław 1923b** *Uzbrojenie i rodzaj broni. Epoka porozbiorowa* [w:] *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. 3, Lwów, s. 260-400.
- Gembarzewski Bronisław 1939** *Husarze. Ubiór, oporządzenie i uzbrojenie 1500-1775*, Warszawa.
- Gembarzewski Bronisław 1960-1966** *Żołnierz polski. Ubiór, uzbrojenie i oporządzenie wojska polskiego od XI wieku do 1831 roku*, t. 1-4, Warszawa.
- Gibczyński Wojciech, Witkiewicz Tomasz 2011** *Szerfy Pomorskie. Opracowanie i katalog*, Szczecin.
- Glińska Maria 1969** *Zespół pomorskich płyt kamiennych architektoniczno-*

- dekoracyjnych z lat około 1545-1548, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 15, s. 291-360.*
- Glińska Maria 1973** *Plastyka kamienna na Pomorzu Zachodnim w latach 1530-1640, [w:] Sztuka Pomorza Zachodniego, red. Z. Świechowski, Warszawa, s. 305-365.*
- Glińska Maria 1974** *Działalność kamieniarzy niderlandzkich na Pomorzu Zachodnim, [w:] Sztuka około roku 1600. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki zorganizowanej przy współpracy Wydziału Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie, Lublin, listopad 1972, red. T. Frankowska, Warszawa, s. 315-337.*
- Glińska Maria 1990** *Książęce fundacje w zakresie rzeźby kamiennej, [w:] Mecenat artystyczny książąt Pomorza Zachodniego. Materiały z sesji Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki w Zamku Królewskim w Warszawie 22-23 listopada 1986, red. W. Filipowiak, B. Januszkiewicz, Szczecin, s. 75-102.*
- Glińska Maria 1992** *Rzeźbiarze na zamku szczecińskim w okresie renesansowego mecenatu Gryfitów, [w:] E. Cnotliwy [i in.] Zamek książęcy w Szczecinie, Szczecin, s. 185-195.*
- Glińska Maria 1995** *Niderlandyzm w sztuce Pomorza Zachodniego, [w:] Niderlandyzm w sztuce polskiej. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Toruń, grudzień 1992, red. T. Hrankowska, Warszawa, s. 161-188.*
- Glińska Maria 2003** *Wpływy niderlandzkie w sztuce Pomorza Zachodniego w czasach nowożytnych, [w:] Niderlandyzm na Śląsku i w krajach ościennych, red. M. Kapustka, A. Kozieł i P. Oszczanowski (Acta Universitatis Vratislaviensis No 2508, Historia Sztuki XVII), Wrocław, s. 278-290.*
- Gloede Günter 1982** *Kirchen im Küstenwind, t. 3: Kirchen auf Rügen und Hiddensee. Mit Aufnahmen von Wolfhard Eschenburg, Berlin.*
- Głodek Marzena 2017** *Sarkofagi wologoskie, [w:] Pompa funebris książąt z dynastii Gryfitów, red. M. Łopuch, Szczecin, s. 131-165.*
- Głosek Marian 1984** *Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w., Warszawa.*
- Głosek Marian 2003a** *Broń biała, [w:] Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-*

- 1500, red. A. Nowakowski, wydanie II poprawione i uzupełnione, Toruń, s. 25-42.
- Głosek Marian 2003b** *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500*, red. A. Nowakowski, wydanie II poprawione i uzupełnione, Toruń 2003, s. 42-54.
- Goßler Norbert 2011** *Reiter und Ritter. Formenkunde, Chronologie, Verwendung und gesellschaftliche Bedeutung des mittelalterlichen Reitzubehörs aus Deutschland* (=Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns, t. 49), Schwerin.
- Gradowski Michał 1980** *Dawne złotnictwo. Technika i terminologia*, Warszawa.
- Gradowski Michał, Żygulski jun. Zdzisław 2010** *Słownik uzbrojenia historycznego*, Warszawa.
- Gralak Justyna 2010** *Nierzetelni rzemieślnicy i nieuczciwi kupcy? – oszustwa i fałszerstwa w miastach pomorskich w średniowieczu*, [w:] *Pomorze wczoraj – dziś b- jutro. Miasta i miasteczka pomorskie*, red. A. Majewska, Stargard-Pruszcz Gdański, s. 37-49.
- Grodecki Konstanty 1949** *Notatki inż. Grodeckiego z otwarcia sarkofagów książąt szczecińskich i prób porządkowania ich zawartości*, Szczecin [maszynopis w Muzeum Narodowym w Szczecinie].
- Grzelak Jerzy 2022** *Wstęp do inwentarza spuścizny księcia Jana Fryderyka (1542-1600) z 1600 roku* [w:] *Inwentarz spuścizny księcia Jana Fryderyka z 1600 roku*, red. Marcin Majewski, przekład i opracowanie Jerzy Grzelak, Szczecin, s. 13-47.
- Gumowski Marian 1950** *Pieczęcie książąt pomorskich*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 16, z. 1-4, s. 23-66.
- Gutkowska-Rychlewska Maria 1968** *Historia ubiorów*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Gwiazdowska Ewa 2010b** *Friedrich Gilly jako rysownik i grafik*, [w:] *David Gilly (1748-1808) i Friedrich Gilly (1772-1800). Pomorskie aspekty twórczości dwu pruskich architektów*, red. E. Gwiazdowska, Szczecin, s. 20-22.
- Heinke Christa 2006** *Kirchenführer der Evang. Kirchengemeinde Kummerow*, Kummerow.
- Heinrich Gerd 1990** *Staatsdienst und Rittergut. Die Geschichte der Familie von Dewitz in Brandenburg, Mecklenburg und Pommern*, Bonn.

- Holčík Štefan 1986** *Uroczystości koronacyjne w Preszburgu 1563-1830*, Kraków.
- Hooper Nicholas, Bennett Matthew 2004** *Atlas sztuki wojennej w średniowieczu 768-1487*, przekład Katarzyna Bażyńska-Chojnacka, Piotr Chojnacki, Warszawa-Gdańsk.
- Horoszkó Genowefa 2010** *Mennictwo zachodniopomorskie od XI do XIX wieku*, Szczecin.
- Horoszkó Genowefa 2011** *Od placidel do kart kredytowych. Informator do wystawy ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie*, Szczecin.
- Horoszkó Genowefa 2013** *Skarby mennic pomorskich. Cenne nabytki w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie*, Szczecin.
- Horoszkó Genowefa 2015** *Monety książęce (ok. 1170-1637)*, [w:] *Gabinet pomorski. W zwierciadle monet, banknotów i pieczęci*, red. G. Horoszkó, Szczecin, s. 9-20.
- Horoszkó Genowefa 2019** *Medale książąt pomorskich na przykładzie zbiorów w Muzeum Narodowym w Szczecinie* w: *Medal i medalierstwo na przestrzeni wieków („Sztuka nad medalem i sztuką medalierską”, t. 1)*, Kraków, s. 63-77.
- Idzikowska Barbara, Miehlé Danuta 2004** *Monety Pomorza Zachodniego w Muzeum Narodowym w Warszawie* [w:] *Najnowsze badania nad numizmatyką i sfragistyką Pomorza Zachodniego. Materiały z konferencji naukowej 50 lat Działu Numizmatycznego Muzeum Narodowego w Szczecinie 19-20 września 2002 roku*, red. G. Horoszkó, Szczecin, s. 139-142.
- Janowski Andrzej 2020** *Archaeologist in the Archive. A Turning Point in the Study of Late-medieval Helmets in Western Pomerania*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, t. 33, s. 167-174.
- Januszkiewicz Barbara 1986** *Klejnoty książąt Pomorza Zachodniego*, Warszawa.
- Januszkiewicz Barbara 1990** *Apoteoza Filipa II szczecińskiego*, [w:] *Mecenat artystyczny książąt Pomorza Zachodniego. Materiały z sesji Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki w Zamku Królewskim w Warszawie 21-22 listopada 1986 r.*, red. W. Filipowiak, B. Januszkiewicz, Szczecin, s. 103-111.
- Januszkiewicz Barbara 1998** *Nieznany portret Franciszka księcia szczecińskiego*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 44, s. 343-353.

- Kajzer Leszek 1976** *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Wrocław.
- Karp Paweł 2006** *Nagrobne płyty figuralne jako źródło historii sztuki wojennej i zabytki epigraficzne*, „Studia Epigraficzne”, t. 2, s. 87-99.
- Kersten Adam 1973** *Historia Szwecji*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Knack Fritz 1936** *600 Jahre Jacobshagen, zugleich ein geschichtlicher Beitrag zur Heimatkunde des Kreises Saatzig in Pommern. Festschrift 1336-1936*, Jacobshagen.
- Kochanowska Janina 1990** *Wizerunki książąt pomorskich w ołtarzach 2 połowy XVI i początku XVII wieku z terenu Pomorza Zachodniego*, [w:] *Portret. Funkcja- forma-symbol. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki Toruń, grudzień 1986*, red. A. Marczak-Krupa, Warszawa, s. 365-375.
- Kochanowska Janina 1992a** *Sarkofagi książęce z krypty zamkowej*, [w:] E. Cnotliwy [i in.] *Zamek książęcy w Szczecinie*, Szczecin, s. 225-241.
- Kochanowska Janina 1992b** *Szczecińska rezydencja książąt jako pomnik rodu*, [w:] E. Cnotliwy [i in.] *Zamek książęcy w Szczecinie*, Szczecin, s. 129-145.
- Kochanowska Janina 1995** *Ołtarz i ambona z Sowna. Historia fundacji, peregrynacje, dziewiętnastowieczna konserwacja, dzieje najnowsze*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 10, z. 3, s. 129-139.
- Kochanowska Janina 1996** *Kultura artystyczna na dworze książąt szczecińskich w XVI w.*, Szczecin.
- Kochanowska Janina 1999** *Zbiory zaginione muzeów regionalnych w zakresie dzieł sztuki*, Szczecin [maszynopis].
- Kochanowska Janina 2000** *Ołtarz z Sowna i jego związki ze Stargardem* [w:] *Dawny Stargard. Miasto i jego mieszkańcy. Materiały z sesji naukowej 18-19 X 2000 w Stargardzie*, red. Marcin Majewski, Stargard, s. 111-115.
- Kochanowska Janina 2011** *Perły Pomorza. The Pearls of Pomerania. Die Perlen Pommerns*, Szczecin.
- Kochanowska Janina, Bellamann Britt, Wartenberg Heiko 2007** *Śladami książąt pomorskich. Auf dem Spuren der pommerschen Herze*, Szczecin.

- Kolbierz Artur 2006** *Kolekcja malarstwa dawnego w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie, [w:] Od Cranacha do Corintha. Malarstwo dawne ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie / Von Cranach bis Corinth. Alte Malerei aus den Sammlungen des Muzeum Narodowe w Szczecinie*, Katalog wystawy. Muzeum Sztuki w Łodzi, 14 grudnia 2006 – 18 lutego 2007; Muzeum Narodowe w Szczecinie, czerwiec – wrzesień 2007, red. D. Kacprzak, R. Makała, A. Kolbierz, Szczecin, s. 30-36.
- Kościelna Joanna 2017** *Nowożytny ceremoniał pogrzebowy Gryfitów, [w:] Pompa funebris książąt z dynastii Gryfitów*, red. M. Łopuch, Szczecin, s. 37-71.
- Kościelna Joanna 2021** *Wesela Gryfitów na zamku w Szczecinie w epoce wczesnonowożytnej [w:] Karty z dziejów zamku książęcego w Szczecinie*, t. 2, red. B. Igielska, J. Rybkiewicz, R. Zdero, Szczecin, s. 35-79.
- Koutny-Gierdys Mirosława 2020** *Konserwacja obiektów zabytkowych z książęcego zamku w Szczecinie w latach 1946-2015 [w:] Karty z dziejów zamku książęcego w Szczecinie*, t. 1, red. B. Igielska, J. Kochanowska, K. Pancerski, J. Rybkiewicz, R. Zdero, Szczecin, s. 183-225.
- Kowalska Ewa 2010** *Wyposażenie karlińskich kościołów, [w:] W poszukiwaniu tożsamości historycznej Karlina*, t. 1: do 1945 roku, red. A. Chłudziński, Karlino-Pruszcz Gdański, s. 239-260.
- Kozakiewicz Stefan (red.) 1969** *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa.
- Krasnodębska Kinga 2012** *Historia ołtarza z Wkryjścia, "Cenne, Bezcenne, Utracone"*, nr 2 (71), 2012, s. 24-27.
- Krasnodębska Kinga 2013** *Nowożytna rzeźba kamienna na dworach książąt pomorskich w okresie złotego wieku Pomorza, [w:] Złoty wiek Pomorza. Sztuka na dworze książąt pomorskich w XVI i XVII wieku. Das goldene Zeitalter Pommerns. Kunst am Hofe der pommerschen Herze im 16. und 17. Jahrhundert*, red. R. Makała, Szczecin, s. 61-79.
- Krause Stefan 2012a** *Ein Rundschild aus dem Besitz des späteren Kaisers Maximilian I, „Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien”*, t. 13/14(2011/2012), s. 38-51.

- Krause Stefan 2012b** *Der Augsburger Druckgraphiken Daniel Hopfer (1471-1536) als Waffendekorateur*, „Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien”, t. 13/14, s. 52-75.
- Krause Stefan 2013** „in einem gewaltigen herlichen Schoenem [...] Küris mit golt geezt”. *Die Dekoration deutscher Rüstung der Renaissance*, [w:] *Ritter! Ausstellungskatalog*, red. T. Kuster, Wien, 56-65.
- Krause Stefan 2017** *Fashion in Steel. The Landsknecht Armour of Wilhelm von Rogendorf*, New Haven-London.
- Krause Stefan 2022a** *A Man in Armour. Fashionably Dressed, Somewhat Genderfluid*, [w:] *Iron Men. Fashion in Steel*, red. Stefan Krause, Wien, s. 27-47.
- Krüger Joachim 2004** *Die herzogliche Münzstätte in Köslin* [w:] *Najnowsze badania nad numizmatyką i sfragistyką Pomorza Zachodniego. Materiały z konferencji naukowej 50 lat Działu Numizmatycznego Muzeum Narodowego w Szczecinie 19-20 września 2002 roku*, red. G. Horoszko, Szczecin, s. 101-112.
- Krüger Joachim 2016** *Münzgeschichte Pommerns in der frühen Neuzeit* [w:] *Die Münzen der pommerschen Herzöge*, hrsg. Manfred Olding, Regenstein, s. 15-57.
- Krzemińska-Szoltyssek Sylwia 2017** *Wielmożni panowie i czcigodne panie. Renesansowe nagrobki figuralne na Górnym Śląsku*, Wrocław.
- Krzymuska-Fafius Zofia 1976** *Ze studiów nad dziejami klejnotów i ubiorów książąt szczecińskich* [w:] *O rzemiośle artystycznym w Polsce. Materiały Sesji Naukowej zorganizowanej przez Oddział Poznański Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Muzeum Narodowe w Poznaniu w dniach 22-24 października 1973 przy współudziale Przedsiębiorstwa Państwowego „Desa” Dzieła Sztuki i Antyki*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1976, s. 57-85.
- Krzyszowski Andrzej, Michalak Arkadiusz 2017** *Nowożytna ostroga z zachowanymi skórzanymi wiązaniem z Gdańska*, „Gdańskie Studia Archeologiczne”, nr 6, s. 156-170.
- Kubiaczyk Filip 2010** *Od „milicia” do „tercios”. Ewolucja systemu wojskowego Hiszpanii (1495-1536)* [w:] *Od Lepanto do Bailén. Studia*

- z dziejów wojskowości hiszpańskiej (XV-XIX wiek)*, Lublin, s. 13-35.
- Kugler Franz 1840** *Pommersche Kunstgeschichte*, Stettin.
- Kugler Franz 1854** *Kleine Schriften*, Berlin.
- Kücken Ludwik 1878** *Die Grabsteine in Dom zu Cammin*, "Baltische Studien", t. 28, s. 63-84.
- Kunde Claudia 2007** *Diverse Katalogbeschreibungen zu den wettinischen Totenbildnissen der Residenzorte Weißenfels, Merseburg und Zeitz* [w:] *Barocke Fürstenresidenzen an Saale, Unstrut und Elster*, red. Museumsverbund "Die Fünf Ungleichen e.V." und Museum Schloss Moritzburg Zeitz, Gesamtret. J. Säckl, K. Heise, Petersburg, s. 112-114, 233-237, 318-333.
- Kwaśniewicz Włodzimierz 1993** *Uzbrojenie zachodnioeuropejskie w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Wojna trzydziestoletnia (1618-1648) na ziemiach nadodrzańskich*, red. Kazimierz Bartkiewicz, s. 67-72.
- Lange Edmund 1900** *Ergänzungen zu seinem Werke die Greifswalder Sammlung Vitae Pomeranorum*, "Baltische Studien", Neue Folge, t. 4, s. 207-225.
- Le Goff Jacques 1994** *Kultura średniowiecznej Europy*, przekład Hanna Szumańska-Grossowa, Warszawa.
- Lehnart Ulrich 2021** *Kleidung und Waffen der Dürerzeit 1480-1530*, t. 1, Berlin.
- Lehnart Ulrich 2023** *Kleidung und Waffen der Dürerzeit 1480-1530*, t. 2, Berlin.
- Lesiński Henryk 1971** *Z dziejów Nowogardu I ziemi nowogardzkiej*, [w:] *Z dziejów Ziemi Nowogardzkiej*, red. K. Golczewski, Poznań- Szczecin, s. 25-46.
- Lissok Michael 2002** *Die Bestimmung einer Federzeichnung von Carl Wilhelm Colbe D. J. nach Friedrich Gilly*, [w:] *Friedrich Gilly (1772-1800). Innovation und Tradition klassizistischer Architektur in Europa. X. Greifswalder Romantikkonferenz 2000*, red. G.H. Vogel, Güstrow, s. 126-130.
- Loebe Victor 1895** *Mitteilungen zur Genealogie und Geschichte des Hauses Putbus*, Putbus.
- Ławrynowicz Olgierd 2005** *Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich*, Łódź.

- Łukomski Grzegorz 1999** *Dzieje Białogardu do połowy XVII wieku*, [w:] *Białogard 1299-1999. Studia z dziejów miasta*, red. B. Polak, Koszalin-Białogard, s. 95-113.
- Łopuch Maria 2017** *Funeralia pomorskich Gryfitów*, [w:] *Pompa funebris książąt z dynastii Gryfitów*, red. M. Łopuch, Szczecin, s. 9-35.
- Łopuch Maria 2018** *O turniejach rycerskich na szczecińskim zamku*, Szczecin.
- Łopuch Maria 2022** *Komentarz historyka sztuki do inwentarza spuścizny księcia Jana Fryderyka (1542-1600) z 1600 roku* [w:] *Inwentarz spuścizny księcia Jana Fryderyka z 1600 roku*, red. Marcin Majewski, przekład i opracowanie Jerzy Grzelak, Szczecin, s. 213-241.
- Łopuch Wojciech 2002** *Sztuka na Pomorzu*, Szczecin.
- Łuczak Marek 2013** *Szczecin Stare Miasto*, Szczecin.
- Łuczak Marek 2017** *Szczecin Łasztownia, Międzyodrze*, Szczecin.
- Maciejowski Maciej 2000** *Wizerunek helmu garnczowego w pieczęciach rycerstwa zachodniopomorskiego w pierwszej połowie XIV w. w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 46, s. 279-286.
- Majewski Marcin 2005a** *Ludwisarstwo stargardzkie XV-XVII wieku*, Stargard.
- Majewski Marcin 2005b** *Płyta nagrobna Petera von Kamee z Łosina (†1613) i jej twórcy*, „Koszalińskie Zeszyty Muzealne”, t. 25, s. 113-124.
- Majewski Marcin 2007a** *Das Grabgewölbe des Oberst Jacob Larsson Bohm (1601-1643) in der Kirche in Szadzko (Saatzig)*, Stargard [maszynopis referatu wygłoszonego na konferencji w Greifswaldzie w dniach 27-28.04.2007 r.].
- Majewski Marcin 2007b** *Dekoracje ornamentalne i figuralne zabytków ludwisarstwa pomorskiego z XIV-XVI wieku*, [w:] *Ludwisarstwo w Polsce. Materiały z VII Sesji Naukowej z cyklu Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce*, red. K. Kluczwajd, Toruń, s. 163-178.
- Majewski Marcin 2008** *Odciski stargardzkich pieczęci cechowych w Archiwum Książąt Szczecińskich*, [w:] *Wokół znaków i symboli – herby, pieczęcie i monety na Pomorzu, Śląsku i Ziemi Lubuskiej do 1945 roku*, red. A. Chlebowska i A. Gut, Warszawa, s. 91-105.
- Majewski Marcin 2015** *Renesansowe kafle zachodniopomorskie. Studium z historii ogrzewania wnętrz mieszkalnych*, Stargard-Szczecin.

- Majewski Wiesław 1993** *Z dziejów zachodnioeuropejskiej sztuki wojennej pierwszej połowy XVII wieku, [w:] Wojna trzydziestoletnia (1618-1648) na ziemiach nadodrzańskich*, red. Kazimierz Bartkiewicz, s. 53-65.
- Makała Rafał 2006** *Książęta i mieszczenie. Dawne kolekcje malarstwa w Szczecinie, [w:] Od Cranacha do Corintha. Malarstwo dawne ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie / Von Cranach bis Corinth. Alte Malerei aus den Sammlungen des Muzeum Narodowe w Szczecinie*, Katalog wystawy. Muzeum Sztuki w Łodzi, 14 grudnia 2006 – 18 lutego 2007; Muzeum Narodowe w Szczecinie, czerwiec – wrzesień 2007, red. D. Kacprzak, R. Makała, A. Kolbiarz, Szczecin, s. 7-29.
- Makała Rafał 2013b** *Sztuka w służbie książąt pomorskich w XVI i XVII wieku, [w:] Złoty wiek Pomorza. Sztuka na dworze książąt pomorskich w XVI i XVII wieku. Das goldene Zeitalter Pommerns. Kunst am Hofe der pommerschen Herze im 16. und 17. Jahrhundert*, red. R. Makała, Szczecin, s. 15-41.
- Marek Lech 2008** *Broń biała na Śląsku XIV-XVI wieku*, Wrocław.
- Marek Lech 2014** *Rapiers by Juan Martinez the Elder – the royal sword-smith from Toledo found in Poland*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, t. 27, s. 87-97.
- Marek Lech 2017** *Średniowieczne uzbrojenie Europy łacińskiej jako „Ars Emblematica”*, Wrocław.
- Maroń Jerzy 2008** *Wojna trzydziestoletnia na Śląsku. Aspekty militarne*, Wrocław-Racibórz.
- Michalak Arkadiusz 2020** *Between the Age of Heroes and the Period of Professional Troops*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, t. 33, s. 71-87.
- Mielniczuk Barbara 2004** *Monety zachodniopomorskie w zbiorach Muzeum w Koszalinie [w:] Najnowsze badania nad numizmatyką i sfragistyką Pomorza Zachodniego. Materiały z konferencji naukowej 50 lat Działu Numizmatycznego Muzeum Narodowego w Szczecinie 19-20 września 2002 roku*, red. G. Horoszko, Szczecin, s. 143-145.
- Miler Zbigniew 2012** *Dobre miasteczko. Szkice z przeszłości Dobrej i okolic*, Szczecin.
- Mohr Lutz 2007** *Klosterruine Stolpe und Burg Spantekow im Umfeld von Anklam. Zwei markante geschichtsträchtige Stätten aus dem*

- mittelalterlichen Pommern*, "Stier und Greif. Blätter zur Kultur- und Landesgeschichte in Mecklenburg-Vorpommern", t. 17, Schwerin, s. 46–65.
- Montount Marie Hélène 1994** *Cranach l'Ancien et le Jeune*, Reims.
- Möller Gunnar 2000** *Mittelalterlich-frühneuzeitliches Handwerk in der Hansestadt Stralsund. Anmerkungen anhand archäologischer und schriftlicher Quellen*, [w:] *Handwerk-Stadt-Hanse*, red. U. Müller, Frankfurt a. M., s. 161-174.
- Mueller Julius 1878** *Neue Beiträge zur Geschichte der Kunst und ihrer Denkmäler in Pommern*, "Baltische Studien", Alte Folge, t. 28, s. 1-62, 149-182, 245-275, 485-544.
- Mueller Julius 1892** *Herzog Johann Friedrich von Pommern und die Reichs-Hoffahne im Jahre 1566. Ein Beitrag zur Geschichte des pommerschen Fürstenhauses, der höfischen Kriegsverfassung und der allgemeinen Cultur im 16. Jahrhundert*, "Baltische Studien", Alte Folge, t. 42, s. 49-200.
- Müller Heinrich, Kölling Hartmut 1982** *Europäische Hieb- und Stichwaffen aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte*, Berlin.
- Murawska Agnieszka 2004** *Monety zachodniopomorskie w zbiorach Muzeum Narodowego w Poznaniu* [w:] *Najnowsze badania nad numizmatyką i sfragistyką Pomorza Zachodniego. Materiały z konferencji naukowej 50 lat Działu Numizmatycznego Muzeum Narodowego w Szczecinie 19-20 września 2002 roku*, red. G. Horoszko, Szczecin, s. 135-136.
- Muszyński Adam 1994** *W dobie rozdrobnienia feudalnego i zjednoczonego księstwa pomorskiego (1317-1648)*, [w:] *Dzieje Sławna*, red. J. Lindmajer, Słupsk, s. 91-142.
- Nadolski Andrzej, Wawrzonowska Zdzisława 1982** *Szczątki zbroi ze Spytkowic*, „Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego”, t. 8, s. 19-34.
- Nawrocki Rafał Stanisław 2021** *Eques Polonus. Rycerski pomnik nagrobny w sztuce polskiej XVI wieku jako wyraz stanowego prestiżu szlachty*, Lublin.
- Niwiński Andrzej 2003** *Czekając na Herhora... Odkrywanie tajemnic Teb Stubramnych czyli szkice z dziejów archeologii Egiptu*, Warszawa.

- Nowakowski Andrzej 1990** *Uzbrojenie ochronne. Zbroja płytowa* [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350-1450*, red. A. Nadolski, Łódź.
- Nowakowski Andrzej 1994** *Uzbrojenie indywidualne* [w:] *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, red. A. Nadolski, Warszawa.
- Nowakowski Andrzej 2003** *Uzbrojenie ochronne*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500*, red. A. Nowakowski, wydanie II poprawione i uzupełnione, Toruń, s. 75-108.
- Oakeshott Ewart 2000** *European weapons and armour. From the Renaissance to the Industrial Revolution*, Suffolk.
- Ogiewa Monika 2013** *Choroba i ceremoniał pogrzebowy księcia szczecińskiego Jana Fryderyka*, „Medycyna Nowożytna. Studia nad kulturą medyczną”, t. 19 (2013), z. 1, s. 75-90.
- Ogiewa-Sejnota Monika 2022** *Jan Fryderyk – miłośnik luksusu*, Szczecin.
- Ossowska Maria 2000** *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warszawa.
- Paner Anna 2016** *Wyprawa husycka do Nowej Marchii i na Pomorze Gdańskie*, [w:] *Boży bojownicy. Jan Žižka i husyci w walkach z Zakonem Krzyżackim*, red. Wojciech Borkowski, Wojciech Iwańczak, Warszawa, s. 90-94.
- Parker Geoffrey 2008** *Wojny dynastyczne 1494-1660* [w:] *Historia sztuki wojennej. Od starożytności do czasów współczesnych*, przekład A. Czarnocki, Warszawa, s. 166-186.
- Patterson Angus 2009** *Faschion and Armour In Renaissance Europe. Proud Lookes and Brave Attire*, New York.
- Pawlik Radosław 2004** *Spuścizna Martina Wehrmanna. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, Warszawa-Szczecin.
- Pawłowska Agnieszka 2019** *Ikonografia godeł cechowych na Pomorzu brandenbursko-pruskim*, Szczecin.
- Pawłowski Mieszko 2004** *Monety zachodniopomorskie w zbiorach Działu Numizmatycznego Muzeum Narodowego w Szczecinie*, [w:] *Najnowsze badania nad numizmatyką i sfragistyką Pomorza Zachodniego. Materiały z konferencji naukowej 50 lat Działu Numizmatycznego Muzeum Narodowego w Szczecinie 19-20 września 2002 roku*, red. G. Horoszko, Szczecin, s. 113-123.

- Pawłowski Mieszko 2021** *Nowe monety ze skarbu z Marwic, „Materiały Zachodniopomorskie. Rocznik Muzeum Narodowego w Szczecinie”, Nowa Seria, t. XVII/2 (2021), s. 79-86.*
- Piech Zenon 1990** *Strój insygnia i atrybuty książąt piastowskich do końca XIV w. (część I), „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 38, nr 1/2, s. 3-35.*
- Plewczyński Marek 1997** *Daj nam Boże sto lat wojny. Dzieje niemieckich lancknechtów 1477-1559, Warszawa.*
- Puławski Andrzej 2010** *Brandenburskie oblężenie zamku Szadzko w 1478 roku, „Rocznik Chojeński. Pismo historyczno-społeczne”, t. 2, s. 86-111.*
- Puławski Andrzej 2016a** *Gotyckie uzbrojenie ochronne na epitafium Zyberta (Siwerta) Grantzina z 1492 roku z kościoła NMP w Kołobrzegu [w:] Trzebiatów – spotkania pomorskie 2015, red. J. Kochanowska, Trzebiatów, s. 97 – 106.*
- Puławski Andrzej 2016b** *Renesansowe i barokowe uzbrojenie ochronne na Pomorzu w świetle wybranych źródeł ikonograficznych [w:] „Stargardia. Rocznik Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie poświęcony przeszłości i kulturze Pomorza oraz innych ziem nadbałtyckich”, t. 10, s. 181-232.*
- Puławski Andrzej 2017** *Zbroje książąt pomorskich z kaplicy zamkowej w Szczecinie – próba charakterystyki w oparciu o zabytki sztuki [w:] „Stargardia. Rocznik Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie poświęcony przeszłości i kulturze Pomorza oraz innych ziem nadbałtyckich”, t. 11, s. 77-97.*
- Puławski Andrzej 2019** *Renesansowe zbroje płytowe z napierśnikiem bombiastym w dawnym księstwie pomorskim w świetle wybranych zabytków sztuki [w:] „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 67, nr 4, s. 415-434.*
- Puławski Andrzej 2021a** *Zbroje płytowe Zyberta (Siwerta) Grantzina i Paulusa von Damitza z przekazów ikonograficznych zlokalizowanych w Bazylice Konkatedralnej Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Kołobrzegu, „Rocznik Kołobrzegi”, t. 2, s. 176-182.*
- Puławski Andrzej 2021b** *Znaczenie rzeźby w badaniu uzbrojenia ochronnego na terenie księstwa pomorskiego czasów nowożytnych w świetle wybranych*

- przykładów, „Materiały Zachodniopomorskie. Rocznik naukowy Muzeum Narodowego w Szczecinie”, Nowa Seria, t. 17/1, s. 541-568.
- Puławski Andrzej 2022** *Zbroja płytowa Petera von Kameke z płyty nagrobnej zlokalizowanej w katedrze pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Koszalinie*, „Rocznik Koszaliński”, t. 49, s. 43-52.
- Radzikowski Walery Eliazs 1898** *Szczerbiec miecz Bolesławowski*, przedruk 1987, Kraków.
- Richardson Thom 2016** *The Tower Armoury in the Fourteenth Century*, Leeds.
- Richardson Thom 2019** *The armour and arms of Henry VIII*, Leeds.
- Romanowska-Zadrożna Maria 1999** *Powrót księcia do Szczecina*, „Cenne, bezcenne, utracone”, t 5 (17), s. 2-3, 9.
- Römer Ilse 1936** *Renaissanceplastik in Neu-Vorpommern*, “Pommersche-Jahrbücher”, t. 30, s. 1-126.
- Rożek Michał 1987** *Polskie koronacje i korony*, Kraków.
- Rudolphson Gustav 1911** *Geschichte Naugards, seiner Umgegend und der Grafen von Eberstein*, Berlin.
- Rymar Edward 1989** *Pomorze Zachodnie w walce o granice i suwerenność (1478-1479)*, “Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 31, s. 67-109.
- Rymar Edward 1993** *Polsko-czeska wyprawa zbrojna do Nowej Marchii w 1433 r.*, “Przegląd Zachodniopomorski”, t. 8, z. 1, s. 31-56.
- Rymar Edward 2003** *Trzy relacje o wojnie pomorsko-brandenburskiej z lat 1478-1479 (Anonim-Wilwolt von Schaumburg-Tomasz Kantzow)*, Szczecin.
- Rymar Edward 2004a** *Książęta zachodniopomorscy wobec obronności swego państwa w XII-XVII wieku*, [w:] *Pomorze militarne*, t. 1, Szczecin, s. 11-38.
- Rymar Edward 2004b** *Wielka podróż wielkiego księcia. Wyprawa Bogusława X Pomorskiego na niemiecki dwór królewski, do Ziemi Świętej i Rzymu (1496-1498)*, Szczecin.
- Rymar Edward 2005** *Rodowód książąt pomorskich*, wydanie II poprawione i uzupełnione, Szczecin.
- Rymar Edward 2009** *Pyrzyce i okolice poprzez wieki*, Pyrzyce.

- Rymar Edward 2012** *Wojny i spory pomorsko-brandenburskie w XV-XVI wieku*, Zabrze-Tarnowskie Góry.
- Rymar Edward 2015** *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii w średniowieczu (do roku 1535)*, Gorzów Wielkopolski.
- Schlosser Irmgard 1994** *Vilmnitz. Rügen. St. Maria Magdalena*, "Peda-Kunstführer", t. 97, s. 13-16.
- Schmidt Roderich 1996** *Bildnisse pommerscher Herzöge des 15. Bis 17. Jahrhunderts. Vortrag zur Eröffnung der Ausstellung "Die Greifen – Pommersche Herzöge. 12 bis 17. Jahrhunderts" am 3. März 1996 in der Stifung Pommern im Rantzaubau des Kieler Schlosses*, "Pommern. Zeitschrift für Kultur und Geschichte", t. 34, z. 3, s. 1-31.
- Schuchardt Christian 1851** *Lucas Cranach des Aeltern Leben und Werke*, t. 2, Leipzig.
- Schulz Jürgen, Reymann Gunther 2006** *Dorf- und Stadtkirchen auf Rügen und Hiddensee*, Bremenn.
- Seitz Heribert 1965** *Blankwaffen*, t. 1, Braunschweig.
- Siewierski Tomasz 2018** *Artysta, historyk, muzeolog. Życie i działalność Bronisława Gembarzewskiego*, "Bezpieczeństwo. Obronność. Socjologia", t. 5, s. 83-112.
- Sikorski Janusz 1975** *Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX*, wydanie II poprawione i uzupełnione, Warszawa.
- Simiński Rafał 2021** *Inwentarz pośmiertny dóbr księcia Bogusława X (1474/78-1523) z 1523 roku – okoliczności spisania i charakterystyka zawartości* [w:] *Karty z dziejów zamku książęcego w Szczecinie*, t. 2, red. B. Igielska, J. Rybkiewicz, R. Zdero, Szczecin, s. 9-33.
- Skrzypek Ignacy 2024** *Dzieje muzeów regionalnych na Pomorzu Zachodnim do 1945 roku*, Poznań.
- Spuhrmann Rudolf 1922** *Der Caminner Dom*, Cammin.
- Steinborn Bożena 2001** *Odzyskany portret księcia pomorskiego Filipa I*, [w:] *Instantia est mater doctrinae*, red. E. Wilgocki, Szczecin, s. 471-475.
- Stelzig Erhard 2009** *Ritter von Budde wacht in Gramzow*, "Amtliches Mitteilungsblatt des Amtes Anklam-Land", t. 3, Sietow, s. 59.

- Stelzig Erhard 2012** *Der Ritter Budde und andere Entdeckungen in Gramzow, "Heimatkalender Anklam und Umgebung", t. 21, Strasburg, s. 39-41.*
- Strzyż Piotr 2011** *Średniowieczna broń palna w Polsce. Studium archeologiczne, Łódź.*
- Sujecka Anna 2017** *Sarkofagi słupskie, [w:] Pompa funebris książąt z dynastii Gryfitów, red. M. Łopuch, Szczecin, s. 193-230.*
- Swaryczewski Andrzej 1987** *Platnerze krakowscy, Warszawa-Kraków.*
- Swaryczewski Andrzej, Fuiński Zbigniew 1964** *Napiersnik zbroi tzw. Maksymiliański ze zbiorów prywatnych w Krakowie, „Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego”, t. 2, s. 5-9.*
- Szultka Zygmunt 2003** *Pomorze Zachodnie w okresie rywalizacji szwedzko-brandenbursko-pruskiej o Szczecin i ujście Odry [w:] Historia Pomorza, red. G. Labuda, t. 2, cz. 3, Poznań, s. 234-267.*
- Szymański Józef 1983** *Nauki pomocnicze historii, Warszawa.*
- Szymczak Jan 2003a** *Producenci i organizacja produkcji uzbrojenia [w:] Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500, red. A. Nowakowski, wydanie II poprawione i uzupełnione, Toruń, s. 131-226.*
- Szymczak Jan 2003b** *Ceny broni, koni i oporządzenia jeździeckiego [w:] Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500, red. A. Nowakowski, wydanie II poprawione i uzupełnione, Toruń, s. 227-282.*
- Szymczak Jan 2017** *Rycerz z bronią zaczepną, Warszawa.*
- Świętosławski Witold 2006** *Wizerunki militariów w godłach średniowiecznych herbów rycerstwa polskiego, „Acta Militaria Mediaevalia”, t. 2, s. 115-136.*
- Świętosławski Witold 2011** *Wizerunek zbrojnego króla z halabardą z 1509 r., [w:] Cum Arme per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów, red. P. Kucyper, P. Pudło, Toruń 2011, s. 274-282.*
- Tavares Jonathan 2022** *The All'Antica Fashion. Ancient Armour Reborn and Reimagined c. 1470-1600, [w:] Iron Men. Fashion in Steel, red. Stefan Krause, Wien, s. 155-175.*
- Terjanian Pierre 2012** *The art of the armorer in late medieval and Renaissance Augsburg: The rediscovery of the Thun sketchbooks (part 1),*

- „Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien”, t. 13/14, s. 299-395.
- Terjanian Pierre 2014** *The art of the armorer in late medieval and Renaissance Augsburg: The rediscovery of the Thun sketchbooks (part 2)*, „Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien”, t. 15/16, s. 151-292.
- Terjanian Pierre 2019b** *The Currency of Power. The Central Place of Armor in the Ambitions and Life of Maximilian I*, [w:] *The Last Knight. The Art., Armor, and Ambition of Maximilian I*, red. Pierre Terjanian, New York, s. 17-37.
- Turek-Kwiatkowska Lucyna 1994** *Losy i straty pomorskich muzeów regionalnych na Pomorzu Zachodnim po 1945 r.*, Szczecin [maszynopis].
- Turek-Kwiatkowska Lucyna 2005** *Miasto w czasach książęcych*, [w:] *Dzieje Gyfina i okolic*, red. P. Kołosowski, Gryfino, s. 75-94.
- Viallon Marina 2022** *Manly Display. The Codpiece in fashion and Armour*, [w:] *Iron Men. Fashion in Steel*, red. Stefan Krause, Wien, s. 73-87.
- Vollack Manfred 1999** *Der Kreis Kolberg-Körlin*, Hasum.
- Wachowiak Bogdan 1976** *Pomorze Zachodnie w początkach czasów nowożytnych (1464-1648). Odrodzenie się I upadek państwa pomorskiego*, [w:] *Historia Pomorza*, t. II, cz. I, red. G. Labuda, Poznań, s. 651-1058.
- Wachowiak Bogdan 1985** *Szczecin w okresie przewagi państwa feudalnego 1478-1713*, [w:] *Dzieje Szczecina*, t. II, red. G. Labuda, Warszawa-Poznań, s. 197-443.
- Wawrzonowska Zdzisława 1976** *Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV wieku*, Łódź.
- Wereszycki Henryk 1986** *Historia Austrii*, wydanie II, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- Werlich Ralf Gunnar 2004** *Die Umgestaltung der pommerschen Herzogswappen um 1500 und ihre Zusammenstellung in einem neunfeldigen Schild* [w:] *Najnowsze badania nad numizmatyką i sfragistyką Pomorza Zachodniego. Materiały z konferencji naukowej 50 lat Działu Numizmatycznego Muzeum Narodowego w Szczecinie 19-20 września 2002 roku*, red. G. Horoszko, Szczecin, s. 199-246.

- Werlich Ralf Gunnar 2014** *Początki pomorskiego herbu Gryfitów w ówczesnym kontekście politycznym i heraldycznym z okazji 800-lecia najstarszego przedstawienia obrazowego*, [w:] *Pod skrzydłami gryfa* Szczecin, s. 10-37.
- Wisłocki Marcin 2002** *Upamiętnienia i gloryfikacja w ewangelickiej sztuce Pomorza w XVI i XVII wieku*, "Rocznik Historii Sztuki" t. 27, s. 213-253.
- Wisłocki Marcin 2003a** *Epitafia w Vilmnitz i Semlow jako przykłady recepcji niderlandyzmu w rzeźbie pomorskiej około 1600 roku* [w:] *Niderlandyzm na Śląsku i w krajach ościennych*, red. M. Kapustka, A. Kozieł i P. Oszczanowski (Acta Universitatis Vratislaviensis No 2508, Historia Sztuki XVII), Wrocław, s. 291-303.
- Wisłocki Marcin 2003b** *Protestanckie epitafia XVI-XVIII wieku w kościołach Greifswaldu, Stralsundu i Szczecina*, [w:] *Studia z historii sztuki i kultury Gdańska i Europy Północnej. Prace poświęcone pamięci Doktor Katarzyny Cieślak. Materiały z sesji naukowej, Gdańsk 2000*, red. J. Friedrich, E. Kizik, Gdańsk, s. 167-182.
- Wisłocki Marcin 2005** *Sztuka protestancka na Pomorzu 1535-1684*, Szczecin.
- Wojtowicz Jerzy 1976** *Historia Szwajcarii*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Woosnam-Savage Robert 2017** *Arms and Armour of late medieval Europe*, Leeds.
- Wybranowski Dariusz 1987** *Uzbrojenie i wyposażenie rycerskie na pieczęciach Gryfitów z lat 1170-1523*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 31, z. 2, 1987, s. 149-181.
- Wybranowski Dariusz 1993** *Książęta Pomorza Zachodniego na pieczęciach*, Szczecin 1993.
- Wybranowski Dariusz 2004a** *Organizacja wojskowa Księstwa Pomorza Zachodniego od XII do połowy XIII wieku*, [w:] *Pomorze militarne*, t. 1, Szczecin, s. 201-228.
- Wybranowski Dariusz 2004b** *Stan badań nad wojskowością Pomorza Zachodniego od średniowiecza do wojny trzydziestoletniej*, [w:] *Pomorze militarne*, t. 1, Szczecin, s. 91-112.
- Wybranowski Dariusz 2004c** *Wizerunek rycerski na pieczęciach książąt zachodniopomorskich, rugijskich i gdańskich*, [w:] *Najnowsze badania nad numizmatyką i sfragistyką Pomorza Zachodniego. Materiały z konferencji naukowej 50 lat Działu Numizmatycznego*

- Muzeum Narodowego w Szczecinie 19-20 września 2002 roku*,
red. G. Horoszko, Szczecin, s. 189-197.
- Wybranowski Dariusz 2006** *Geneza i podstawy gospodarcze rycerstwa Pomorza Zachodniego do początku XIII wieku*, [w:] *Pomorze militarne*, t. 2, Szczecin, s. 163-185.
- Wybranowski Dariusz 2020** *Uzbrojenie antyczne, średniowieczne i renesansowe jako motyw zdobniczy w architekturze Szczecina (XVI-XX wiek)* [w:] *Kronika Szczecina 2019*, red. Tomasz Czapiewski, Szczecin, s. 221-244.
- Zdrenka Joachim 2001** *Inskrypcje na zabytkach Rugii do końca XVIII wieku*, Gdańsk.
- Zdrenka Joachim 2002** *Die Inschriften des Landkreis Rügen*, z serii: "Die Deutschen Inschriften", t. 55, Berlin.
- Zdrenka Joachim 2004a** *Elity Pomorza Zachodniego w późnym średniowieczu* [w:] *Kolory i struktury średniowiecza*, red. W. Fałkowski, Warszawa, s. 343-352.
- Zdrenka Joachim 2004b** *Podsumowanie badań epigraficznych w powiecie rugijskim*, „Studia Epigraficzne”, t. 1, s. 77-91.
- Ziegler Julius Eduard 1897** *Geschichte der Stadt Greifswald*, Greifswald.
- Ziółkowski Konrad 2014** *Ciężkozbrojna jazda kopijnicza w wojskach husyckich 1419-1434*, [w:] *W pancierzu przez wieki. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. Marcin Baranowski, Andrzej Gładysz, Andrzej Niewiński, Oświęcim, s. 78-98.
- Zschille Richard, Forrer Robert 1891** *Der sporn in seiner Formen-Entwicklung. Ein versuch zur characterisirung und datirung der sporen unserer kulturvolker*, Berlin.
- Zschille Richard, Forrer Robert 1893** *Die Pferdetrense in ihrer Formen-Entwicklung. Ein versuch zur characterisirung und datirung der sporen unserer kulturvolker*, Berlin.
- Zschille Richard, Forrer Robert 1896** *Die Steigbügel in ihrer Formen-Entwicklung. Characterisierung und Datirung der Steigbügel unserer Kulturvölker*, Berlin.
- Żygulski Zdzisław jun. 1953** *Uzbrojenie w „Hołdzie Pruskiej” Matejki*, „Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie”, t. 3, s. 21-64.
- Żygulski Zdzisław jun. 1969** *Broń jako dzieło sztuki*, Kraków.

Żygulski Zdzisław jun. 1972 *Kostiumologia*, Kraków.

Żygulski Zdzisław jun. 1982a *Broń w dawnej Polsce na tle Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa.

Żygulski Zdzisław jun. 1982b *Matejko jako znawca broni*, „Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego”, t. 8, s. 49-75.

Żygulski Zdzisław jun. 1983 *Broń wschodnia*, Warszawa.

Żygulski Zdzisław jun. 1988 *Uwagi o Rolce Sztokholmskiej*, „Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego”, t. 9, 10, 1988, s. 5-21.

Żygulski Zdzisław jun. 1996 *Sławne bitwy w sztuce*, Warszawa 1996.

750 Jahre 2000 *750 Jahre Maria Magdalena-Kirche zu Vilmnitz (1249-1999)*, Vilmnitz.

SUMMARY

The arms and armours of the Feudal Elite of the Pomerania of the 16th and the first half of the 17th century in the light of iconographic sources.

Introduction

The subject of my thesis is the arms and armours, excluding firearms, used by the Feudal Elite of the Duchy of Pomerania. In my paper I mostly focus on plate armours because they appear most often. The source of information about the subject are the historical art work, coins and seals. My main focus are the images of the noblemen. During Renaissance and Baroque the noblemen and dukes were portrayed fully armed in order to emphasise their high social status as well as their political and financial position. The aim of my paper is to review these images and document the state of the arms and armours. Moreover, I am going to characterise relevant innovations and backwardness in this matter (field). The scope of my thesis ranges from the beginning of the 16th century to the mid 17th century. The paper consist of three parts: the text, the catalogue and the pictures. The first part consist of five chapters. The catalogue includes fifty-nine positions. Each position presents a different historical figure. The catalogue includes an analysis of the arms and armours. The last part of my work contains analyzed pictures.

1 Chapter

The first chapter is about the history of the wars and their influence on the arms and armours. Since the Wars of Scottish Independence in the late 13th century and the 14th century, the infantry was becoming more and more important in Europe. Staff-weapons, bows and crossbows pierced the chain armour of a knight. The reinforcement of the knight's protection was a full plate armour which was developed in the first half of the 15th century. The armours were used in battles, tournaments and ceremonies. Along with the development of the fire arms, the plate armour was gradually losing its importance and, as a result, disappeared. The key to the armour classification is to recognise the type of the breastplate. There were four types of breastplates used in Renaissance and Baroque:

- a deep-bellied, rounded plate,
- a tapul,
- a peascod plate,
- a late, less rounded and more four-sided plate.

The plate armour forced further changes in the arms. The weapons were supposed to pierce rather than to slash the opponent. During the discussed period the noblemen used the following cold steel: a sword, a cavalry horsemen sword, a rapier, a tuck (estoc) a dagger (misericorde), a left-hand dagger (a fencing dagger), a mace, a war hammer and a lance. The noblemen used different variations of the weapons.

2 Chapter

The second chapter is an analysis of the armours and horse tack presented in the sources. In my paper I proved backwardness in terms of using given types of armour breastplates.

The deep-bellied rounded plate was used in Europe until 1540s (the half of 16th century).

In the studied sources this breastplate appears from 1543 to 1591.

The tapul was used in Europe until 1570s.

In the studied sources this breastplate appears from 1577 to 1605.

The peascod plate was used in Europe until the end 16th century.

In the studied sources this breastplate appears from 1595 to 1625.

The late, less rounded and more four-sided plate was used in Europe until the end 16th century and in 17th century.

In the studied sources this breastplate appears from 1580 to 1635.

These discrepancies result from the model armours that artists had access to and the functionality of the arms. The artists who created the images probably used outdated models of armours. It has to be taken into account that the appearance of new armours didn't result in rejecting previous ones. The last conclusion is about less wealthy knights. The innovation was the Baroque armour of Ernst Ludwig, Duke of Pomerania, presented on a low relief from about 1580. Its characteristic features are the faulds attached to the breastplate which replaced the tasset.

There are 3 types of helmets used in the light of my sources:

- a closed helmet,
- an armet,
- a storm helmet (casquetto).

The shield appears only in the case of the Bogusław X. This shield is a tournament one.

3 Chapter

The third chapter is an analysis of the arms presented in the sources. In the light of my sources, the noblemen used such weapons as a sword, cavalry horsemen sword, rapier, tuck (estoc) dagger (misericorde), left-hand dagger (e fencing dagger), e mace, e war hammer and e lance.

I noticed a few types of hilts among the sword, rapiers and tucks: Basic Hilt, Quarter Hilt, Half Hilt, Three-Quarter Hilt, Full Hilt. The daggers and the left-hand daggers were elegant types of weapons.

The phenomena I have come across in my research are the war hammers of the Duke Ernest Ludwik and the marshal Jacob von Kussow. These war hammers double rounded pics. According to my research, this weapon was not meant for battle but it was a symbol of power as a mace in Poland.

A lance appears only in two cases: the knight Reimer von Wolde and duke Bogusław X. Their points indicate they are tournament lances.

4 Chapter

The fourth chapter is an analysis of the arms and armours ornaments and their accompanying clothing.

In the light of the studied sources the weapon was decorated by the following ornaments: decorative themes, geometric patterns, figurative designs and symbols. Grooves and ridges appear among the motifs which imitate the contemporary outfit. Floral and coiled patterns were also used. Geometric patterns included spheres, hemispheres, ovals, hemiovals, cones and bumps. Figurative designs included mascarons, a horseman and a standing figure. The cross symbolising the Holy Land and Order of the Holy Sepulchre of Jerusalem and a half wheel with a sword, the symbol of st. Catharine's martyrdom, were the religious symbols found among other symbols. The coats of arms of Dukes of Pomerania and the Saxon Electors were also identified.

Civilian clothes or its parts like hats, ruffs, necklaces, gloves, sashes and boots were worn along with the weapons.

In my paper I'm proving the meaning of iconography in identifying the original armour. One of examples is the epitaph of the Duke Bogusław X from the mid 16th century. Ornaments presented on his armour correspond with the ones from Deutsche Historisches Museum. Friedrich Wilhelm I, king of Prussia, took the armours of the dukes of Pomerania from Szczecin to Berlin in 18th century. My research proved that the aforementioned armour was one of them.

5 Chapter

In the fifth chapter I wander where the weapons of the Pomeranian noblemen could have come from. Craftsmen producing arms and armours like armourers, sword-smiths, arms and armour smiths and blade smiths worked in guilds of craftsmen in Duchy of Pomerania. There were also freelance craftsmen who were granted a special permission to operate by the Dukes. Both groups of craftsmen supplied arms and armours to the dukes and knights. More sophisticated orders were probably executed in the workshops on the territory of the Imperial Germany.